

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЗАВАЖЕНКО АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 330.1; 330.3; 338.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІНСТИТУЦІЙНІ ДИСФУНКЦІЇ
РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**

051 Економіка

05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.О. Заваженко

Науковий керівник (консультант): Гражевська Надія Іванівна

доктор економічних наук, професор

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Заваженко А.О. Інституційні дисфункції розвитку економічних систем. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка» (05 – Соціальні та поведінкові науки). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2024.

Дисертаційну роботу присвячено поглибленню теоретико-методологічних засад дослідження інституційних дисфункцій розвитку економічних систем та обґрунтуванню на цій основі науково-практичних рекомендацій щодо інституційного реформування економіки України в умовах глобальних біфуркацій.

Показано, що у процесі еволюції інституційної теорії відбулося збагачення наукових підходів до дослідження інституційного середовища як детермінанти економічного розвитку. З'ясовано, що інституційне середовище є складноструктурованим і визначає специфічні риси економічного розвитку через унікальне поєднання формальних і неформальних інституцій та механізмів їх підтримки. Виокремлено як складову інституційного середовища такі механізми підтримки інституцій: механізми примусу (забезпечують слідування сформованим правилам і нормам), механізми моніторингу (уможливлюють нагляд та контроль дотримання правил і норм), механізми фіксації (ідентифікують факти недотримання правил і норм). Розкрито, що функціональне призначення зазначених механізмів полягає у визначенні рівня трансакційних витрат суспільства та окремих індивідів. Сформовані в процесі еволюції «правила гри» зумовлюють як прискорення, так і сповільнення економічної динаміки.

Визначено, що інституційні зміни є складним та багатофакторним процесом трансформації інституційного середовища, який визначає вектори

розвитку економічних систем, а також забезпечує їх диференціацію у часових і просторових координатах. Обґрунтовано процесний підхід до дослідження життєвого циклу формальних та неформальних інституцій, на основі виокремлення таких його етапів, як: формування (реакція на певну потребу), впровадження (початок слідування нормі), зрілість (масове призвичаєння до норми та поширення її використання), усунення (заміна або ліквідація).

Зазначено, що у процесі інституційних змін можуть формуватися інституційні дисфункції, які вирізняються плюралізмом та суперечливим впливом на розвиток економічних систем. Розвинено теоретичні положення інституційного аналізу в частині визначення інституційних дисфункцій як порушення функціонування інституції або ж системи інституцій, що чинить вплив на економічний розвиток та стимулює інституційні зміни. З'ясовано, що плюралізм інституційних дисфункцій виявляється у багатогранності теоретичних підходів до визначення критеріїв класифікації та різновидів інституційних дисфункцій. Інституційні дисфункції справляють суперечливий вплив на економічний розвиток одночасно стимулюючи та сповільнюючи останній. Визначено сутнісне співвідношення понять «інституційна дисфункція» й «інституційна пастка», а саме: обґрунтовано різнорівневий характер інституційних порушень, де інституційна дисфункція розглядається як загальне поняття, що охоплює всі відхилення в межах відповідного інституційного середовища, тоді як інституційна пастка відображає лише окремий випадок зазначених дисфункцій. Зазначено, що етапи життєвого циклу інституційних дисфункцій є таким ж як і етапи життєвого циклу інституцій.

Аргументовано висновок щодо відсутності переліку сталих чинників, які зумовлюють інституційні дисфункції, оскільки інституційне середовище є унікальним набором формальних та неформальних обмежень. Такі чинники можуть поставати як випадково, внаслідок глобальних біфуркацій, так і цілеспрямовано – під час ініційованих інституційних змін. Охарактеризовано особливості інституційних дисфункцій, сформованих та загострених глобальними біфуркаціями, а саме: цифровою революцією, пандемією

COVID-19, повномасштабним вторгненням РФ в Україну в частині визначення інституційного шоку як порушення стійкості інституційної системи на формальному і неформальному рівнях, у контексті синхронних та асинхронних змін складових інституційного середовища. Доведено, що за цих умов диференціюються альтернативні шляхи інституційного розвитку економічних систем, зокрема: з одночасною швидкою зміною формальних та неформальних інституцій або з лаговим ефектом змін зазначених складових інституційної структури.

Доведено, що укорінення інституційних дисфункцій в межах інституційного середовища відбувається за рахунок дії ефектів закріплення. Аргументовано, що зменшення рівня трансакційних витрат постає головним чинником, який зумовлює їх поширеність. Розкрито вплив інституційних дисфункцій на загальну ефективність інституційного середовища за рахунок зменшення рівня трансакційних витрат індивідів і одночасного нерівномірного збільшення цих витрат для соціуму в результаті чого інституції не можуть виконувати своє функціональне призначення щодо економії трансакційних витрат. Аргументовано, що за цих умов інституційний парадокс розвитку, характерний для економік, які потрапили в пастку середнього доходу, є одним із негативних наслідків закріплення інституційних дисфункцій.

Із позиції поведінкового підходу показано, що під час здійснення вибору між інституціями індивід надасть перевагу варіанту, за якого сукупний ефект (перевищення вигоди над витратами) буде переважати альтернативу. Відтак протидія інституційним дисфункціям повинна враховувати зазначені поведінкові аспекти. Аналіз поведінкових особливостей вибору індивідів між двома альтернативами у формі ефективної та неефективної інституцій на основі міждисциплінарності дозволив розробити авторські концептуальні підходи до протидії інституційним дисфункціям, а саме: (1) зменшення рівня трансакційних витрат ефективної норми (заохочення) або (2) збільшення рівня трансакційних витрат неефективної норми (стримування). Зазначені підходи було покладено в основу авторського обґрунтування мікроекономічного

підґрунтя здійснення інституційного вибору як теоретичного конструкту інституційного реформування економічних систем.

З'ясовано, що особливості формування інституційного середовища у період інверсійного ринкового реформування економіки України полягають у поєднанні цілеспрямованих інституційних змін із успадкованими та набутими в процесі національного історичного розвитку інституційними атрибутами. Зазначені особливості характерні як для економіки України, так і для інших постсоціалістичних країн. Проведено компаративний кластерний аналіз впливу інституційних дисфункцій на трансформацію економічних систем на основі аналізу показників інституційного розвитку 18 постсоціалістичних країн у 2010 та 2019 роках. Результати проведеного кластерного аналізу підтвердили гіпотезу щодо дивергентного впливу інституційних дисфункцій на економічний розвиток зазначених країн. На основі отриманих результатів обґрунтовано, що збереження виявлених тенденцій зумовлюватиме подальшу багатовекторність інституційного розвитку країн колишнього соціалістичного табору.

За результатами проведеного інституційного аналізу з'ясовано, що економіка України характеризується наявністю складноструктурованого переплетіння інституційних дисфункцій, сформованих у період інверсійного ринкового реформування національної економіки, з одного боку, та зумовлених сучасними глобальними біфуркаціями з іншого. На основі аналізу інституційних індикаторів (Індекс сприйняття корупції, рівень тіньової економіки, кількість випадків рейдерства, Міжнародний індекс прав власності, Глобальний індекс інновацій) засвідчено зростання кількісних показників, що відображають позитивні інституційні зміни національної економіки. Водночас акцентовано, що відсутність дієвих механізмів подолання існуючих дисфункцій уповільнює економічну динаміку України. Аргументовано, що серед таких інституційних дисфункцій особливо загрозливими є корупція, тінізація економіки, незахищеність прав інтелектуальної власності, відсутність належного інституційного забезпечення інноваційної діяльності.

Здійснено економетричний аналіз досліджуваних процесів на основі побудови економетричної моделі взаємозв'язку між обсягом реалізованої продукції переробної промисловості та рівнем «присутності» держави в економіці, рівнем тіньової економіки та Індексом сприйняття корупції. Підтверджено гіпотезу щодо сповільнення динаміки сектору переробної промисловості України під впливом зазначених інституційних чинників. Економетричне моделювання залежності показників обсягу ВВП України у розрахунку на одного мешканця від рівня тіньової економіки, Індексу сприйняття корупції та Міжнародного індексу прав власності підтвердило негативний вплив цих інституційних чинників на економічне зростання. Зазначене уможливило висновок щодо деструктивних наслідків закріплення інституційних дисфункцій для розвитку окремих секторів економіки (мезорівень), так і для розвитку економічної системи загалом (макрорівень).

Визначено пріоритетні напрями інституційного реформування економіки України, а саме: удосконалення інституційного забезпечення інноваційного розвитку в умовах розбудови цифрової економіки, протидія інституційним дисфункціям у сфері охорони і захисту інтелектуальної власності, детінізація економіки та протидія корупції, а також сприяння неформальним інституціям громадянського суспільства. Пропоновані напрями економічних реформ сприятимуть підвищенню ефективності інституційного середовища та забезпечать розвиток економічної системи України в умовах глобальних біфуркацій.

Отримані наукові результати можуть бути використані органами державної влади в процесі ідентифікації сучасного стану та інституційних дисфункцій України; під час реалізації заходів щодо інституційного реформування національної економіки; у процесі проведення наукових досліджень інституційних змін постсоціалістичних країн; при розробці стратегічних та нормативно-правових документів щодо інституційного реформування економіки України за умов глобальних біфуркацій. Основні

результати проведеного дослідження можуть бути використані в процесі викладання економічних дисциплін.

Ключові слова: інституційні дисфункції, інституційна теорія, інституційне середовище, інституційні зміни, інституції, трансакційні витрати, економічний розвиток, економічні системи, економічне зростання, економічні реформи, пандемія COVID-19, цифрова економіка, інноваційний розвиток, інтелектуальна власність, детінізація економіки.

ABSTRACT

Zavazhenko A.O. Institutional dysfunctions in the development of economic systems. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for attaining the Doctor of Philosophy Degree in a specialty 051 «Economics» (05 – Social and behavioral sciences). – Taras Shevchenko National University of Kyiv. Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2024.

The thesis is devoted to deepening the theoretical and methodological foundations of the study of institutional dysfunctions in the development of economic systems and substantiation of scientific and practical recommendations on this basis for the institutional reform of Ukraine's economy in the conditions of global bifurcations.

In the evolution of the institutional theory, there was an enrichment of scientific approaches to studying the institutional environment as a determinant of economic development. The institutional environment is complex and determines the specific features of economic development through a unique combination of formal and informal institutions and their support mechanisms. The following mechanisms for supporting institutions are identified as a component of the institutional environment: enforcement mechanisms (ensure compliance with established rules and regulations), monitoring mechanisms (enable supervision and control of compliance with rules and regulations), fixation mechanisms (identify facts of non-compliance with rules and regulations). The thesis reveals that the functional purpose of these mechanisms is to determine the level of transaction costs of society and individuals. The «game rules» formed in the process of evolution determine both the acceleration and deceleration of economic dynamics.

The author determined that institutional changes are a complex and multifactorial process of transformation of the institutional environment, which defines the vectors of development of economic systems and ensures their

differentiation in time and space coordinates. The process approach to the study of the life cycle of formal and informal institutions is substantiated based on the identification of its stages, such as formation (reaction to a specific need), implementation (beginning of following the norm), maturity (mass habituation to the norm and the spread of its use), elimination (replacement or liquidation).

It is noted that institutional dysfunctions can be formed in the process of institutional changes, distinguished by pluralism and contradictory influence on the development of economic systems. The theoretical provisions of institutional analysis have been developed to define institutional dysfunctions as a violation of the functioning of an institution or a system of institutions that affects economic development and stimulates institutional changes. The author found that the pluralism of institutional dysfunctions is manifested in the multifacetedness of theoretical approaches to determining the classification criteria and types of institutional dysfunctions. Institutional dysfunctions have contradictory effects on economic development, simultaneously stimulating and slowing down the latter. The essential relationship between the concepts of «institutional dysfunction» and «institutional trap» is defined: the multilevel nature of institutional violations is substantiated where institutional dysfunction is considered a general concept encompassing all deviations within the relevant institutional environment. In contrast, the institutional trap reflects only a particular case of the specified dysfunctions. The author noted that the stages of the life cycle of institutional dysfunctions are the same as those of institutions.

The conclusion regarding the absence of a list of permanent factors that cause institutional dysfunctions is argued since the institutional environment is a unique set of formal and informal restrictions. Such factors can appear accidentally due to global bifurcations and purposefully - during initiated institutional changes. The features of institutional dysfunctions formed and exacerbated by global bifurcations are characterized, namely, the digital revolution, the COVID-19 pandemic, and the full-scale invasion of the rf into Ukraine in terms of the definition of institutional shock as a violation of the stability of the institutional system at the formal and informal levels, in the context of synchronous and asynchronous changes in institutional

environment. The thesis proves that under these conditions, alternative ways of institutional development of economic systems are differentiated, particularly with the simultaneous rapid change of formal and informal institutions or with the lag effect of changes in the specified components of the institutional structure.

The author proves that the entrenchment of institutional dysfunctions within the institutional environment occurs due to anchoring effects. It is argued that the reduction in transaction costs is the main factor determining their prevalence. The influence of institutional dysfunctions on the overall efficiency of the institutional environment due to the decrease of the level of transaction costs of individuals and the simultaneous uneven increase of these costs for society is revealed, because of which institutions cannot fulfil their functional purpose of saving transaction costs. It is argued that under these conditions, the institutional paradox of development, characteristic of economies caught in the middle-income trap, is one of the negative consequences of entrenching institutional dysfunctions.

From the standpoint of the behavioural approach, it is shown that when choosing between institutions, the individual will prefer the option for which the cumulative effect (the excess of benefits over costs) will prevail over the alternative. Therefore, countering institutional dysfunctions should consider the above behavioural aspects. The analysis of the behavioural characteristics of the choice of individuals between two options in the form of effective and ineffective institutions based on interdisciplinarity made it possible to develop the author's conceptual approaches to countering institutional dysfunctions, namely: (1) reducing the level of transaction costs of the effective norm (incentive) or (2) increasing the level of transaction costs ineffective norm (restraint). The specified approaches were the basis of the author's justification of the microeconomic basis of implementing institutional choice as a theoretical construct of institutional reform of economic systems.

The author found that the peculiarities of the formation of the institutional environment during the period of inversion market reform of Ukraine's economy consist of a combination of purposeful institutional changes with institutional attributes inherited and acquired in the process of national historical development.

The specified features are characteristic of Ukraine's economy and other post-socialist countries. The author conducted a comparative cluster analysis of the impact of institutional dysfunctions on the transformation of economic systems based on the analysis of indicators of institutional development of 18 post-socialist countries in 2010 and 2019. The results of the undertaken cluster analysis confirmed the hypothesis regarding the divergent influence of institutional dysfunctions on the economic development of these countries. Based on the obtained results, it is substantiated that the preservation of the identified trends will lead to the further multi-vector nature of the institutional development of the countries of the former socialist camp.

According to the results of the institutional analysis, the author found that the economy of Ukraine is characterized by the presence of a complex interweaving of institutional dysfunctions, formed during the period of inversion market reform of the national economy, on the one hand, and caused by modern global bifurcations, on the other. Based on the analysis of institutional indicators (Corruption Perception Index, level of shadow economy, number of raiding cases, International Property Rights Index, Global Innovation Index), the growth of quantitative indicators reflecting positive institutional changes in the national economy has been confirmed. At the same time, it is emphasized that the lack of effective mechanisms for overcoming existing dysfunctions slows Ukraine's economic dynamics. It is argued that among such institutional dysfunctions, corruption, the shadowing of the economy, insecurity of intellectual property rights, and the lack of proper institutional support for innovative activities are especially threatening.

An econometric analysis of the researched processes was carried out based on the construction of an econometric model of the relationship between the volume of realized products of the processing industry and the level of «presence» of the state in the economy, the level of the shadow economy and the Corruption Perception Index. The hypothesis regarding the slowdown of Ukraine's processing industry sector dynamics under the influence of the specified institutional factors has been confirmed. Econometric modelling of the dependence of Ukraine's GDP per capita on

the level of the shadow economy, the Corruption Perception Index and the International Property Rights Index confirmed the negative impact of these institutional factors on economic growth. This made it possible to conclude the destructive consequences of entrenching institutional dysfunctions for the development of individual sectors of the economy (meso-level) and the economic system (macro-level).

The priority areas of institutional reform of Ukraine's economy have been determined, namely: improvement of institutional support for innovative development in the conditions of building a digital economy, countering institutional dysfunctions in the field of protection and protection of intellectual property, de-shadowing of the economy and countering corruption, as well as promoting informal institutions of civil society. The proposed economic reforms will contribute to increasing the efficiency of the institutional environment and ensure the development of Ukraine's economic system in the conditions of global bifurcations.

The obtained scientific results can be used by state authorities in the process of identifying the current state and institutional dysfunctions of Ukraine, during the implementation of measures regarding the institutional reform of the national economy, in the process of conducting scientific research on institutional changes in post-socialist countries; in the development of strategic and legal documents regarding the institutional reform of the economy of Ukraine under the conditions of global bifurcations. The research's main results can be used in teaching economic disciplines.

Keywords: institutional dysfunctions, institutional theory, institutional environment, institutional changes, institutions, transaction costs, economic development, economic systems, economic growth, economic reforms, economic system, COVID-19 pandemic, digital economy, innovative development, intellectual property, de-shadowing of the economy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Гражевська Н.І., Заваженко А.О. Інституційні пастки ринкового реформування економіки України. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Економіка*. 2019. 820. С. 3-7. DOI: <https://doi.org/10.31861/escovis/2019-820-1> (Загальний обсяг – 0,8 друк. арк.; внесок автора – 0,4 друк. арк. Особистий внесок автора: висвітлено основні передумови виникнення інституційних пасток і їх закріплення в процесі постсоціалістичних перетворень, економетричний аналіз ключових чинників корупції)

2. Гражевська Н.І., Ходжаян А.О., Заваженко А.О. Інституційне середовище як детермінанта ефективності промислового розвитку України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2020. 210(3). С. 6-12. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/210-3/1> (Загальний обсяг – 0,96 друк. арк.; внесок автора – 0,32 друк. арк. Особистий внесок автора: аналіз впливу інституційного середовища на інноваційну модернізацію промислового сектору з побудовою економетричної моделі)

3. Заваженко А.О. Компаративний аналіз протиепідеміологічного інституційного забезпечення національних економік у період пандемії Covid-19. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2021. 1(73). С. 9-17. DOI: <https://doi.org/10.33271/ebdut/73.009> (Загальний обсяг – 0,75 друк. арк.)

4. Заваженко А.О. Інституції та їх вплив на економічний розвиток: пастка середнього доходу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал*. 2022. 24(52). С. 4-10. DOI: [https://doi.org/10.25264/2311-5149-2022-24\(52\)-4-10](https://doi.org/10.25264/2311-5149-2022-24(52)-4-10) (Загальний обсяг – 0,74 друк. арк.)

5. Заваженко А.О. Концептуальні підходи державної політики подолання інституційних дисфункцій сучасних економічних систем. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2022. 3(220). С. 5-11. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2022/220-3/1> (Загальний обсяг – 1,08 друк. арк.)

6. Заваженко А.О. Еволюція концептуальних основ дослідження неефективних інституцій. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Економіка*. 2022. 4(94). С. 11-15. DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/4-94-2> (Загальний обсяг – 0,7 друк. арк.)

7. Заваженко А.О. Формування та врегулювання інституційних дисфункцій трансформаційної економіки України. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2023. 1(81). С. 7-14. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2023-81-1> (Загальний обсяг – 0,97 друк. арк.)

8. Заваженко А.О. Суперечливий вплив інституційних змін на економічний розвиток країн європейського регіону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2023. 48. С. 18-24. DOI: <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2023-48-3> (Загальний обсяг – 0,9 друк. арк.)

Статті у зарубіжних виданнях:

9. Hrazhevskа N., Mostepaniuk A., Zavazhenko A. Institutional factors of the development of corporate social responsibility in transformational economies. *Globalization, the State and the Individual*. Varna Free University «Chernorizets Hrabar». 2020. 2 (26). Pp. 144-153. URL: <https://gsijournal.eu/resources/html/article/details?id=214977&language=en> (Index Copernicus) (Загальний обсяг – 0,52 друк. арк.; внесок автора – 0,17 друк. арк. *Особистий внесок автора: кластерне дослідження взаємозв'язку між рівнем інституційного розвитку та розвитком корпоративної соціальної відповідальності у трансформаційних економіках*)

10. Hrazhevskа N., Gaidai T., Mostepaniuk A., Zavazhenko A. Institutional dysfunctions as a factor of convergent-divergent institutional development of post-socialist countries. *Access to science, business, innovation in digital economy*, ACCESS Press, 2021. 2(3). Pp. 290-308. DOI: [https://doi.org/10.46656/access.2021.2.3\(7\)](https://doi.org/10.46656/access.2021.2.3(7)) (Web of Science) (Загальний обсяг – 1,46 друк. арк.; внесок автора – 0,36 друк. арк. *Особистий внесок автора:*

кластерне дослідження конвергентно-дивергентних тенденцій інституційного розвитку постсоціалістичних країн)

Тези доповідей у збірниках міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях:

11. Заваженко А.О. Пандемія covid-19: інституційний виклик для економічних систем. *Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до сталого розвитку*, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / За заг. ред. Л.А. Анісімової. К., Інтерсервіс, 2021. XIX. С. 148. (Загальний обсяг – 0,14 друк. арк.)

12. Заваженко А.О. «Інституційний шок» національних економік в період пандемії covid-19. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали II Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.». Київ. 2021. С. 174-176. (Загальний обсяг – 0,16 друк. арк.)

13. Заваженко А.О. Тінізація економіки як інституційна детермінанта соціально-економічного добробуту населення в умовах макроекономічної нестабільності. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали II Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Міжн. наук.-практ. Конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності». Київ. 2021. С. 180-182. (Загальний обсяг – 0,17 друк. арк.)

14. Заваженко А.О. Інституційний розвиток економічних систем у період глобальних викликів. *Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень*. Київ: 2021. С. 121-123. (Загальний обсяг – 0,15 друк. арк.)

15. Заваженко А.О. Інституційні дисфункції цифрової трансформації економіки України. *Шевченківська весна 2022. Цифрова трансформація економіки в умовах пандемії covid-19*. Матеріали XX міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ. 2022. С. 144. (Загальний обсяг – 0,15 друк. арк.)

16. Заваженко А.О. Інституційне середовище як складова економічної безпеки національних господарських систем. *Конкурентоспроможність національної економіки: матеріали XX Міжнародної науково-практичної конференції* / за заг. ред. проф. Г.М. Филюк. Київ. 2022. С. 72-74. (Загальний обсяг – 0,16 друк. арк.)

17. Заваженко А.О. Інституційна стабільність економічних систем в періоди глобальних та локальних викликів. *Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень*. Київ. 2022. С. 29-30. (Загальний обсяг – 0,14 друк. арк.)

18. Заваженко А.О. Інституційні аспекти забезпечення добробуту домогосподарств в умовах макроекономічної нестабільності. *Стійкість бізнесу і добробут домогосподарств: фінансові та соціальні аспекти: збірник тез доповідей XIV Міжнародної науково-практичної конференції*. За заг. ред. Н.В. Приказюк. Київ, 2022. XIV. С. 32-34. (Загальний обсяг – 0,16 друк. арк.)

19. Заваженко А.О. Інституційні чинники реалізації інноваційного потенціалу людського капіталу України в умовах повоєнного відновлення національної економіки. *Шевченківська весна 2023. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми та перспективи*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ. 2023. Вип. XXI. С. 169. (Загальний обсяг – 0,18 друк. арк.)

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ДИСФУНКЦІЙ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	29
1.1. Інституційне середовище як детермінанта економічного розвитку	29
1.2. Інституційні зміни та їх вплив на розвиток економічних систем	45
1.3. Теоретичні підходи до визначення сутності та різновидів інституційних дисфункцій	61
Висновки до першого розділу	76
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ, ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ДИСФУНКЦІЙ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	78
2.1. Формування інституційних дисфункцій економічних систем.....	78
2.2. Характерні ознаки та соціально-економічні наслідки закріплення інституційних дисфункцій.....	96
2.3. Концептуальні підходи до протидії інституційним дисфункціям економічних систем	113
Висновки до другого розділу	131
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ІНСТИТУЦІЙНІ ДИСФУНКЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА НАПРЯМИ ЇХ ПОДОЛАННЯ	133
3.1. Формування інституційного середовища економіки України в період інверсійних ринкових перетворень.....	133
3.2. Дисфункції інституційного середовища економіки України.....	159
3.3. Пріоритетні напрями інституційного реформування економіки України в умовах глобальних біфуркацій.....	187
Висновки до третього розділу	205
ВИСНОВКИ	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	212
ДОДАТКИ	239

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВВП – валовий внутрішній продукт

ЄС – Європейський Союз

ІВ – інтелектуальна власність

КК – Кримінальний кодекс

КМУ – Кабінет Міністрів України

НБУ – Національний банк України

НІЕТ – нова інституційна економічна теорія

НОІВ – Національний орган інтелектуальної власності

ОПІВ – об’єкти права інтелектуальної власності

СБ – Світовий Банк

ТНК – транснаціональна корпорація

УКРНОІВІ – Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій»

CPI – Corruption Perception Index (Індекс сприйняття корупції)

IoEF – Index of Economic Freedom (Індекс економічної свободи)

FSI – Fragile State Index (Індекс крихкості держави)

GII – Global Innovation Index (Глобальний індекс інновацій)

IPI – International Intellectual Property Index (Міжнародний індекс інтелектуальної власності)

IPRI – International Property Rights Index (Міжнародний індекс прав власності)

TI – Transparency International (Трансперенсі Інтернешнл)

ВСТУП

Загальноновизнано, що інституційне середовище здатне впливати на функціонування та розвиток економічних систем. Зазначений вплив не завжди є позитивним, оскільки в процесі здійснення інституційних змін, які інтенсифікуються глобальними біфуркаціями, можуть утворюватися інституційні дисфункції, наслідком яких може бути зменшення ефективності взаємодії економічних суб'єктів. Дослідження сутності, особливостей, передумов виникнення та способів подолання зазначених інституційних дисфункцій є однією з актуальних проблем економічної науки та господарської практики.

Окреслена проблематика є найбільш актуальною для постсоціалістичних країн, які перебувають у процесі якісних інституційних перетворень. Ефективність трансформаційних процесів у цих країнах значною мірою залежить від розробки та реалізації дієвої державної політики, спрямованої на подолання інституційних дисфункцій. Однією з умов досягнення цілей економічного розвитку України, які пов'язані з повоєнним відновленням економіки, інтеграцією до Європейського Союзу, інноваційною модернізацією національної економіки, підвищенням рівня конкурентоспроможності та добробуту населення, є ефективне інституційне середовище, що актуалізує теоретичне осмислення проблематики інституційних дисфункцій з метою обґрунтування дієвих науково-практичних рекомендацій щодо подальшого інституційного реформування економіки України. У цьому контексті обрана тема дисертаційної роботи є актуальною та має вагомим теоретичне й практичне значення.

Проблеми формування, існування та протидії інституційним дисфункціям привертають увагу багатьох зарубіжних науковців, а саме: Д. Аджемоглу, О. Вільямсона, П. Девіда, Т. Еггертсона, Д. Норта, Дж. Перкінса, Е. Остром, Дж. Ходжсона та інших. Суттєвий внесок у дослідження зазначених проблем здійснили вітчизняні вчені, зокрема, В. Базилевич, О. Ватаманюк, Т. Гайдай, О. Горняк, Н. Гражевська, А. Гриценко, Ю. Кіндзерський, В. Липов, А. Маслов,

В. Небрат, П. Нікіфоров, Г. Пилипенко, Р. Пустовіт, Ю. Ущаповський та інші. Важливими є також наукові розробки, присвячені сучасним викликам та перспективам розвитку економічної системи України, таких українських вчених, як В. Бодрова, З. Варналія, В. Вірченка, Я. Жаліла, О. Жилінської, А.Ігнатюк, К. Краус, Н. Краус, О. Носової, О. Орлюк, Л. Пащук, Ю. Пилипенка, В. Осецького, А. Філіпенка, С. Фірсової, А. Ходжаян та інших.

Загалом зарубіжні та вітчизняні науковці зробили вагомий внесок у розробку інституційної проблематики розвитку економічних систем, однак комплексне теоретичне осмислення інституційних дисфункцій такого розвитку все ще відстає від актуальних запитів практики. Недостатня теоретична розробленість і дискусійність окресленої проблематики, її наукова та практична значимість зумовили вибір теми, мету й завдання пропонованого дослідження.

Метою дисертаційної роботи є поглиблення теоретико-методологічних засад дослідження інституційних дисфункцій розвитку економічних систем та обґрунтування на цій основі науково-практичних рекомендацій щодо інституційного реформування економіки України в умовах глобальних біфуркацій.

Досягнення зазначеної мети зумовило постановку та розв'язання таких завдань:

- охарактеризувати інституційне середовище як детермінанту економічного розвитку;
- проаналізувати вплив інституційних змін на розвиток економічних систем;
- розкрити теоретичні підходи до визначення сутності та різновидів інституційних дисфункцій;
- висвітлити особливості формування інституційних дисфункцій економічних систем;
- узагальнити характерні ознаки та соціально-економічні наслідки закріплення інституційних дисфункцій;

- обґрунтувати концептуальні підходи до протидії інституційним дисфункціям сучасних економічних систем;
- дослідити особливості формування інституційного середовища економіки України в період інверсійних ринкових перетворень;
- з'ясувати дисфункції інституційного середовища економіки України;
- обґрунтувати пріоритетні напрями інституційного реформування економіки України в умовах глобальних біфуркацій.

Об'єктом дослідження є інституційні детермінанти економічного розвитку.

Предметом дослідження є інституційні дисфункції розвитку економічних систем.

Методи дослідження. У процесі написання дисертаційної роботи було використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. За допомогою методів наукового абстрагування, індукції, дедукції, інституційного та системного аналізу було охарактеризовано інституційне середовище як детермінанту економічного розвитку (п. 1.1), а також проаналізовано вплив інституційних змін на розвиток економічних систем (п. 1.2). На основі методів аналізу, синтезу, єдності історичного та логічного було охарактеризовано теоретичні підходи до визначення сутності та різновидів інституційних дисфункцій, досліджено особливості формування інституційних дисфункцій економічних систем та висвітлено характерні ознаки й соціально-економічні наслідки закріплення інституційних дисфункцій (п. 1.3; п. 2.1; п. 2.2). Компаративний, еволюційний та структурно-функціональний підходи, а також статистичний аналіз було застосовано в процесі обґрунтування концептуальних підходів до протидії інституційним дисфункціям сучасних економічних систем (п. 2.3). Аналіз особливостей формування інституційного середовища економіки України в період інверсійних ринкових перетворень та визначення дисфункцій інституційного середовища економіки України було здійснено на основі абстрактно-аналітичного, емпірико-індуктивного та інституційного методів наукового пізнання (п. 3.1; п. 3.2). Метод кластерного аналізу було

застосовано з метою перевірки гіпотези щодо наявності конвергентно-дивергентного впливу інституційних дисфункцій на розвиток економічних систем постсоціалістичних країн (п. 3.1). Методи економетричного моделювання були покладені в основу обґрунтування науково-практичних рекомендацій щодо пріоритетних напрямів інституційних змін економіки України в умовах глобальних біфуркацій (п. 3.3). Економетричні розрахунки здійснювалися за допомогою програмного забезпечення Gretl та Statistica 10. Графічний і табличний методи використовувалися для ілюстрації та унаочнення теоретичного й фактичного матеріалу. Програмне забезпечення MS Excel та Tableau застосовувалося у процесі візуалізації рисунків і таблиць.

Інформаційною базою дослідження є результати наукових розробок вітчизняних та зарубіжних учених, монографії, публікації у фахових наукових періодичних виданнях, а також виданнях, які індексуються в базах даних Index Copernicus, Scopus та Web of Science, збірники наукових праць, історико-економічна наукова та навчальна література, довідкові видання. У дисертаційній роботі використовувалися нормативно-правові, довідково-інформаційні та аналітичні матеріали з обраної наукової проблематики, звіти впливових міжнародних організацій (The World Bank, Transparency International, Property rights alliance та інші), матеріали Державної служби статистики України, Національного банку України, Міністерства економіки України, міжнародних науково-практичних конференцій та матеріали, розміщені в мережі Інтернет.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в розробці теоретико-методологічних положень і науково-практичних рекомендацій щодо постановки та розв'язання актуальної наукової проблеми інституційних дисфункцій розвитку економічних систем. Найсуттєвішими теоретичними і практичними результатами, що містять елементи наукової новизни, характеризують особистий внесок автора і виносяться на захист, є такі:

уперше:

- розроблено концептуальні підходи щодо протидії інституційним дисфункціям розвитку економічних систем з міждисциплінарних позицій, які обґрунтовано на основі аналізу поведінкових особливостей вибору індивідів між двома альтернативами у формі ефективної та неефективної інституції, а саме: (1) зменшення рівня трансакційних витрат ефективної норми (заохочення) або (2) збільшення рівня трансакційних витрат неефективної норми (стримування). Зазначені підходи було покладено в основу авторського обґрунтування мікроекономічного підґрунтя здійснення інституційного вибору як теоретичного конструкту інституційного реформування економічних систем;

удосконалено:

- понятійно-категоріальний апарат інституційної економічної теорії в частині визначення сутнісного співвідношення понять «інституційна дисфункція» й «інституційна пастка», а саме: обґрунтовано різнорівневий характер інституційних порушень, де інституційна дисфункція розглядається як загальне поняття, що охоплює всі відхилення в межах відповідного інституційного середовища, тоді як інституційна пастка відображає лише окремий випадок зазначених дисфункцій;

- наукові підходи до дослідження формування інституційних дисфункцій економічних систем, пов'язаних із глобальними біфуркаціями, у частині визначення інституційного шоку як порушення стійкості інституційної системи на формальному і неформальному рівнях, у контексті синхронних та асинхронних змін складових інституційного середовища. Це уможливило виокремлення альтернативних шляхів інституційного розвитку економічних систем, а саме: з одночасною швидкою зміною формальних та неформальних інституцій або з лаговим ефектом змін зазначених складових інституційної структури;

- теоретичні засади дослідження закріплення інституційних дисфункцій розвитку економічних систем, що генерує ефекти інституційної дивергентності на основі елімінування рівня трансакційних витрат індивідів і одночасного нерівномірного збільшення цих витрат для соціуму. Це дозволило обґрунтувати

науково-практичні рекомендації щодо протидії інституційним дисфункціям економіки України в умовах глобальних біфуркацій;

- прикладний інструментарій визначення впливу інституційних чинників на економічний розвиток на мезо- та макро- рівнях. За допомогою економетричного моделювання взаємозв'язку між обсягом реалізованої продукції переробної промисловості та рівнем «присутності» держави в економіці, рівнем тіньової економіки та Індексом сприйняття корупції здійснено кількісне оцінювання сповільнення динаміки сектору переробної промисловості під впливом інституційних чинників. Економетричне моделювання залежності обсягу ВВП України у розрахунку на одного мешканця від рівня тіньової економіки, Індексу сприйняття корупції та Міжнародного індексу прав власності підтвердило зазначений негативний вплив на макрорівні. Це дало змогу визначити пріоритети інституційного реформування економіки України, а саме: удосконалення інституційного забезпечення інноваційного розвитку в умовах розбудови цифрової економіки, протидія інституційним дисфункціям у сфері охорони і захисту інтелектуальної власності, детінізація економіки та протидія корупції, а також сприяння неформальним інституціям громадянського суспільства

набули подальшого розвитку:

- наукові підходи до структурування інституційного середовища в частині виокремлення механізмів підтримки інституцій (механізми примусу, механізми моніторингу, механізми фіксації), функціональне призначення яких полягає у визначенні рівня трансакційних витрат суспільства та окремих індивідів;

- процесний підхід до дослідження життєвого циклу інституцій на основі виокремлення таких його етапів, як: формування (реакція на усвідомлену потребу); впровадження (початок слідування нормі); зрілість (масове призвичаєння до норми та поширення її використання); усунення (заміна або ліквідація). Це уможливило визначення особливостей перебігу інституційних змін економічних систем за кожним етапом життєвого циклу інституцій, у тому числі із урахуванням різнорівневих інституційних дисфункцій;

- теоретичні положення інституційного аналізу у частині визначення інституційних дисфункцій, що, на відміну від існуючих, враховує їх плюралістичну природу та суперечливий вплив на розвиток економічних систем. Зокрема показано, що інституційні дисфункції є порушенням функціонування інституції або ж системи інституцій, що чинить вплив на економічний розвиток та стимулює інституційні зміни;

- науково-прикладні положення щодо визначення суперечливого впливу інституційних чинників на трансформацію економічних систем на основі кластерного аналізу показників інституційного розвитку 18 постсоціалістичних країн у 2010 та 2019 роках. Результати проведеного кластерного аналізу підтвердили гіпотезу щодо дивергентного впливу інституційних дисфункцій на економічний розвиток зазначених країн. Обґрунтовано висновок, що збереження виявлених тенденцій зумовлюватиме подальшу багатовекторність інституційного розвитку постсоціалістичних економік;

- комплексна характеристика стану інституційного середовища економіки України, як складноструктурованого переплетіння інституційних дисфункцій, сформованих, з одного боку, у період інверсійного ринкового реформування, а з іншого – зумовлених сучасними глобальними біфуркаціями. На основі проведеного аналізу таких інституційних дисфункцій як: корупційні взаємодії; тінізація економіки; інституційні проблеми охорони і захисту інтелектуальної власності; відсутність належного інституційного забезпечення інноваційної діяльності, обґрунтовано висновок про необхідність інституційного реформування національної економіки.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що розроблені в дисертаційній роботі наукові підходи, висновки й рекомендації поглиблюють розуміння сутності та особливостей інституційних дисфункцій розвитку економічних систем. Отримані наукові результати можуть бути використані органами державної влади в процесі реалізації заходів щодо інституційного реформування національної економіки; під час проведення наукових досліджень інституційних змін постсоціалістичних країн; у процесі

розробки стратегічних та нормативних-правових документів щодо інституційного реформування економіки України за умов глобальних біфуркацій. Основні результати проведеного дослідження можуть бути використані в процесі викладання економічних дисциплін.

Окремі положення й результати дисертації стосовно інституційних дисфункцій економічних систем, зокрема аналізу розвитку промислового сектору національної економіки через призму сформованого в країні інституційного середовища та обґрунтування на цій основі практичних рекомендацій щодо вдосконалення промислової політики в Україні, у рамках проекту «Синергія знань, досвіду та креативності заради майбутнього» були використані Міністерством економіки України у процесі аналізу стану та тенденцій економічного та соціального розвитку національної економіки, розробки пропозицій щодо основних напрямів її реформування, здійснення державного прогнозування економічного і соціального розвитку України та підготовки відповідних звітів і програм (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження, видана Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України №3012-06/72499-07 від 7 грудня 2020 року, Додаток А1).

Основні положення та результати дисертаційної роботи були впроваджені у навчальний процес на кафедрі економічної теорії, макро- і мікроекономіки економічного факультету в процесі викладання навчальних дисциплін «Сучасні економічні системи» студентам 2-го року бакалаврату ОПІ «Економіка та економічна політика», а також «Інституційна та еволюційна економіка» студентам 1-го року магістратури ОПІ «Економіка та економічна політика» (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес та при виконанні науково-дослідних робіт, видана Київським національним університетом імені Тараса Шевченка №013/170 від 17 серпня 2022 року, Додаток А2).

Викладені в дисертації теоретико-методологічні положення та науково-практичні рекомендації стосовно інституційного середовища національної

економіки в частині захисту інтелектуальної власності, розвитку інноваційного сектору, інституційного вдосконалення державної політики захисту інтелектуальної власності та підтримки інноваційної діяльності в період повоєнної відбудови економіки України були використані в процесі розробки пропозицій щодо здійснення моніторингу інституційних аспектів інноваційної діяльності, реформування сфери захисту інтелектуальної власності та підготовки «Плану заходів на 2024-2026 роки для підвищення місця України в міжнародних рейтингах у сфері інтелектуальної власності та інновацій» (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження, видана Державною організацією «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» №962/к-д від 11 жовтня 2023 року, Додаток А3).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою роботою. Наукові та практичні результати, основні висновки та рекомендації, що викладені в дисертації та виносяться на публічний захист, отримані та належать особисто здобувачеві. У дисертаційній роботі з наукових праць, які опубліковано здобувачем у співавторстві, використано лише ідеї та положення, які є результатом самостійної роботи здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні висновки і рекомендації проведеного дослідження доповідались та обговорювались на 9 міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а саме: XIX Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до сталого розвитку» (18-19 березня 2021 року, м. Київ); II Міжнародному форумі «Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління», дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» та конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності» (28 вересня - 1 жовтня 2021 року, м. Київ); VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень» (18-19 листопада 2021 року, м. Київ); XX Міжнародній науково-

практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2022. Цифрова трансформація економіки в умовах пандемії covid-19» (29-31 березня 2022 року, м. Київ); XX Міжнародній науково-практичній конференції «Конкрентоспроможність національної економіки» (20-21 жовтня 2022 року, м. Київ); IX Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Об'єднати наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень» (17-18 листопада 2022 року, м. Київ); XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Стійкість бізнесу і добробут домогосподарств: фінансові та соціальні аспекти» (1-2 грудня 2022 року, м. Київ); XXI Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2023. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми та перспективи» (29-31 березня 2023 року, м. Київ).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 19 публікаціях (загальний обсяг – 10,29 друк.арк., з яких особисто автору належать 7,8 друк.арк.), а саме: опубліковано 9 праць апробаційного характеру у збірниках матеріалів конференцій та 10 наукових статей, 8 з яких – у наукових фахових виданнях України (2 у співавторстві) та 2 статті у співавторстві в іноземних виданнях, у тому числі одна стаття індексується в міжнародній наукометричній базі Web of Science. Наукові публікації відповідають вимогам п. 8 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою № 44 Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. Наукові статті відображають основний зміст дисертаційної роботи.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з анотації, змісту, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Обсяг основного тексту – 193 сторінки, що містять 29 аналітичних таблиць і 49 рисунків. Список використаних джерел із 252 найменувань подано на 26 сторінках. 6 додатків розміщені на 17 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ДИСФУНКЦІЙ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1.1. Інституційне середовище як детермінанта економічного розвитку

У другій половині ХХ століття економічна наука збагатилася новим напрямом економічних досліджень – *новою інституційною економічною теорією* (НІЕТ), який за своєю природою є результатом синтезу методології інституційних досліджень із структурними елементами науково-дослідної програми економічної неокласики. Засновником нового інституціоналізму прийнято вважати лауреата Нобелівської премії з економіки 1991 року та засновника теорії трансакційних витрат Р. Коуза, а відлік початку існування варто починати від його праць «Природа фірми» [154] та «Проблема соціальних витрат» [155]. Необхідність застосування окремого прикметника «новий» у назві зумовлена потребою відокремлення цієї дослідної програми від дослідної програми традиційного інституціоналізму. Свідченням визнання нового інституціоналізму на межі ХХ-ХХІ ст. є відзначення Нобелівськими преміями в галузі економічної науки низки представників його наукової спільноти.

Серед дослідників найпоширенішою є теза про те, що новий інституціоналізм запозичив «жорстке ядро» неокласики, тобто незмінну частину, яка вважається апріорі прийнятою й не переглядається в межах науково-дослідної програми згідно з І. Лакатошем [207]. До її складу прийнято відносити концепцію «економічної людини», методологічний індивідуалізм, модель раціонального вибору та прагматизм індивідів за умов максимізації власної корисності, наявність екзогенності або ж зовнішнього характеру впливу інституційних чинників тощо. Перелічені структурні елементи утворюють жорстке ядро науково-дослідної програми нового інституціоналізму. Тобто в той час, коли традиційний інституціоналізм сформувався й у подальшому розвивався як принципово-критичне заперечення структурних елементів «жорсткого ядра» неокласики, новий інституціоналізм, навпаки, повністю

асимілювався й увібрав у себе його під час розбудови власної дослідної програми [24, с. 37].

Разом з тим новим інституціоналізмом було модернізовано «захисну оболонку» неокласики, яка складається з додаткових допоміжних наукових гіпотез, з урахуванням низки власних новаторських напрацювань. Йдеться про перегляд та коригування таких елементів захисної оболонки як уявлення щодо відсутності особливого виду витрат під час обміну, твердження про існування повноти та доступності ринкової інформації. Також було доведено множинність та розгалуженість структури прав власності, необхідність її належного економіко-теоретичного осмислення, чіткого структурування та належної специфікації тощо.

Новий інституціоналізм споріднює з традиційним розгляд інституцій як фундаменту суспільно-економічних відносин у межах економічних систем, а також їх трактування як ключової наукової категорії інституційного економічного аналізу [25, с. 112]. Ущатовський Ю.В. зазначає, що «за цих обставин досягнення існуючих до цього дослідних програм застосовують для обґрунтування абсолютно нової парадигми» [136, с. 27].

Підвищений інтерес до досліджень у межах нового інституціоналізму пов'язаний із можливістю подолання методологічної обмеженості неокласики та її захисної оболонки, особливо коли йдеться про необхідність розгляду явищ та процесів без обмеження концентрування на їх економічних особливостях. Варто додати, що описана науково-дослідна програма є, на наш погляд, найбагатограннішою серед усіх підходів у межах економічної теорії, оскільки в її структурно-концептуальних блоках можна виокремити теорію трансакційних витрат, теорію суспільного вибору, конституційна економіку, економіку права, інституційну теорію організацій, теорію прав власності, нову соціальну економію, нову економічну історію тощо, а серед економістів-дослідників можна знайти ряд всесвітньовідомих та визнаних учених, таких як Р. Коуз, О. Вільямсон, Дж. Б'юкенен, А. Алчіан, Д. Норт, Е. Остром та інших.

Додатковою особливістю зазначеного напрямку економічних досліджень є його міждисциплінарна різноманітність, яка проявляється за рахунок того, що центробіжний вектор міждисциплінарності дозволяє розширити рамки економічного аналізу, у результаті чого відбувається своєрідна «експансія» економічної методології назовні в галузі суміжних знань та предметне поле інших суспільних наук, як то політологія, право, історія, соціологія, психологія тощо (рис. 1.1).

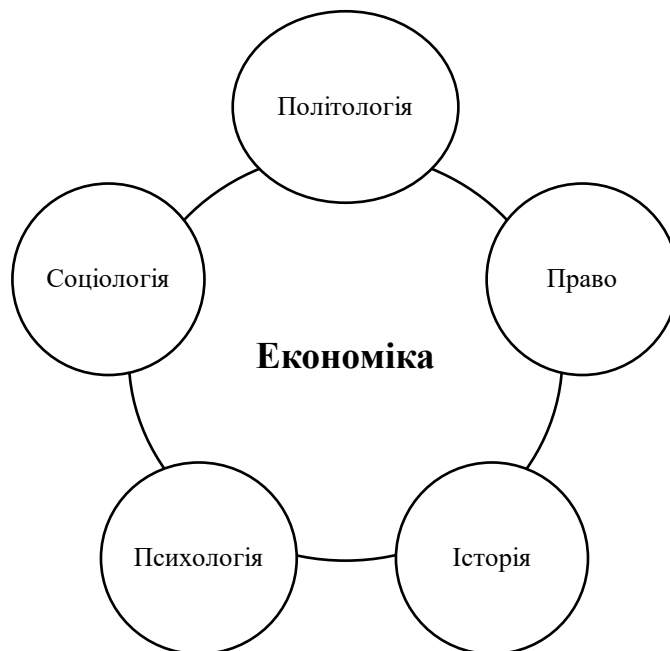

Рис. 1.1. Економічний імперіалізм НІЕТ

Джерело: розроблено автором

Означений підхід дістав назву економічного імперіалізму, його характерною ознакою є неявна декларація переваги економічного підходу над підходами інших наук, а головною метою є уніфікація суспільних наук на базі економічної ортодоксії [201, р. 1].

У межах як нової, так і традиційної інституційної економічної теорії теоретичною основою є *інституції* (від латинського слова «*institutio*», яке перекладається як звичай), що розглядаються як відображення встановлених правил, які діють у межах суспільства. Це поняття знайшло відображення у відомому виразі «*інституції мають значення*» (*institutions matter*), яке цілком поділяють представники обох напрямів інституційної економічної теорії й досі.

Категоріальне визначення цього поняття пройшло тривалий час еволюційного розвитку та перегляду змістовного наповнення в більш ніж 100 років, від перших праць традиційних інституціоналістів до представників уже нової школи. Як наслідок, зазначене знайшло відображення в різнобічності трактувань сутності означеного поняття. Важливо наголосити, що основні ускладнюючі онтологічні чинники трактування сутності інституцій зумовлені множинністю форм інституційної будови суспільства, тобто складністю природи самих інституцій як об'єкта наукового дослідження [20, с. 63].

Цікавим є той факт, що перше визначення категорії інституцій надав соціолог Е. Дюркгейм, визначивши їх як: «способи дії, які є стійкими та мають суспільне визнання» [168, р. 52], у межах економічної теорії першим власне трактування запропонував не представник інституціоналізму, а нової історичної школи Г. Шмолер. Він описував їх як порядок громадського життя, що служить конкретним цілям і може видозмінюватися, створюючи фундамент соціального та економічного розвитку [231, р. 261]. Далі цим поняттям стали оперувати представники інституціоналізму.

Засновник традиційного інституціоналізму Т. Веблен розуміє інституції як комплекс звичних способів мислення індивідів стосовно відносин між людиною і суспільством, а також загальноприйнятую суспільну форму поведінки. Веблен виходив із того, що «інституції – це результат минулих процесів, вони пристосовані до обставин минулого і, таким чином, не є цілком відповідними вимогам теперішнього» [244, р. 202]. Дж. Коммонс розкриває сутність інституцій через такі колективні прояви як суспільні звичаї, сімейні правила, державні закони тощо [156, р. 648]. Розробник теорії інституційних змін Д. Норт описує зазначену категорію як «правила гри» в суспільстві або ж створені людьми рамки, які обмежують та організують взаємовідносини між індивідами [102, с. 17]. А Т. Гайдай розглядає інституції як «сукупність звичаєвих та правових норм і правил економічної взаємодії економічних суб'єктів та соціальних груп» [23, с. 19]. У цьому контексті інституції є нічим іншим як сформованими обмеженнями неформального та формального

характеру в межах соціуму та є продуктом діяльності індивідів, особливості поведінки яких вони за цих умов і визначають. Докладніший розгляд категорії «інституції» як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями, наведено в Додатку Б. Відповідно до наведених визначень найчастіше спостерігається опис інституцій через правила, норми та звичаї.

Загалом головною причиною впровадження категорії «інституція» прийнято вважати еволюційний розвиток об'єкта економічного дослідження. Необхідно наголосити, що в умовах неповноти інформації та неповної раціональності індивідів, що було неможливим до вихідних методологічних передумов аналізу неокласики, реальний вибір економічних суб'єктів уможлиблюється завдяки наявності інституцій – норм і правил, які виконують функцію своєрідних обмежень і стимулів у моменті здійснення вибору серед переліку можливих альтернатив, структуруючи та упорядковуючи відносини і взаємодії між економічними суб'єктами [229, р. 166].

Варто додати, що в українському перекладі часто наукову категорію «інституція» ототожнюють із поняттям «інституту» в значенні організації або ж установи, що ускладнює наукове дослідження цього явища для українських науковців. Природа двозначного трактування пов'язана з першою спробою теоретичної інтерпретації цієї категорії, яка була здійснена Т. Вебленом у праці «Теорія бездіяльного класу». Як дослідила Т. Гайдай: «Повна оригінальна назва цього твору, «The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions», була у свій час перекладена російською у скороченому вигляді, внаслідок чого втратилась її концептуально і категоріально важлива складова: «Економічне дослідження інституцій» [20, с. 56].

По-перше, недвозначний термін «institution», який повсюдно наявний у тексті та в назві цієї праці, як і у працях решти інституціоналістів, було перекладено як «інститут». Але, що гірше, по-друге, у настановчій редакційній передмові до цієї єдиної перекладеної за радянської доби праці Т. Веблена було невмотивовано впроваджено одночасне використання двох термінів для трактування назви «інституціоналізм»: інституцій (у сенсі звичаю, порядку) та

інституту (у сенсі закріплення звичаїв і порядків у вигляді закону чи закладу). За цих обставин відбулось штучне дублювання цих понять та підміна автентичного моністичного англомовного поняття «інституція» терміном «інститут» із наповненням його зовсім іншим змістом та його подальшою інтервенцією в такому вигляді в слов'яномовний науковий ужиток, що не було ні вмотивовано, ні обґрунтовано ні тоді, ні зараз. Як наслідок, нові категоріальні «традиції» інституціоналізму було перенесено в тиражовані навчальні та наукові видання радянської доби, звідки й походить корінь штучних термінологічних неузгоджень та проблем, які існують і до цього часу, створюючи складнощі інтерпретації цього ключового поняття для попередніх, теперішніх та майбутніх українських дослідників, оскільки зазначене невинуватиме термінологічне подвоєння згодом було привнесено і в українські джерела, що породило триваючу штучну термінологічну неузгодженість та двоїстість трактувань [20, с. 56-57].

Незалежно від початкового змісту, яке було в основі поняття інституції в їх оригінальному англомовному сенсі, сучасні дослідники, особливо це стосується тих, хто є не обізнаним зі змістом та методологією сучасної інституційної економічної теорії, досить часто оперують зазначеними двома категоріальними поняттями одночасно (інститут та інституція), віддаючи перевагу тому чи іншому терміну на свій власний розсуд [127, с. 189]. На думку автора, необхідно застосовувати оптимальний варіант перекладу саме з мови оригіналу з метою мінімізації подібних категоріальних хиб у трактуванні, тобто «інституції» у значенні «правил гри», а не закладів чи організацій. Тому в дисертаційній роботі з метою уникнення концептуально-теоретичних непорозумінь у подальшому категорія інституції використовується лише в її автентичному сенсі – для позначення норм і правил гри.

Виходячи з наведених раніше визначень категорії «інституції», треба зауважити, що їх сукупність утворює абсолютно унікальну цілісність, яка в межах нового інституціоналізму описується через поняття *інституційного середовища*. Уже згадуваний американський учений Д. Норт визначає

інституційне середовище як «сукупність політичних, соціальних та юридичних правил, що створюють базис для виробництва, обміну, розподілу і споживання в межах суспільства» [208, р. 133]. Р. Коуз визначив інституційне середовище як «рамки законів та соціальних звичаїв, що формують ініціативи ринкових учасників» [154]. Подібне визначення дав і О. Вільямсон, який описав інституційне середовище як «сукупність норм і правил, що регулюють економічну, політичну, та інші сфери життя, визначаючи особливості взаємодії» [248]. У цьому контексті інституції є нічим іншим як фундаментальною основою інституційного середовища, які визначають ключові особливості його функціонування.

Необхідно зауважити, що разом із терміном «інституційне середовище» в науковому вжитку можна знайти й інші близькі за значенням категоріальні словосполучення. Серед них в економічній літературі можна віднайти такі понятійні словосполучення: інституційна матриця, інституційний устрій, інституційний комплекс, інституційний ландшафт, інституційне оточення, інституційна конфігурація, інституційна архітектура, інституційна архітектоніка, інституційний клімат, інституційний вимір, інституційне оформлення, інституційний дизайн тощо, однак за своєю сутністю вони є практично синонімічними й описують ту ж сукупність наявних норм і правил у межах суспільства.

При цьому необхідно враховувати, що між зазначеними термінами все ж може бути відмінність, наприклад, у той час як категорію «інституційне середовище» розглядають як сукупність чи набір інституцій, категорію «інституційна система» (інституційна структура, інституційний устрій, інституційний порядок, інституційний лад) може трактуватися як впорядкований чи структурно-субординований набір інституцій або ж порівняно вищий порядок упорядкованості.

Структурними компонентами інституційного середовища прийнято вважати формальні та неформальні обмеження, а також механізми підтримки інституцій (рис. 1.2).

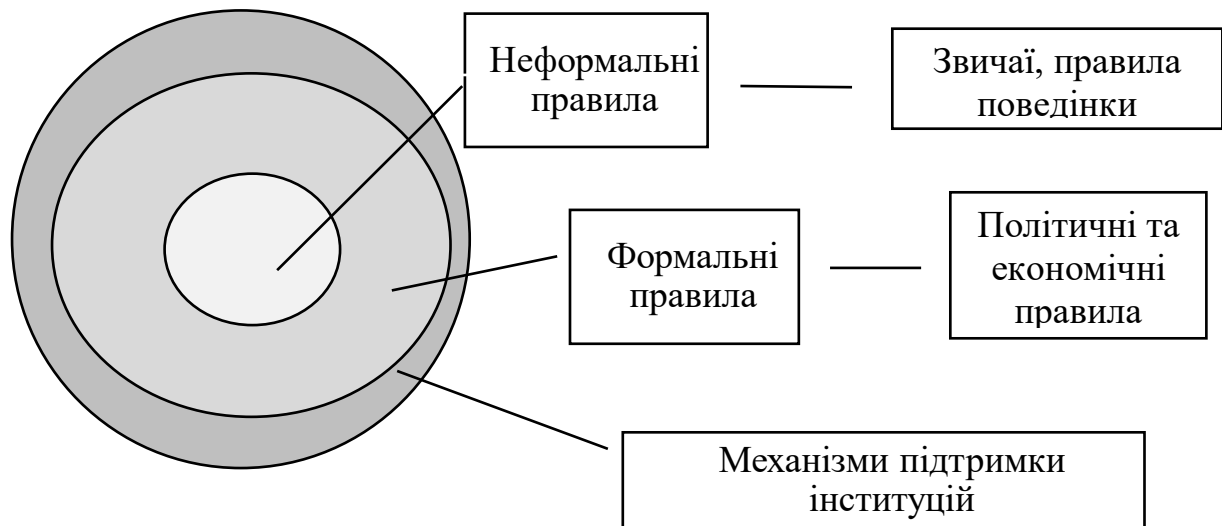

Рис. 1.2. Структура інституційного середовища

Джерело: розроблено автором

Як можна побачити на рис. 1.2, основною центральною складовою інституційного середовища з найвищим рівнем впливу є його *неформальні структурні елементи*. Неформальними інституціями є визнані групою людей або соціумом неофіційні чи неправові суспільні регулятори діяльності людей. Розвиток неформальних інституцій у різних країнах активно досліджується багатьма науковцями, і наголошується на їх вихідній ролі в диференціації економічного розвитку різних економічних систем [235, р. 76].

За своїм походженням неформальні інституції є накопиченим результатом людської життєдіяльності впродовж історично та еволюційно досить тривалих проміжків часу. Вони виникають стихійно, природно-еволюційно, зазначений процес не може бути контрольованим кимось, оскільки ці обмеження постають побічним продуктом взаємодії суспільства на певній території, що в свою чергу трансформує їх у подальшому в стійкі та відтворювані в історичному часі звичаї, традиції, або ж культуру регіонів, що є орієнтиром та стійкими соціо-культурними та національно-історичними приписами людині, яким чином вона має себе поводити в різних життєвих ситуаціях і що вона має або не має робити. Дослідники зазначають, що однією з

особливостей неформальних інституцій є те, що особа, яка керується такою нормою як правилом, послуговується нею автоматично [215, р. 25].

За цих умов необхідно зазначити, що неформальні інституції зазвичай є найбільш незмінними чи рутинізованими, тобто доволі важко піддаються коригуванню, оскільки детерміновані культурним чинником і є визначальними для організації соціальних взаємодій. О. Вільямсон зауважує, що хоч зміни неформальних складових відбуваються постійно, вони є дискретно-малими, незліченними й носять спонтанний характер, але їх частота є доволі низькою, тому при цьому для здійснення перетворення неформальних інституцій необхідна зміна хоча б одного покоління. Подібна частота зумовлюється тим, що неформальний рівень інституційного середовища створює умови для суспільства, які визначають подальший характер та темпи трансформаційних процесів [247].

За Дж. Ходжсоном неформальні інституції «формують рутинізовані схеми поведінки через традицію та звичай» [189, р. 35]. У цьому контексті під рутиною розуміється стійкість, інертність, малорухливість у історичному часі, постійна циклічна відтворюваність елементів інституційного середовища. Саме неформальні інституції забезпечують історичну тяглисть, відтворюваність, генетичну спадкоємність історичного та національно-культурного розвитку соціальних спільнот.

Рис. 1.2 демонструє, що другим рівнем інституційного середовища є *формальні офіційні обмеження*. Відповідно до загальноприйнятого визначення, формальні інституції – це погоджені правові рамки, які юридично фіксуються в офіційних документах та за якими здійснюють свою діяльність суб'єкти господарювання [134, с. 92]. Вони виступають своєрідною надбудовою, яка утворюється на основі функціонуючих неформальних норм. Їх особливістю є те, що вони знаходяться під контролем державних органів права і влади, тобто виключне право на їх створення, модифікацію, коригування або повноцінне усунення належить державі й це формує одну з їх відмінностей від неформальних інституцій, які проявляються в швидкості їх зміни – вони

порівняно легко піддаються коригуванню й можуть змінюватися навіть одномоментно, при цьому зберігаючи можливість цілковитої ліквідації.

Варто зазначити, що для формальних інституцій характерною рисою є наявність визначеної структурної ієрархії, яка проявляється в тому, що певне обмеження має вищий рівень впливу й суттєвіше за інше. За цих умов його редагування є складнішим, комплекснішим і тривалішим процесом, аніж редагування іншого формального обмеження меншого гатунку. Прикладом впливу подібної ієрархії, що найкраще ілюструє зазначену характеристику, є зміна конституційних норм, редагування яких є набагато комплекснішим процесом за зміну інших законів або актів меншого рівня впливу.

У процесі аналізу формальних інституцій особливе місце займає їх поділ на політичні та економічні правила:

- політичні правила – це обмеження, що проявляються під час ідентифікації ієрархічної структури суспільства, системи прийняття рішень у його межах та здійснення функції контролю за реалізацією політичних процедур;

- економічні правила – це обмеження, що визначають характер прав власності індивідів й інші аспекти, які пов'язані з ними, зокрема використання об'єктів власності та обмеження доступу до неї зі сторони інших осіб [102, с. 66].

Варто зауважити, що зазначені вище формальні правила перебувають у взаємозалежності один від одного. Економічні правила знаходяться під постійним впливом політичних аспектів, у той час як самі можуть чинити вплив на політичну структуру суспільства. При цьому формальні інституції в межах інституційної структури можна розглядати як єдине ціле, що включає в себе різноманітні елементи й підсистеми складної системи та зумовлює характер їхньої взаємодії і поведінки в різноманітних ситуаціях відповідно до прийнятих офіційних рамок.

Детальна порівняльна характеристика формальних та неформальних інституцій наведена в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Порівняльна характеристика неформальних та формальних інституцій

№	Характеристика	Неформальні інституції	Формальні інституції
1	<i>Розробник</i>	Суспільство	Державні органи, юридичні особи
2	<i>Швидкість зміни</i>	Порівняно повільна	Порівняно швидка
3	<i>Характер коригування</i>	Спонтанний або цілеспрямований	Цілеспрямований
4	<i>Ідентифікація</i>	Культурні норми	Визначені та задокументовані в офіційних документах
5	<i>Покарання за порушення</i>	Репутаційні втрати, суспільний осуд, тортури страта	Штраф, обмеження волі, страта

Джерело: розроблено автором

Відповідно до рис. 1.2 третім структурним елементом інституційного середовища є механізми підтримки інституцій. До їхнього переліку автор відносить:

- 1) механізми примусу, які мають забезпечувати слідування економічними суб'єктами сформованим правилам гри в межах соціуму;
- 2) механізми моніторингу виконують функції нагляду та контролю дотримання норм і правил;
- 3) механізми фіксації ідентифікують недотримання норм і правил.

Механізми примусу можуть примушувати економічних суб'єктів до слідування встановлених формальних та неформальних обмежень за допомогою механізмів впливу, які входять до їх числа, шляхом створення додаткових витрат. Різноманітні способи примусу включають як і механізми санкцій та/або покарань, які проявляються через те, що за здійснене порушення індивід може отримати як матеріальні (грошові штрафи), так і нематеріальні (обмеження волі та інші) різновиди покарань. При цьому примус до слідування нормам і правилам забезпечує створення умов, за яких будь-яка спроба виходу

за встановлені суспільством формальні та неформальні рамки була б не вигідною для виконавця.

Механізми моніторингу прийнято використовувати з метою спостереження за інституційним балансом, адже вони забезпечують оцінювання дії суб'єктів господарювання в контексті повноцінного виконання прийнятих суспільством «правил гри».

У свою чергу механізми фіксації дозволяють зафіксувати порушення формальних або неформальних норм та правил. Різниця між механізмами моніторингу та фіксації полягає в тому, що останні застосовуються саме під час встановлення факту порушення, наприклад, під час судового винесення вироку за правопорушення.

Кожен зазначений механізм підтримки інституцій виконує окрему функцію в межах інституційного середовища, а саме: механізми примусу виконують превентивну функцію, механізми моніторингу – оперативну функцію, а механізми фіксації – судову.

Окремо варто наголосити, що виокремлення зазначених механізмів підтримки інституцій, як окремого елемента інституційного середовища, зумовлено необхідністю їх ідентифікації, оскільки саме вони забезпечують чітке визначення рівня витрат, які несе суспільство для забезпечення дієвості «правил гри» та які може понести індивід за умови виходу за межі «правил гри», що буде проаналізовано далі.

Згадувані витрати в межах доктрини нового інституціоналізму іменуються *транзакційними витратами*. Єдиного і чіткого визначення зазначеної категорії в науковій літературі наразі відсутнє. Для прикладу, О. Вільямсон трактує їх як «витрати обміну правами власності за умов відсутності повного доступу до інформації» [247, р. 599]. Д. Норт описав їх як «окремі витрати ідентифікації наявних властивостей об'єкта трансакції і також як витрати на забезпечення її дотримання, які можуть виникати як до, так після, обміну і навіть у його процесі» [102, с. 40]. Також під транзакційними витратами розуміють економічну оцінку втрат, що виникають під час

координації діяльності економічних агентів [27, с. 60]. Вони можуть складатися як із ресурсних витрат, так і включати витрати часу, і описуються як:

1. витрати, які з'являються під час здійснення трансакцій;
2. витрати планування та здійснення контролю за взятими зобов'язаннями;
3. витрати контрактного процесу;
4. витрати функціонування ринку та механізму цін;
5. витрати експлуатації економічних систем [154, р. 45].

Як показано з рисунку 1.3, дослідник О. Вільямсон поділив трансакційні витрати на два різновиди за принципом їх співвідношення з етапами процедури укладання контракту:

1) *ex ante* (попередні), які включають витрати на пошук інформації, витрати на ведення переговорів, витрати вимірювання якості товарів чи послуг та витрати укладання контракту;

2) *ex post* (остаточні), які включають витрати моніторингу та запобіганню опортунізму, витрати специфікації й захисту прав власності та витрати захисту від необґрунтованих претензій із боку третіх осіб [247, р. 599].

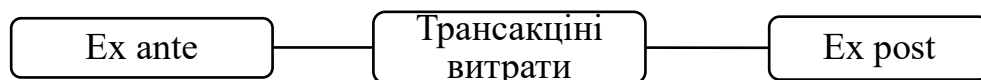

Рис. 1.3. Класифікація трансакційних витрат за О. Вільямсоном

Джерело: розроблено автором на основі [247, р. 599]

Враховуючи той факт, що інституції, які прийнято вважати «правилами гри» в суспільстві, можуть визначати основні людські стимули, які здатні направляти діяльність людини або ж соціальних спільнот у певне русло, і тим самим зменшувати загальний рівень невизначеності в межах суспільства, за рахунок чого з'являється нова можливість передбачувати майбутній стан соціально-економічного середовища. За рахунок цієї особливості інституції і

виконують свою функцію економії трансакційних витрат, оскільки за умов наявності віри в стабільність і правомірність встановлених законів та прав власності, економічні суб'єкти будуть намагатися уникати пошуку можливостей вийти за межі правових рамок. При цьому важливим є той факт, якщо інституції можуть забезпечити мінімізацію трансакційних витрат, то на основі цього з'являються нові можливості для забезпечення економічного зростання.

Однак ситуація з відсутністю трансакційних витрат або наявністю їх нульового рівня є ідеальним станом, аніж реальною ситуацією, оскільки її досягнення залишається неможливим. Цей стан можна вважати оптимальною структурою інституційного середовища, за якого коли «будь-яка інституція застарівала, нічого не варто було б замінити її новою» [91, с. 87].

Важливим є значення та роль держави, метою діяльності якої є не тільки створення правових рамок із формальних обмежень, але й забезпечення умов для дотримання умов укладених договорів усіма сторонами для запобігання теперішнім чи майбутнім порушенням. Тому можна констатувати, що функціональна роль держави в процесі інституційного розвитку економічних систем не обмежується функцією забезпечення ефективного функціонування правового поля (здійсненням інституційного проєктування та конструювання), але й включає діяльність своєрідного «арбітра», який повсякчас протидіє проявам опортуністичної поведінки суб'єктів господарювання.

За цих умов необхідно визначити, які ж суб'єкти функціонують у межах інституційного середовища. Найбільш повну та детальну відповідь на це питання надав Д. Норт, який розмежував «правила гри» від гравців. За його визначенням учасниками гри є організації, мета діяльності яких є досягнення перемоги будь-якими способами [102, с. 95]. У цьому контексті йдеться про групу індивідів, які об'єднані задля досягнення певної поставленої мети.

Детальна класифікація організацій відповідно до їх функцій за Д. Нортом наведена на рис. 1.4.

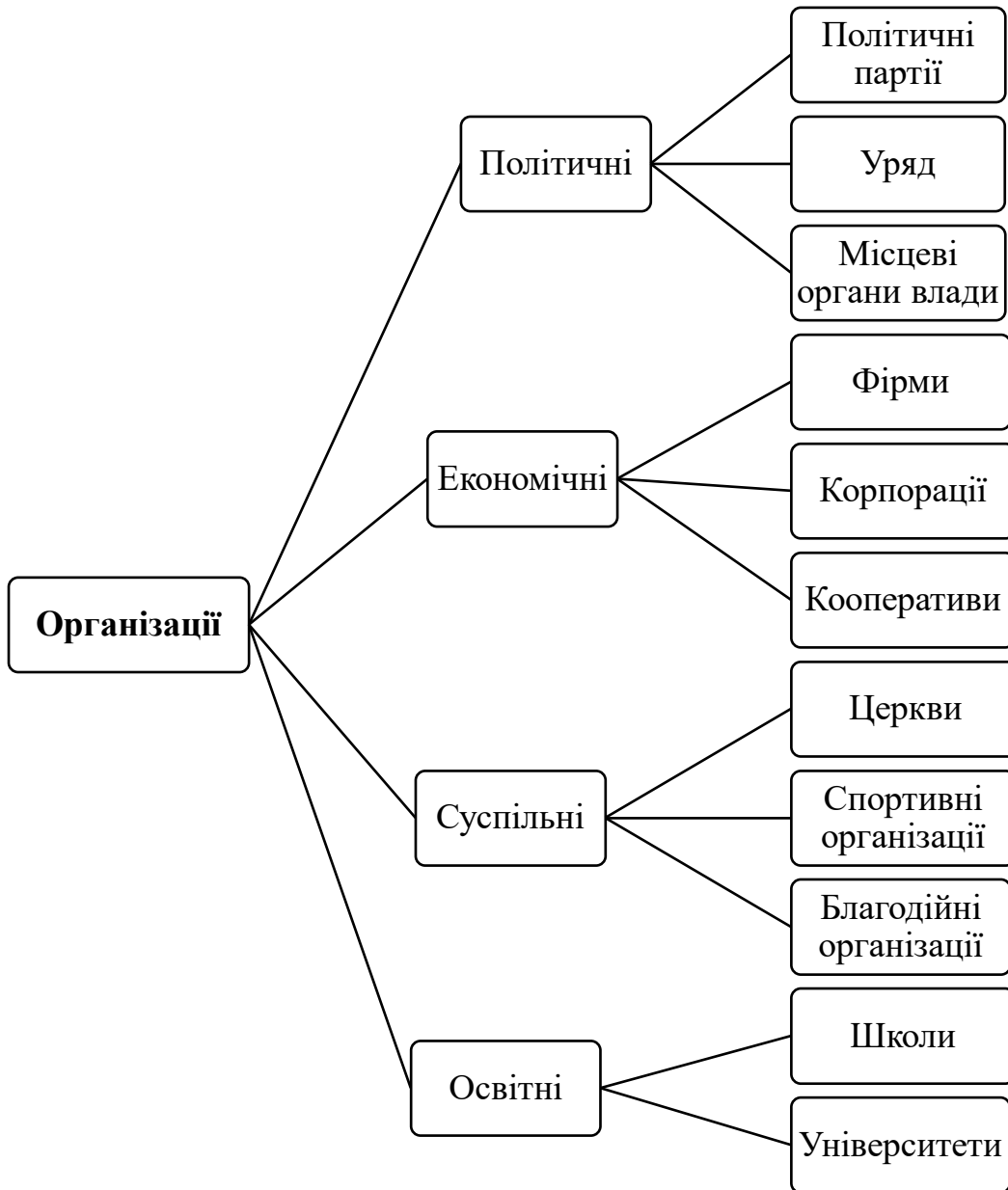

Рис. 1.4. Класифікація організацій за Д. Нормом

Джерело: розроблено автором на основі [91]

Як можна побачити на рис. 1.4, організаціями можуть бути варіативні суб'єкти господарського життя, які діють у межах визначеного правового поля й можуть на нього впливати. Це проявляється в тому, що інституції як «правила гри» та організації як «гравці» є взаємопов'язаними, взаємодоповнюючими та взаємозалежними між собою поняттями, оскільки саме інституційні обмеження можуть визначати, які організації будуть виникати в межах цього інституційного простору [146, р. 329]. У той же час, організації виступають агентами, які здатні змінювати встановлені рамки і впливати на їх характерні

особливості [175]. Теоретична інтерпретація їх взаємозв'язку може бути здійснена й іншим чином: інституції і механізми підтримки інституцій визначають потенційний рівень можливостей у суспільстві, а організації користуються цими визначеними можливостями для реалізації свого прагнення максимізації багатства [109, с. 13].

Організації взаємодіють із інституційним середовищем як за рахунок прямого взаємного зв'язку, так і за рахунок використання інституційних угод, які виникають у процесі взаємодій [147, р. 140]. Важливо зауважити, що взаємодія організацій із інституційним середовищем дозволяє виявити інституційну ефективність останнього. Якщо інституційне середовище може штовхати господарських суб'єктів до непродуктивної діяльності, то це свідчить про те, що встановлені обмеження є неефективними і створюють деструктивні стимули у формі залучення громадян до неправомірних дій.

У контексті цього треба зазначити, що під ефективністю інституційних структур прийнято вважати формування інституційного середовища, яке б було сприятливим для прискорення економічного розвитку, що включає гармонійне поєднання пріоритетів екологічної безпеки, соціальних ідеалів та культурних цінностей суспільства [38, с. 32]. За цих умов ефективність інституційного середовища можна ідентифікувати в розрізі сукупності накопичених усіх інституційних елементів системи, а не окремо взятих інституцій, оскільки в межах одного інституційного середовища можуть одночасно співіснувати як ефективні так і неефективні інституції. Функціональне призначення інституцій має на меті визначення рамкових обмежень реалізації економічної мотивації та поведінки економічних суб'єктів, особливостей здійснення ними вибору, відносин із іншими суб'єктами тощо. Дія правил паралельно з санкціями створюють необхідний рівень суспільного порядку, робить економічне життя стабільним та передбачуваним, визначаючи вектор економічного розвитку.

Якість інституційного середовища найкраще визначається частотою необхідності перегляду інституцій [49, с. 73]. Якщо правила є стійкими та ефективними, індивіди не будуть мати потреби постійно вносити зміни, а

функціонування й розвиток інституційного середовища буде здійснюватися паралельно розвитку економіки й суспільства. Відсутність необхідності перегляду правил можлива лише в ідеальній моделі взаємодії між господарськими суб'єктами, а в реальності завжди існує потреба їх перегляду на користь одного з учасників. У цьому випадку стане в нагоді порівняння з ігровою моделлю. Правила до деяких популярних видів спорту були погоджені сотні років, тому й не переглядалися кардинально, оскільки довели свою попередню ефективність, і з розвитком технологічного процесу вони не змінилися, а навпаки – модифікувалися, прийнявши нові реалії (наприклад, з'явилися системи відеоповторів та відеофіксації).

Таким чином, інституційне середовище визначає специфічні риси національного економічного розвитку через унікальне поєднання формальних і неформальних інституцій та механізмів їх підтримки. Сформовані в процесі еволюції «правила гри» зумовлюють як прискорення, так і сповільнення економічної динаміки. Водночас інституційне середовище є складноструктурованим явищем, якому притаманні багатовекторні зміни в умовах глобальних біфуркацій.

1.2. Інституційні зміни та їх вплив на розвиток економічних систем

У контексті аналізу сутності категорії «інституційна зміна» варто зауважити, що перші спроби обґрунтувати специфіку інституційно-еволюційних процесів здійснювалися представниками традиційного інституціоналізму на початку ХХ ст. Т. Веблен стверджував, що «еволюційні процеси можуть супроводжуватися інституційними трансформаціями шляхом відбору і закріплення таких форм поведінки, які є оптимальними для існування суспільства» [243, р. 376]. Учений намагався розробити альтернативний до тогочасного мейнстріму інституційно-еволюційний підхід в дослідженнях економічних процесів та явищ на противагу рівноважно-статистичному підходу неокласичної економічної теорії в межах якого аналіз економічного розвитку здійснювався б через розгляд результатів інституційних змін, що ґрунтувалися

на траєкторії розвитку економічних систем [21, с. 16]. Однак відсутність аналітико-теоретичного інструментарію та необхідного технічного забезпечення під час наукового обґрунтування настільки масштабного підходу для того часу спровокувала те, що розквіт досліджень у межах еволюційно-інституційного підходу був відкладений на невизначений час і відбувся лише в другій половині ХХ ст.

Інституційне середовище може характеризуватися динамічністю, тобто здатністю до розвитку в різних напрямках. Зазначена характеристика підходить як до сукупності інституцій загалом, так і до окремих елементів інституційного середовища. Як відомо, концептуально-методологічні засади дослідження змін у межах інституційного середовища розроблені очільниками та представниками нової інституційної економічної теорії. Вони описали зазначене явище як перетворення складових інституційного середовища й ввели в науковий вжиток категорію інституційних змін.

Найбільшим науковим внеском у цьому напрямі прийнято вважати теоретичні напрацювання лідера інституційно-еволюційної течії НІЕТ, лауреата Нобелівської премії з економіки – Д. Норта. Т. Гайдай зазначає, що «як патріарх нового інституціоналізму Норт має досить багатий теоретичний спадок» [26, с. 50]. Зокрема він є розробником теорії інституційних змін, у межах якої надав категоріальне визначення поняттю інституційних змін як процесу «кількісно-якісних і сутнісних утворень або ж видозмін соціальних і економічних інституцій» [102, с. 133].

Активне дослідження цієї проблематики продовжилося американською економісткою та лауреатом Нобелівської премії з економіки 2009 року Е. Остром, яка запровадила в науковий обіг поняття інституційного дизайну, під яким розуміє «маніпуляції з метою здійснення впливу на процеси трансформації інституцій та інституційного середовища відповідно» [218, р. 149]. Серед українських учених визначення інституційних змін надав А. Чухно, який описав їх як «трансформація формальних та неформальних інституцій» [140].

Цікавим фактом є те, що представник Київської економічної школи XIX ст. М. Бунге, не вживаючи сучасної термінології, по суті описував інституційні трансформації в доповіді «Про місце, що займає політична економія...» 1856 року, зазначаючи, що закони «прискорюють економічний розвиток, коли, скасовуючи застарілі норми, спонукають до перевтілення господарського порядку» [10, с. 665]. Ю. Ущатовський вважає, що описане свідчить про те, що вчений ще в середині XIX ст. намагався обґрунтувати проблематику інституційних змін, зокрема питання імплементації інституцій в інституційне середовище [137, с. 68].

Ураховуючи всі перераховані підходи до трактування означеної категорії, можна зробити узагальнене визначення: інституційні зміни – це складний та багатофакторний процес перетворення елементів інституційного середовища.

Варто наголосити, що інституційні зміни, інституційні трансформації, інституційні перетворення та інституційне реформування в науковому вжитку можуть використовуватися в синонімічному значенні, оскільки характеризують аналогічний процес змін в межах інституційного середовища.

Наявність різного трактування сутності інституційних змін зумовлює й наявність багатьох розбіжностей серед науковців у підходах до ідентифікації причин їх виникнення серед науковців. Т. Веблен стверджував, що «творча діяльність людини є головним рушійним фактором соціально-технологічних перетворень в суспільстві» [243, р. 387]. Ф. Гаєк наголошував, що «природа інституційних змін лежить у конкурентній боротьбі між інституціями, у результаті якої перемагають ті норми і правила, які можуть забезпечити вищий рівень життя суспільства» [19], а український дослідник А. Маслов бачить причину інституційних змін у очікуванні економічних агентів, які виникають внаслідок здатності інституцій збільшувати доходи організацій, що змушує останні завжди шукати більш ефективні форми інституційної основи суспільства [91, с. 87].

Варто наголосити, що рушійною силою інституційних змін є організації, індивіди та держава, або ж «гравці», які діють у межах інституційного

середовища, оскільки вони вирішують, яка стратегія є найоптимальнішою: взаємодіяти в межах «правил гри», або ж пошук більш ефективної інституційної структури [91, с. 87]. При цьому Д. Норт відзначає, що можлива ситуація, за якої будуть відсутні зацікавлені сторони в перебудові інституційного середовища, цей стан він охарактеризував як інституційну рівновагу [102, с. 112], коли неформальні норми підтримують та підсилюють формальні, а механізми підтримки інституцій є ефективними. Тобто всі складові інституційного середовища перебувають у гармонії між собою, що дозволяє назвати подібний стан речей ідеальним або бажаним для економічних систем. За цих умов індивіди не прагнуть змінювати щось, а економічна система матиме умови для подальшого розвитку. При цьому, як вже зазначалося раніше, при згадуванні нульового рівня трансакційних витрат, інституційна рівновага є частіше умовною ситуацією, оскільки в реальності суб'єкти господарювання знаходяться в постійному пошуці різних шляхів покращення інституційної ефективності. Навіть якщо активних заходів щодо інституційної перебудови не здійснюється, оскільки описані трансформації можуть слугувати забезпечуючим фактором конкурентних відносин у суспільстві [81, с. 23]

При цьому виконання трансформаційної функції покладається на державу, оскільки вона є головним агентом інституційних змін, що має забезпечувати реалізацію ефективної та стабільної трансформаційної політики, забезпечити ефективне функціонування механізмів підтримки інституцій, а також максимально сприяти утворенню надійного механізму соціального контролю з боку суспільства, який був би в змозі забезпечити стабільність економіки та її подальший керований розвиток [32].

Важливо згадати й те, що держава – інституційний новатор, оскільки може свідомо включатися у відбір інституцій, які будуть створюватися, змінюватися або ж усуватися. Відповідно до цього інституційні інновації є результатом цілеспрямованої трансформаційної політики, яку здійснюють державні органи [216, р. 23-24].

При цьому будь-яка зміна пропонується державою в контексті інституційного реформування має бути пов'язана зі здійсненнями суспільних та колективних рішень і досягненням соціального консенсусу, що в свою чергу актуалізує вирішення проблем групового егоїзму, соціального вибору, «дилеми безбілетника» та інших, які є (складовими частинами) отримали ґрунтовну наукову розробку у межах нової політичної економії та теорії бюрократії.

Формування нових інституцій та їх редагування економічними агентами має різноманітні наслідки в контексті розвитку економічних систем, оскільки вони за своєю природою є еволюційним явищем, а отже, зазначений процес трансформації має непрогнозовані наслідки, що ускладнює створення ефективних інституційних стратегій. Головною ж метою інституційних змін для економічних систем є підвищення ефективності інституційного середовища шляхом удосконалення, модернізації, коригування або ж усунення елементів інституційної структури [38, с. 32], створення єдиних функціональних «правил гри» в суспільстві, оскільки діючі в економічній системі норми та правила визначають умови життєдіяльності суспільства в цілому та можливості забезпечення його стійкого економічного розвитку [2, с. 21].

Схематичне відображення взаємопов'язаності мети інституційних змін за допомогою механізмів шестерен відображена на рис. 1.5. Стабільність стимулює соціальний розвиток, що, в свою чергу, уможлиблює створення умов для економічного розвитку і, як результат, підвищується рівень інституційної ефективності.

Для економічних систем зазначені соціально-економічні перетворення є засобом досягнення та подальшого забезпечення максимального ступеня економічної та соціальної ефективності та підвищення на цій основі показників конкурентоспроможності країни на глобальному рівні. Відтак сучасні науковці все частіше стверджують, що більшість країн світу конкурує в створенні ефективних інституційних структур та інституційних стратегій, які могли б забезпечити подальший економічний розвиток та далі підвищувати добробут населення [32, с. 8].

Рис. 1.5. Мета інституційних змін

Джерело: розроблено автором

Це пояснюється тим, що з позиції еволюціонізму є очевидним, що більш успішними й у соціальному та економічному вимірі є суспільства з високою адаптивною спроможністю [99, с. 99]. За цих обставин умовою диференціації розвитку економічних систем різних країн є їх інституційні середовища або ж якість та ефективність діючих інституцій. На основі цього припущення можна говорити про те, що інституції відіграють ключову роль у забезпеченні гармонійного економічного розвитку.

Вищезазначене підтверджується сучасними дослідженнями. Наприклад, емпірично доведено, що в середньому підвищення якості інституційного середовища на 1% через 5 років може забезпечити зростання показника валового внутрішнього продукту (ВВП) у розрахунку на одного мешканця на рівні 1,5%. При цьому країни з економіками, що розвиваються, отримують конкурентну перевагу у формі більшого приросту зазначеного економічного показника, ніж розвинуті. Тому це й зумовлює для них необхідність пошуку ефективної стратегії інституційного реформування з метою побудови найоптимальнішої інституційної структури економіки [181, р. 9].

Інституційних зміни є постійними й безперервними, а процеси, які відбуваються в їх межах, мають бути комплементарними та взаємодоповнюючими. Кожна окрема складова інституційного середовища має свій життєвий цикл і обов'язково проходить через стадії розвитку: формування, впровадження, існування та усунення (рис. 1.6).

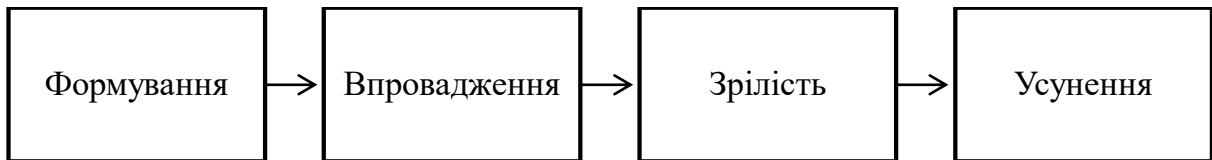

Рис. 1.6. Життєвий цикл інституції

Джерело: розроблено автором

Функціональне призначення етапів життєвого циклу інституції полягає в наступному:

- на етапі формування: відбувається утворення ідеї інституції як реакції на певну потребу; із точки зору інституційних змін утворюється абсолютно новий інституційний елемент зі своїми специфічними характеристиками в межах інституційного середовища;
- на етапі впровадження: інституція починає використовуватися окремими індивідами, тоді як у контексті інституційних змін відбувається становлення нової інституції, яка може частково коригуватися відповідно до її затребуваності;
- на етапі зрілості: інституція досягає стабільного стану функціонування та масове використання. Інституційні зміни на цьому етапі характеризуються можливістю редагуванням інституції відповідно до нових стандартів, оновленням її характерних особливостей у межах інституційного середовища, а також допустиме часткове редагування інституції та оновлення її окремих складових;
- на етапі усунення: через зміну соціальних умов або невідповідність новим вимогам інституція може бути замінена новою або ж можлива повноцінна ліквідація наявного елемента в межах інституційного середовища.

Варто звернути увагу, що зазначені етапи життєвого циклу є характерними як для формальних, так і неформальних інституцій з врахуванням їх особливостей, які були зазначені в роботі раніше. Наприклад, проходження етапу усунення для формальної та неформальної інституцій триває різний проміжок часу. У межах життєвого циклу «правил гри» інституційні зміни можуть відбуватися на кожному із зазначених етапів. Варто відмітити, що етап зрілості є чи не найважливішим, оскільки протягом нього відбувається оцінка ефективності встановленої норми. При цьому на практиці можливість редагування інституцій у контексті інституційних змін нерідко дозволяє надати їм «друге життя» й продовжити період зрілості, водночас відмова від їх використання призводить до скорочення періоду існування або ж повноцінної ліквідації інституцій.

Необхідність виокремлення окремих етапів життєвого циклу інституцій та процесів в межах інституційних змін зумовлена тим, що вони є характерними й для інституційних дисфункцій.

Варто зазначити, що чинниками, які визначають особливості інституційних змін економічних систем прийнято вважати:

- 1) якість та стабільність сформованого інституційного середовища (наявність чи відсутність інституційних дисфункцій);
- 2) наявність бажання до перетворень та достатньої влади «гравців»;
- 3) попередньо заданий напрям змін [67, с. 176].

Перелічені фактори визначають ключові особливості перебігу інституційного реформування, зокрема такі його характеристики: характер, стимули, тривалість, мету, спосіб здійснення тощо.

Досліджуючи інституційні зміни, Д. Норт виявив, що в загальному вони поділяються на два окремі типи: інкрементні та дискретні. Результати порівняльного аналізу інкрементних та дискретних змін за Д. Нортом наведено в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Порівняльна характеристика інституційних змін за Д. Нортон

№	Характеристика	Інкрементні зміни	Дискретні зміни
1	<i>Природа</i>	Еволюційна	Революційна
2	<i>Стимул</i>	Розвиток суспільства	Соціальні потрясіння (війни або революції)
3	<i>Основа</i>	Попередній розвиток суспільства	Відсутня
4	<i>Тривалість</i>	Довготривалий процес	Одномоментні зміни
5	<i>Контрольованість</i>	Обмежена	Повна
6	<i>Спосіб реалізації</i>	Спонтанні	Цілеспрямовані
7	<i>Мета</i>	Економічний розвиток	Оновлення інституцій

Джерело: розроблено автором на основі [102, с. 114-115]

Таблиця 1.2. демонструє, що розбіжність між означеними типами інституційних змін полягає у відмінності природи їхньої реалізації. Спонтанному, довготривалому і неконтрольованому характеру інкрементних перетворень протиставляються швидкі, контрольовані та цілеспрямовані дискретні. Якщо інкрементні зміни є наслідком еволюційного розвитку суспільства, що базується на попередньо обраному шляху розвитку, то дискретні – результат революційних подій, без існуючої попередньої основи. При цьому інкрементні трансформації відбуваються постійно без необхідності наявності зовнішнього контролю, у той час як дискретні є штучним продуктом насильницького зламу інституційного ладу. При цьому дискретні зміни стосуються переважно формальної складової інституційного середовища, оскільки вони легко і швидко піддаються маніпуляціям, особливо це стосується норм нижчого порядку [102, с. 115].

Важливо зауважити, що результатом дискретних інституційних змін можуть бути й «перехідні» або, як їх називають, «проміжні» інституції. Вони є важливою складовою інституційного середовища та результатом інституційних змін. Їх ключовою особливістю є те, що вони є адаптаційним інструментом перебудови інституційного середовища, його інструментом пристосування до

нових реалій, але за цих умов варто зауважити, що вони не є постійними, а функціонують упродовж встановленого проміжку часу. Існування зазначеного виду інституцій зумовлено неможливістю одномоментного й різкого зламу всіх елементів інституційного середовища, бо, як вже зазначалося, тільки деякі формальні інституції піддаються подібному швидкому редагуванню, це й зумовлює необхідність створення зазначених тимчасових механізмів для пристосування суб'єктів господарювання [70, с. 83]. Актуалізація питання створення перехідних інституцій була започаткована в працях Д. Норта, коли вчений аналізував взаємозв'язки економічних трансформацій, технічного розвитку та інституційних умов різних країн, а також відзначав складність швидкої зміни неформальних норм і неефективність в забезпеченні запланованих результатів революційних змін [102, с. 117]. У широкому сенсі перехідні інституції в рамках інституційних змін мають забезпечити трансформацію інституційного середовища з одного вихідного або неефективного становища в інший стан, який вже буде ефективним.

Важливо зауважити, що в залежності від підходів до аналізу категорії перехідних інституцій їхнє визначення дещо відрізняється. Наприклад, Д. Родрік для опису зазначеного явища вводить окреме поняття «інституцій другого найкращого», під яким розуміє проміжний варіант інституції, який більшою мірою є схожим на цільову інституцію або ж є своєрідним еталоном бажаного результату інституційних змін [230, р. 100]. К. Менар у свою чергу описує перехідні інституції через застосування поняття мезоінституцій, під яким розуміє інституції-посередники, що здійснюють адаптацію формальних правил до конкретних реалій, які спостерігаються, і є змінним у часі, просторі і масштабах [211, р. 4]. Варто зауважити, що між розглянутими визначеннями мало відмінностей, а наявні пов'язані з особливостями авторської інтерпретації процесу їх створення.

За цих умов важливо описати ознаки, які властиві інституціям, що відносяться до перехідних (рис. 1.7):

- цілепокладання, яке пов'язане з виконанням функції забезпечення руху від вихідних до цільових інституцій;
- формальний характер, що проявляється через усвідомлене проектування нових інституцій державою через законодавчо встановлені визначені норми і правила;
- керованість, що забезпечує підстроювання перехідної інституції до зовнішніх обставин у формі часу, простору і масштабу;
- градуалізм, що забезпечує керованість і послідовність створення та впровадження перехідних інституцій [102]. Варто зазначити, що наявність риси градуалізму в зазначеному випадку обумовлена тим, що перехідні інституції розглядаються як тимчасовий інструмент адаптації до нових реалій, тому в контексті реалізації «шокової терапії» не використовуються.

Цілепокладання	ПЕРЕХІДНІ ІНСТИТУЦІЇ	Формальний характер
Керованість		Градуалізм

Рис. 1.7. Ознаки перехідних інституцій

Джерело: розроблено автором на основі [102]

Варто наголосити на відсутності правильної стратегії у вигляді універсального рекомендованого набору перехідних економічних інституцій для трансформації конкретно взятого інституційного середовища. Таке положення обґрунтовується значним ступенем мінливості інституцій у часі, просторі і масштабах, а також наявністю для кожного інституційного середовища специфічних ресурсних, технологічних, культурних і політичних обмежень.

Із цього можна зробити висновок про те, що інституційні зміни, які стосуються перехідних інституцій, є безперервним процесом «інституційного експерименту» щодо кожного конкретного інституційного середовища. У зв'язку з цим дослідження практичного досвіду розробки системи перехідних економічних інституцій ставить першочерговим не стільки завдання пошуку

найкращих наборів, конфігурацій, лінійок перехідних інституцій, а завдання визначення базових принципів, правил, типових помилок і закономірностей проектування подібних систем.

Як показано на рис. 1.8, існують два способи реалізації інституційних змін: еволюційний та революційний:

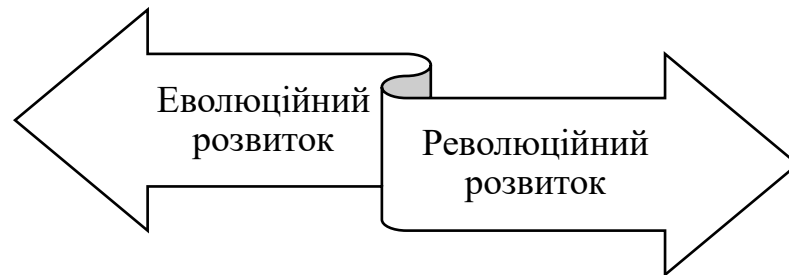

Рис. 1.8. Способи реалізації інституційних змін

Джерело: розроблено автором на основі [102, с. 114-115]

Еволюційний інституційний розвиток не потребує наявності зовнішніх контрагентів та їхніх дій і базується на інкрементних інституційних змінах. За цих умов інституції видозмінюються стихійно за рахунок циклічних процесів, які відбуваються в суспільстві, або ж у результаті появи нових прогресивніших ціннісних або ментальних установок в ході зміни поколінь. Ключовим недоліком цього способу є довга тривалість і непередбачуваність прогнозування майбутніх результатів. Ця стратегія інституційних змін притаманна кожному інституційному середовищу, оскільки вони здатні до самостійного еволюційно-генетичного становлення.

Тоді як революційний інституційний розвиток потребує наявності зовнішніх реалізаторів, які своїми діями здійснюють контрольовані інституційні зміни. Цей спосіб інституційних змін передбачає повний перегляд або часткову заміну норм внаслідок радикальних змін на основі відтворення чи запозичення бажаних інституційних зразків іззовні, що довели раніше свою ефективність у забезпеченні взаємодій, і відходу на цій основі від тупикової траєкторії інституційного розвитку. За цих умов ідеться про переважно швидку централізовану видозміну інституцій із боку держави, тобто про стислі в часі інтенсивні чи радикальні інституційні зміни [16, с. 122-123].

За революційних змін інституції можуть змінюватися відповідно до ідеальних моделей, тобто інституції безпосередньо переносяться з теоретичної площини на практику. Прикладом із історії є період після Жовтневої революції 1917 р., коли інституції нового радянського суспільства створювалися під впливом ідей, які описувалися у працях К. Маркса й Ф. Енгельса, або ж становлення класичних інституцій ринкової економіки в Англії включало в себе елементи копіювання теоретичної моделі А. Сміта, І. Бентама та інших класиків. Також інституції можуть відтворювати зразки, що вже існували в історії країни, але зникли в процесі історичної еволюції суспільства, або ж відтворювати зразки, які існують у інших країнах. За цих умов ідеться як про політичні (демократичні), так і економічні (ринкові) інституції, що відтворюються в країнах Південної Америки, Східної Європи за зразками європейських і північноамериканських країн.

Тут важливо зауважити, що перераховані способи інституційних змін практично ніколи не реалізуються в своєму «чистому» варіанті. Завжди можна спостерігати їх поєднання та синтез із урахуванням національних особливостей розвитку економічних систем [34, с. 5]. Орієнтація зумовлюється поточними інтересами та інерційністю інституційного розвитку, зумовленого ідеологією, традиціями, стереотипами поведінки тощо.

Еволюційний спосіб інституційних змін нерозривно пов'язаний із таким поняттям як траєкторія попереднього розвитку суспільства або ефекту історичної зумовленості розвитку (path dependence). Висловлюючись коротко, історія має значення для розвитку інституцій. Одним із перших про означене явище почав писати Т. Веблен на початку ХХ ст. у контексті обґрунтування власного інституційно-еволюційного підходу, коли пропонував аналізувати економічний розвиток через розгляд та аналіз результатів інституційних змін, що ґрунтувалися на траєкторії розвитку [21, с. 16], однак популярності такий підхід в науковій спільноті не набув і науковці повернулися до аналізу цього явища лише через півстоліття.

Д. Норт у своїх працях акцентував увагу на тому, що отриманий суспільством історичний досвід у минулому може певною мірою визначати подальшу еволюційну траєкторію його розвитку, зокрема й економічного аспекту, обмежуючи набір доступних альтернатив при здійсненні вибору [102, с. 140]. Ідеться про утворення та видозміни елементів інституційної структури або ж набуття ними нових якісних характеристик на основі елементів структури, або ж наявності незмінного центру, або «ядра» системи. Процес трансформації при цьому є унікальним, оскільки майбутні елементи інституційної структури формуються подібними до тих, на основі яких вони були сформовані чи запроваджені. Відтак під час інституційного розвитку здійснюється генерування нових якостей «ядра». Ідеться про використання ідей і методології соціального дарвінізму, під яким розуміється природній відбір інституцій, їх змінюваність на більш досконалі з точки зору суспільного прогресу [25, с. 112-113]. Зауважимо, що описані зміни є незворотними, оскільки кожен суб'єкт підпадає під вплив факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, і в результаті подібної еволюції впроваджені зміни було доволі важко або ж взагалі неможливо відмінити [185, р. 99].

Подібний спосіб реалізації інституційних змін є найбільш органічним та безконфліктним, бо в його основі знаходиться надання формального оформлення функціонуючим неформальним рамкам, що виникли раніше та пройшли повноцінний спонтанний і конкурентний «природній відбір». При цьому результатом є їхня легалізація або ж повноцінна легітимізація (рис. 1.9) шляхом юридичного чи правового закріплення в відповідних документах [22, с. 69].

Рис. 1.9. Схематичне відображення еволюційних інституційних змін

Джерело: розроблено автором на основі [22, с. 69]

Проте варіант революційних інституційних змін є складнішим і суперечливішим за попередній. По-перше, він історично не обумовлений, а отже, не є таким, що відтворює історико-еволюційний розвиток суспільства, а часом може і взагалі їй суперечити або ж повністю скасовувати. По-друге, він передбачає під час реалізації ефективну та безконфліктну взаємодію старих неформальних норм, які несуть ознаки минулого господарського досвіду, із новоствореними формальними інституційними рамками, що не завжди є легкодосяжною умовою. По-третє, цей спосіб інституційних змін максимізує роль та значення держави, оскільки за нею закріплюється багато визначальних функцій, серед яких можна виокремити санкціонування вибору оптимальної інституційної моделі, організаційно-правового забезпечення та реалізацію трансформаційного процесу, відстеження його результативності, здійснення за необхідності корегування та усунення негативних наслідків. При цьому незмінними ознаками ефективних нових формальних інституцій, які виникли революційним шляхом розвитку, є їх інклюзивність, керованість, а також послідовність у їх розвитку та підзвітність суспільству.

Неоднозначність революційного розвитку інституцій полягає й у його надзвичайній складності та суперечливості, оскільки ставить перед реалізаторами низку питань, що пов'язані з широким колом теоретичних проблем: інституційних ризиків, інституційних дисфункцій, інституційної адаптації, ринку інституційних інновацій та запозичень, раціонального відбору найбільш ефективних зразків запозичень тощо. Це зумовлює переорієнтацію наукового пошуку дослідників на знаходження більш органічних шляхів інституційного проектування з метою уникнення суспільного хаосу [59, с. 14]. Із огляду на це першочерговим ставиться питання не про запозичення або імпорт інституцій із іншого інституційного середовища, а про їх вирощування на власному національному та соціокультурному ґрунті.

При цьому завдання, що полягає в пристосуванні нових інституційних рамок до національно-історичних та соціально-економічних особливостей економічної системи є надзвичайно складним відповідальним процесом.

Результативність цього механізму інституційних змін зумовлена ступенем конгруентності (відповідності) пануючого в країні неформального інституційного середовища з інституційними новаціями.

Взаємна конгруентність неформального інституційного середовища та новостворюваної формальної надбудови може бути як високого рівня, так і доволі низького. Подібна особливість сумісності інституційних елементів зумовлена порівняльною складністю та суперечливістю інституційних інновацій. Зазначена проблема поглиблюється за рахунок більш інертної і консервативної природи неформальних обмежень, що не можуть змінитись за короткий проміжок часу. Таким чином, для розвитку економічних систем є важливим той аспект, якою мірою нові інституційні рамки є сумісними з існуючими інституціями [51, с. 33].

На рис. 1.10 наведено можливі варіанти взаємодії інституцій:

1) конвергенція – зближення інституційних норм на основі тенденції, яка відповідає оптимуму. Оптимальним результатом є позитивна або еволюційна конвергенція, що зумовлює дієздатність нових, імпортованих або створених інституцій;

2) негативна конвергенція – часткова інституційна несумісність, результатом якої стають неефективні, недієздатні інституції;

3) дивергенція – тобто повне розходження, несумісність старих і нових траєкторій інституційного розвитку [213, р. 19].

Рис. 1.10. Варіанти взаємодії інституцій з інституційним середовищем

Джерело: розроблено автором

Існують різні види конвергенції. Наприклад, еволюційна конвергенція полягає в зближенні норм, реалізується як динамічний процес, стабільна

конвергенція передбачає ситуацію в якій формальні і неформальні норми доповнюють одна одну, а гібридна конвергенція полягає у взаємному впливі формальних та неформальних норм, у результаті тенденція інституційного розвитку не збігається ні з трендом розвитку неформальних норм, ні з трендом розвитку формальних.

Тому в цьому контексті можна припустити, що сумісність або конгруентність інституційних рамок – це ключовий аспект аналізу результатів інституційних змін від якого визначається рівень ефективності здійснених заходів та задається вектор розвитку економічних систем. При цьому, як уже зазначалось, практика вже здійснених інституційних змін довела, що це складний, багатофакторний та неергодичний процес трансформації складових інституційного середовища. Досить часто інституційні зміни, які реалізуються в різних країнах, супроводжуються виникненням явищ, що пов'язані з різними порушеннями ефективного функціонування інституційних систем, представники нової інституційної теорії описують ці явища через поняття інституційних дисфункцій.

Таким чином, інституційні зміни є складним та багатофакторним процесом трансформації інституційного середовища, який визначає вектори розвитку економічних систем, а також забезпечує їх диференціацію у часових і просторових координатах. Водночас інституційні зміни автоматично не здатні сформувати підґрунтя для прискорення економічної динаміки.

1.3. Теоретичні підходи до визначення сутності та різновидів інституційних дисфункцій

Інституційні зміни можуть супроводжуватися виникненням порушень у функціонуванні інституцій, що здатні чинити вплив на економічні відносини. Прихильники дослідної програми нового інституціоналізму охарактеризували подібні явища, за аналогією з явищами дисфункції живих організмів у біології, як «інституційні дисфункції». Вони можуть трактуватися як порушення

ефективного функціонування будь-якої інституції або ж системи інституцій якісного характеру [151, р. 3].

Описані явища в межах інституціоналізму не є досконало вивченими науковим співтовариством, проте все частіше використовуються в якості об'єкта дослідження актуальних наукових праць із економічної теорії, які за тематикою пов'язані з розвитком економічних систем, оскільки результатом утворення та існування таких дисфункцій є руйнація соціально-економічної стабільності в межах суспільства. При цьому питання про природу і причини дисфункціональності інституцій є фундаментальним для інституціоналізму й відповідь на нього намагався дати практично кожен дослідник в межах НІЕТ. Для прикладу, Р. Коуз зробив припущення про першопричину їх появи в позитивних трансакційних витратах [155, р. 29], до чого О. Вільямсон пізніше додав опортунізм [246, р. 30], а Д. Норт акцентував увагу на існуванні негативних стимулів, що генеруються інституційним середовищем [102, с. 85].

Слід підкреслити, що існує думка про те, що інституційні дисфункції є побічним продуктом складно структурної багатоукладності інституційних систем [6, с. 150]. Виходячи з цієї особливості, можна припустити, що деякі інституційні дисфункції можуть бути органічно вбудованими в механізми його функціонування. Наприклад, *government shutdown* (як форма провалу держави) є «необхідним злом» інституційного середовища США, хоча при погляді з інших країн, це здається проблемою інституційної структури. При цьому зазначена структурованість зумовлює подальше збільшення кількості таких дисфункцій та різноманітних форм їх прояву в майбутньому. Відповідно до цього дисфункціональні інституції стають все більш типовим явищем для багатьох країн світу з різним рівнем розвитку економічних систем у результаті інституційних змін. При цьому дисфункціональною може стати як і абсолютно нова інституція, так і вже існуюча, яка не була належно адаптована до нової інституційної реальності.

Враховуючи все вищезазначене щодо теоретичних підходів до визначення сутності та причин появи інституційних дисфункцій, пропонуємо

таке авторське визначення зазначеної категорії: *інституційні дисфункції* – порушення функціонування інституції або ж системи інституцій із суперечливим впливом на економічний розвиток та стимулюванням інституційних змін.

Зазначене визначення враховує *плюралістичну природу* інституційних дисфункцій і ґрунтується на тому, що дисфункціональному впливу може піддаватися як «хороша», так і «погана» інституція чи їх система. Йдеться також про *двоїстий вплив* інституційних дисфункцій на інституційне середовище. За цих обставин дисфункція одних інституцій може поставати перешкодою для розвитку економічних систем, у той час як дисфункція інших – сприятиме такому розвитку.

Під «поганими» інституціями слід розуміти ті структурні елементи інституційного середовища, які зумовлюють асиметрію влади, інформації та закріплюють несправедливість [223]. У дисертаційній роботі основна увага буде сконцентрована на інституційних дисфункціях, які чинять негативний вплив на розвиток економічних систем.

Аналіз наукової літератури з окресленої проблематики довів, що дослідники оперують багатьма різними категоріями, які можуть описувати дисфункціональні явища в межах інституційного середовища. На рис. 1.11 систематизовано такі дисфункціональні явища, як:

- мутація інституцій описується як розвиток інституцій, що призводить до модифікації не лише окремих елементів інституції-реципієнта, але й до редагування його початкових установок. Зазначене можна інтерпретувати як модифікацію вихідних початкових характеристик інституції за умов, що цілковитої зміни її сутності не відбувається [6, с. 152];

- мімікрія інституцій є окремим різновидом мутації інституцій, який пов'язаний із радикальною зміною сутності за незначної зміни зовнішньої форми. Іззовні інституція залишається сталою, тоді як насправді вона вже є ідеологічно іншою за своїми сутнісними характеристиками [6, с. 152];

- інституційні аномії можуть бути інтерпретовані як слабкість та суперечливість інституцій, що продовжують існувати виключно через авторитет держави і суспільства, відтак це явище характеризує недієвість норм, які в процесі еволюційного розвитку стали рудиментними [8, с. 208]. Поява аномії може бути результатом як звичайної деградації інституції, яка зумовлена об'єктивними чинниками розвитку, наприклад, зміна сутнісних характеристик економічної системи. Або ж виникати на стадії життєвого циклу формування або впровадження інституції. Тут варто наголосити, що в означеному контексті йдеться не про розпливчатість, а лише про явище слабкості, нестійкості або ж неповноти інституцій упродовж короткого проміжку часу;

- суть антиінституцій полягає в неузгодженості наявних в інституційній структурі формальних та неформальних складових, що виникає внаслідок імплементації інституцій із іншого інституційного простору [6, с. 151]. Описане явище в економічній науці отримало назву «некомплементарності інституцій».

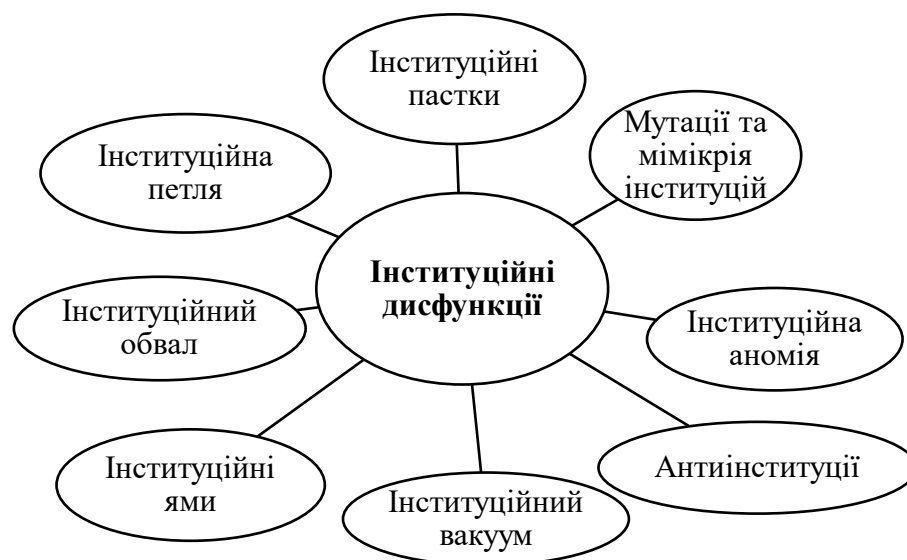

Рис. 1.11. **Різновиди інституційних дисфункцій**

Джерело: розроблено автором

Необхідно зауважити, що поняття комплементарності інституцій має важливе значення в контексті дослідження інституційних змін, зокрема дослідженню причин формування та існування інституційних дисфункцій. Термін інституційної комплементарності з'явився пізніше інституційної

когерентності, інтерференції, ізоморфізму та синергії (рис. 1.12), однак за своїм значенням є подібним до них. Зазначена особливість інституційної взаємодії акцентує увагу дослідників на особливостях взаємозв'язку та взаємодоповнюваності інституційних елементів економічних систем.

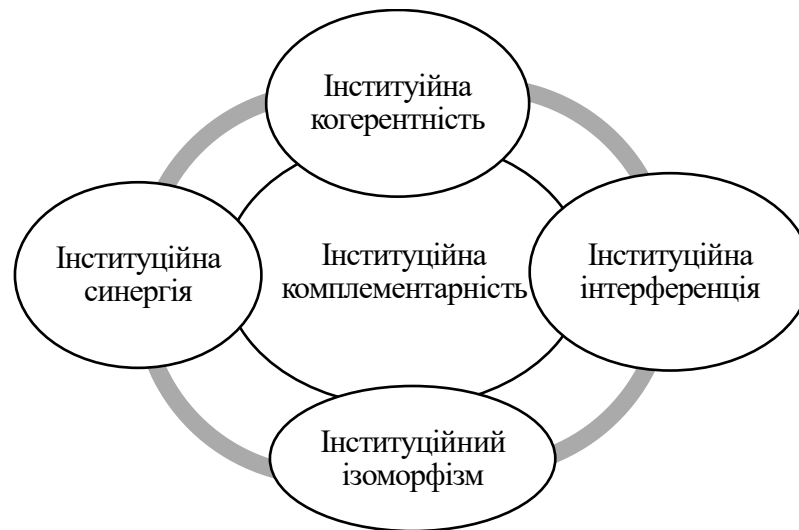

Рис. 1.12. Взаємозв'язок інституційної комплементарності з іншими явищами

Джерело: розроблено автором

Український дослідник Липов В.В. зазначає, що на системному рівні комплементарність постає як «явище, що структурує інституційне середовище, забезпечує його усталений стан і як результат випадкової взаємодії інституцій у рамках і на перетині окремих сфер господарювання» [85]. Також він під час спроби опису особливостей оцінки інституційної комплементарності надав цьому поняттю наукове трактування: «це взаємозв'язок окремих інституцій та їх сукупностей у рамках інституційного середовища, що забезпечує її функціонування як єдиного цілісного комплексу» [82, с. 62]. У подальших працях автор вказує на те, що зазначене явище можна розглядати як становище інституційного середовища під час якого досягається максимальний рівень взаємодії між інституціями, а отже, і досягається максимально можливий рівень їхньої загальної інституційної ефективності [83]. При цьому науковець акцентує увагу на тому, що «горизонтальна комплементарність передбачає рівноположеність інституцій між собою, що забезпечується існуванням

спільного принципу, якому рівно підпорядковуються всі інституції» [80, с. 85]. Бодров В.Г. зазначає, що аналіз комплементарності інституцій є важливим, бо це явище безпосередньо впливає на рівень «турбулентності» економічної системи: «чим сильніші взаємозв'язки між інституціями, чим сильніша комплементарність елементів інституційної структури економічної системи, тим нижчим рівнем турбулентності або мінливості і вищим рівнем усталеності її інституційних складових характеризується економічна система. Забезпечення необхідного ступеня інституційної комплементарності дає конкурентні переваги в жорстких міжнародних економічних відносинах та ефективності економічної системи» [3, с. 36]. Загалом комплементарність інституцій можна описати як ситуацію, коли інституції формують стійку структуру правил, які не заперечують, а доповнюють один одного;

- інституційний вакуум трактується як відсутність у тих гравців і необхідних правил гри, які б забезпечували стабільний розвиток економічної системи [6, с. 151];

- інституційні ями визначаються А. Гриценком як «частина інституційного простору, у якій одночасно існує необхідність інституційних змін і відсутні інституційні механізми реалізації зазначених змін» [36, с. 35];

- інституційні обвали характеризують погіршення взаємозв'язку між інституційними одиницями [86, с. 55];

- інституційні петлі – деструктивний зв'язок між елементами інституційного середовища, що спричиняє недовіру процесів, які інституції покликані забезпечувати [86, с. 55];

Слід підкреслити, що низка перерахованих вище інституційних дисфункцій мають доволі схожу теоретичну інтерпретацію, тому можна припустити, що їхній поділ на окремі різновиди є умовним. Хоча зазначені категорії і можуть бути відокремленими в теоретичному плані, однак на практиці, зазвичай, вони характеризують переважно один і той самий деструктивний стан інституційного середовища: відсутність чітко встановлених правил гри та взаємозв'язку між сформованими інституціями і необхідність

застосування інституційних змін. Через призму ключових економічних понять (потреби, інтереси, власність) подібні дисфункції характеризують наявність функціонуючого середовища, де відсутні окреслені права власності, наявні різноманітні інтереси зацікавлених економічних суб'єктів, і де існує необхідність у інституційних змінах;

- інституційні пастки, що є «неефективною сталою інституцією, яка має самопідтримуючий характер» [46, с. 13].

Дослідники виокремили такі основні ознаки інституційних пасток:

- стабільність у часі (довготривалий період);
- стійкість (закоренілість);
- високий рівень витрат на мінімізацію їх впливу;
- переважно національний рівень прояву;
- опортуністична поведінка [86, с. 55-56].

Аналіз наукової літератури засвідчує, що деякі науковці ототожнюють поняття інституційних дисфункцій та інституційних пасток. На нашу думку, зазначені поняття не є тотожними в силу існування відчутних відмінностей у причинах появи, формах існування, рівнях прояву та наслідках (табл. 1.3), але при цьому інституційні пастки можна охарактеризувати як окремий різновид інституційних дисфункцій, що має специфічні характеристики.

Таблиця 1.3

Категоріальна матриця

понять «інституційні дисфункції» та «інституційна пастка»

Ознака	Інституційні дисфункції	Інституційні пастки
<i>Існування</i>	Керованість/самопідтримка	Самопідтримка
<i>Рівні прояву</i>	Усі	Макрорівень
<i>Характер у часовому вимірі</i>	Стійкі/крихкі	Стійкі
<i>Вплив</i>	Конструктивний/деструктивний	Деструктивний
<i>Системність</i>	Одиничний/системний	Системний

Джерело: розроблено автором

Зокрема, інституційні дисфункції можуть здійснювати не лише деструктивний, але й конструктивний вплив на інституційне середовище [53, с. 11]. У свою чергу інституційні пастки як різновид інституційних дисфункцій здійснюють деструктивний вплив на економічний розвиток, що особливо яскраво проявляється в довгостроковому періоді [182, р. 1045].

Найчастіше як приклад інституційних пасток використовують корупційні взаємодії, у цьому контексті концептуального порівняння дисфункцій та пасток доречно поставити питання: чи є корупція порушенням ефективного функціонування інституційного середовища або ж прикладом його дисфункції? Відповідь буде позитивною для обох питань, однак при цьому чи кожна інституційна дисфункція буде корупцією? Відповідь очевидна, що ні.

Відтак можна підсумувати, що поняття інституційної дисфункції та інституційної пастки характеризують різні рівні неефективності інституційної системи, а саме: дисфункція – це більш загальне поняття, яке позначає всі аномалії та відхилення, які сформувалися в межах інституційного середовища (у тому числі й інституційні пастки), у той час як інституційна пастка є окремим випадком дисфункціональних відхилень, який ідентифікується, коли інституція починає чинити деструктивний вплив на економічний розвиток впродовж тривалого проміжку часу.

У той же час, на нашу думку, концептуально доречним у деяких випадках є ототожнення інституційних дисфункцій із неефективними інституціями, як це здійснюють окремі автори. Для початку треба визначити, які саме інституції можна вважати ефективними (рис. 1.13).

За Ф. Фукуямою, ефективну інституцію можна ідентифікувати за ключовими ознаками:

- 1) функціональна ознака проявляється через те, що вона здатна виконувати функціональне призначення;
- 2) рівнодоступна ознака проявляється через те, що вона однаково впливає на всіх економічних суб'єктів;

3) адаптивна ознака проявляється через те, що вона здатна прилаштовуватися та еволюціонувати з плином часу;

4) кумулятивна ознака проявляється через те, що вона підвищує загальний рівень інституційної ефективності системи [179, р. 35].

Рис. 1.13. **Ознаки ефективної інституції**

Джерело: розроблено автором на основі [179, р. 35]

На думку автора, доречно до перелічених ознак додати такі риси ефективної інституції як прозорість та загальнообов'язковість, що подовжують термін перебування норми чи правила на етапі зрілості життєвого циклу інституцій.

Відповідно ознаками неефективної інституції стануть протилежні риси, а саме: те, що вона не може виконувати власні функції, не однаково впливає на всіх економічних суб'єктів, не може адаптуватися та знижує загальний рівень інституційної ефективності [149, р. 99]. Якщо взяти до уваги той факт, що дисфункції «хороших» інституцій зменшують загальний рівень інституційної ефективності системи, то вони відповідно не можуть створювати інституційної «вигоди» або ж стимулів для розвитку, тобто цілком виправдано можуть синонімізуватися з неефективними інституціями. Якщо ж визначення стосується дисфункцій «поганих» інституцій, то зазначена синонімізація термінів не буде доречною.

Природа інституційної дисфункціональності знаходиться у формах взаємодії індивідів із інституціями (рис 1.14):

1. Систематичному застосуванні (правило застосовується завжди);
2. Ситуативному або обмеженому застосуванні (правило може застосовуватися за певних умов або ні);

3. Нехтування або бездіяльності (ігнорування правила індивідом).

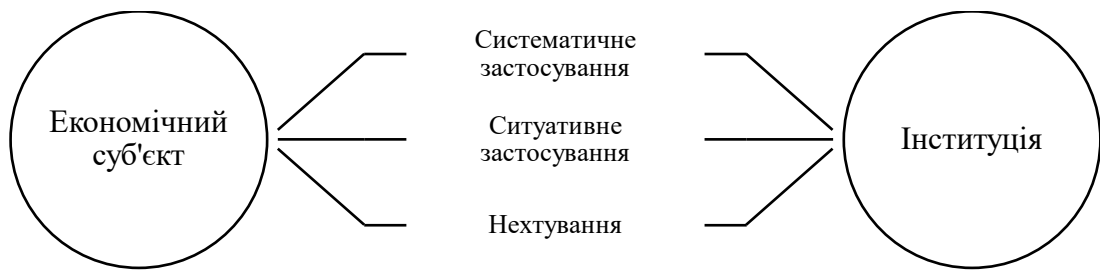

Рис 1.14. Альтернативні варіанти взаємодії економічних суб'єктів із інституціями

Джерело: розроблено автором

Виходячи з вищезазначеного, можна підсумувати, що інституційні аномалії характерні переважно для всіх форм взаємодії з інституцією.

Важливо зауважити, що в сучасній науковій літературі дисфункціональні явища в межах інституційного середовища класифікуються за багатьма різноманітними критеріями. Детальна класифікація інституційних дисфункцій залежно від критерія наведена в таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Класифікація інституційних дисфункцій

№	Критерій класифікації	Види дисфункцій
1	Походження	– еволюційні; – перенесені.
2	Суб'єктність	– стихійні; – керовані.
3	Рівень прояву	– мега-; – макро-; – мезо-; – мікро-; – нано-.
4	Стабільність	– крихкі; – стійкі.
5	Масштабність	– елементні; – системні.

Джерело: розроблено автором

Таблиця 1.4. демонструє, що існує декілька різних критеріїв класифікації інституційних дисфункцій, а саме:

1) за походженням розрізняють еволюційні (отримані в процесі самостійного розвитку) та перенесені (сформовані в результаті перенесення з іншого інституційного середовища) інституційні дисфункції;

2) за параметром суб'єктивності розрізняють стихійні (не піддаються контролю) та керовані (піддаються контролю);

3) за рівнем прояву інституційні дисфункції поділяють на нано- (рівень окремого індивіда), мікро- (рівень суб'єкта господарювання), мезо- (рівень підсистем національної економіки), макро- (рівень національної економіки) та мега- (рівень глобальної економіки) рівня;

4) за критерієм стабільності розрізняють крихкі (швидко усуваються) та стійкі (існують упродовж тривалого проміжку часу) інституційні дисфункції;

5) за характеристикою масштабності розрізняють елементні (самодостатні) та системні (взаємодіють із іншими елементами інституційної структури) інституційні дисфункції.

Варто також окремо підкреслити, що конструктивні та деструктивні інституційні дисфункції залежно від їх впливу на економічний розвиток. Цей критерій означає, що зазначені явища можуть бути не тільки руйнівними та негативними, але й конструктивними (позитивними) для економічних систем. Останні можуть проявлятися як в через порушення функціонування «поганих» інституцій, так і в необхідності структурної перебудови інституційного середовища для усунення інших відхилень. Іншими словами, наявність інституційних дисфункцій зумовлює необхідність пошуку нових шляхів їх подолання за рахунок інституційних змін, що стимулює суб'єктів господарювання до видозміни сформованих «правил гри» та до виходу економіки на якісно новий рівень розвитку. Тож можна зробити висновок, що деструктивний вплив інституційних дисфункцій яскраво проявляється впродовж коротко- та середньострокових періодів, оскільки в довгостроковій перспективі вони в тому числі можуть бути стимулом до комплексних

інституційних змін [139, с. 118]. Важливим критерієм класифікації інституційних дисфункцій є їх поділ на рівні прояву. Зокрема інституційні дисфункції на рівні національних економік трактуються як ізольовані, тобто такі, які не поширюються за межі інституційної системи, у той же час вплив глобальних інституційних аномалій можуть відчувати всі суб'єкти економіки.

Серед дослідників глобальних інституційних дисфункцій варто відмітити американського економіста, який активно аналізує процеси глобалізації Дж. Перкінса. Він у науковій книзі «Нова сповідь економічного вбивці» впровадив у науковий вжиток та активно застосовував термін «корпоратократії», під якою розуміє поєднання апарату транснаціональних корпорацій (ТНК), міжнародних кредитних організацій та урядів країн із метою «викачування» або привласнення природних або фінансових ресурсів із менш розвинутих економічно країн. Автор зазначає: «до теперішнього часу найбільші ТНК США, прагнучи до контролю над енергетичними ресурсами інших країн, вступають у економічний альянс із міжнародними кредитними установами з метою загнати національні уряди в боргову пастку» [221]. Відтак слушним є висновок, що подібна неформальна міжнародна практика виступає інструментом, який не тільки не дає змоги менш розвинутих країнам наздогнати флагманів світової економіки, але й поглиблює розбіжності в розвитку між ними [221].

Можна припустити, що інституційні дисфункції в межах глобальної економіки існують упродовж тривалого проміжку часу, а саме: із моменту початку міждержавних економічних відносин. У процесі господарської еволюції діяльності їхні форми змінювалися та модифікувалися.

Нижчим рівнем охоплення є інституційні дисфункції національної економіки та підсистем національної економіки. Заме вони є об'єктом більшості актуальних досліджень в межах нового інституціоналізму, що пояснюється їх чисельністю, рівнем охоплення та впливу на все суспільство. Їх ключовою відмінністю від аномалій глобального рівня є те, що їх дія обмежується національними кордонами або ж підсистемою економіки.

У той же час існують інституційні дисфункції на мікро- та нанорівнях. Їх принципова відмінність полягає в кількості економічних суб'єктів, на яких вони можуть здійснювати вплив. Інституційні дисфункції на нанорівні характерні лише для окремих індивідів і характеризують в основному його порушення власних ментальних установок, типової моделі поведінки тощо. Для зазначеного рівня є характерним абсолютна відсутність формальних обмежень, оскільки вони виникають при наявності двох або більше учасників контрактного процесу. На противагу цьому на мікрорівні або рівні суб'єктів господарювання можуть існувати як механізм підтримки інституцій, так і ізольовані внутрішні формальні обмеження, що встановлюються організаційним договором і діють у межах тієї чи іншої компанії, при цьому не поширюючись на індивідів, які з нею не взаємодіють [30, с. 6].

Детальна матриця відмінностей між інституційними дисфункціями на глобальному рівні, рівні національної економіки та її підсистем, на рівні підприємства та індивіда наведено в таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

**Матриця відмінностей між інституційними дисфункціями
за рівнем охоплення**

	<i>Рівень прояву</i>	<i>Суб'єкти</i>	<i>Найпоширеніша форма прояву</i>	<i>Сфера впливу</i>
Індивідуальні	Нано	Окремі індивіди	Порушення типової форми поведінки	Обмежена індивідом
Підприємські	Мікро	Працівники підприємств	Порушення умов контракту	Обмежена підприємством
Підсистемні	Мезо	Домогосподарства та підприємства	Порушення державного законодавства	Обмежена підсистемою
Національні	Макро	Домогосподарства та підприємства	Порушення державного законодавства	Обмежена національними кордонами держави
Глобальні	Мега	Уряди країн, ТНК та міжнародні організації	Нехтування міжнародними договорами	Територіальні обмеження відсутні

Джерело: розроблено автором

Як вже зазначалося, найпоширенішими є інституційні дисфункції на рівні національних економік або ж економічних систем (макрорівня). Їх форми прояву є різноманітними і включають як економічні, так і політичні, соціальні та юридичні аспекти функціонування та взаємодії індивідів у межах соціуму.

Незважаючи на численні варіації в підходах до ідентифікації цього явища, до форм прояву інституційних дисфункцій прийнято відносити (табл. 1.6): неплатежі, ухилення від сплати податків, бартер, економічну та політичну корупцію, толерування корупції, рейдерство, контрабанду, високий рівень бюрократизації та високу статусну ренту, імітацію ринкових реформ, втечу мізків та капіталів за кордон, недостатній захист прав власності.

Таблиця 1.6

Форми прояву інституційних дисфункцій

Форма прояву	Визначення
<i>Неплатежі</i>	Відмова сплачувати кошти за отримані товари або послуги
<i>Ухилення від сплати податків</i>	Відмова виконувати податкові зобов'язання
<i>Бартер</i>	Прямий безгрошовий обмін
<i>Економічна та політична корупція</i>	Використанням службових повноважень у корисливих цілях
<i>Толерування корупції</i>	Сприйняття населенням корупції як звичного явища
<i>Рейдерство</i>	Законне поглинання підприємств проти волі їх керівництва або їх силове захоплення
<i>Контрабанда</i>	Переміщення товарів поза митним контролем або з приховуванням від нього
<i>Високий рівень бюрократизації та висока статусна рента</i>	Ускладнення процедури взаємодії громадян із чиновниками, відчуження органів влади від потреб суспільства
<i>Імітація ринкових реформ</i>	Декларування проведення інституційного реформування без здійснення активних змін
<i>Втеча мізків та капіталу закордон</i>	Еміграції висококваліфікованої робочої сили та активне виведення капіталу з країни
<i>Недостатній рівень захисту прав власності</i>	Погана специфікація та неможливість інституційного забезпечення захисту як фізичного так й інтелектуального права власності

Джерело: розроблено автором

У таблиці 1.6. описано найбільш поширені форми прояву інституційних дисфункцій на рівні національної економіки, однак їх список цим не вичерпується й є набагато ширшим. Приділяється увага й іншим формам прояву, серед яких можна виокремити зокрема:

- низьку інтенсивність конкуренції;
- наявність високих адміністративних бар'єрів;
- низький рівень економічної свободи;
- недостатня інноваційно-інвестиційна активність підприємництва;
- «привласнення» держави окремими групами спеціальних інтересів.

Абсолютно всі зазначені явища є інституційними дисфункціями, вплив яких відображається як на показниках економічного розвитку, а також конкурентоспроможності економічної системи на глобальному рівні, так і на соціальному добробуті кожного економічного суб'єкта, що функціонує в її межах.

Якщо проводити аналіз проблематики сучасних наукових праць за означеною тематикою, то виявиться, що більшість із них сконцентровані на окремих теоретичних аспектах дослідження, які нерозривно пов'язані з інституційними дисфункціями, і їх можна поділити на декілька структурних блоків: це питання становлення дисфункцій інституційного середовища; питання закріплення інституційних дисфункцій та наслідків цього явища; питання подолання інституційних аномалій. Взаємозв'язок між структурними блоками дослідження інституційних дисфункцій показано на рис. 1.15.

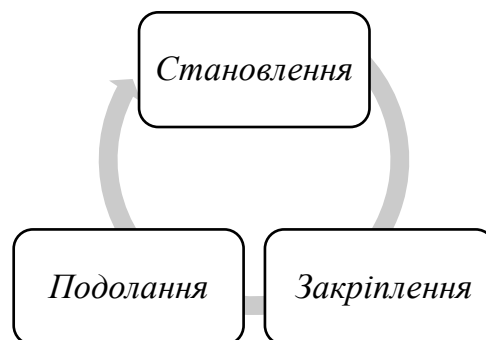

Рис. 1.15. Структурні блоки дослідження інституційних дисфункцій

Джерело: розроблено автором

При детальному аналізі зазначених питань можна побачити схожість з етапами життєвого циклу інституцій, які вже описувалися в дисертаційній роботі, а саме: становлення відповідає життєвому етапу формування інституцій, закріплення – етапам впровадження та зрілості, а подолання – етапу усунення.

Наукове осмислення та емпіричний аналіз, а також пошук практичних рішень на їх основі щодо вирішення питань, що включають особливості закріплення та подолання інституційних аномалій у межах інституційного середовища, входить до переліку ключових наукових проблем сучасної економічної теорії.

Таким чином, у процесі інституційних змін можуть формуватися інституційні дисфункції, які вирізняють плюралізм та суперечливий вплив на розвиток економічних систем. Наслідком плюралізму є багатогранність теоретичних підходів до визначення різновидів та критеріїв класифікації інституційних дисфункцій. Суперечливий вплив полягає в тому, що інституційні дисфункції одночасно можуть як сприяти економічному розвитку, так і сповільнювати його.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу та узагальнення теоретичних засад дослідження інституційних дисфункцій розвитку економічних систем отримано такі наукові результати:

1. Інституційне середовище сучасних економічних систем визначає специфічні риси економічного розвитку через унікальне поєднання формальних і неформальних інституцій та механізмів їхньої підтримки. Його важливою структурною складовою є механізми підтримки інституцій, а саме: механізми примусу; механізми моніторингу; механізми фіксації. Функціональне призначення зазначених механізмів полягає у визначенні рівня трансакційних витрат суспільства та окремих індивідів. Сформовані в процесі еволюції елементи інституційного середовища зумовлюють його

складноструктурованість та є чинниками як прискорення, так і сповільнення економічного розвитку.

2. Інституційні зміни постають складним та багатофакторним процесом перетворення складових інституційного середовища, який визначає напрями розвитку економічних систем, водночас інституційні зміни автоматично не здатні сформувати сприятливе підґрунтя для прискорення економічного розвитку. Обґрунтовано процесний підхід до дослідження життєвого циклу інституцій, на основі виокремлення таких його етапів, як: формування; впровадження; зрілість; усунення. Зазначені етапи життєвого циклу інституцій є характерними для інституційних дисфункцій. Це уможливило визначення перебігу інституційних змін на кожному із зазначених етапів життєвого циклу.

3. Одним із результатів інституційних змін є формування інституційних дисфункцій, які постають порушенням функціонування інституції або ж системи інституцій, що чинить вплив на економічний розвиток та стимулює інституційні зміни. При цьому сутнісне співвідношення понять «інституційна дисфункція» й «інституційна пастка» проявляється в тому, що вони позначають різнорівневий характер інституційних порушень, де інституційна дисфункція постає як загальне поняття, водночас інституційна пастка відображає лише окремий випадок зазначених дисфункцій.

Матеріали розділу викладено в наукових публікаціях автора [34], [46], [49], [51].

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ, ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ДИСФУНКЦІЙ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

2.1. Формування інституційних дисфункцій економічних систем

Практика інституційних змін неодноразово підтверджувала, що вони автоматично не здатні сформувати сприятливе підґрунтя для розвитку економічних систем. Тому аналіз формування інституційних дисфункцій нерозривно пов'язаний із аналізом особливостей перебігу та виявленням трансформаційних проблем, які здатні виникати під час інституційних змін.

Варто наголосити, що проблема ідентифікації передумов і особливостей формування інституційних дисфункцій у процесі розвитку економічних систем є неоднозначною і дискусійною, оскільки єдиного прийнятого науковою спільнотою теоретико-методологічного підходу в межах сучасної економічної науки не існує.

Серед переліку передумов виникнення інституційних дисфункцій можна виокремити:

- відсутність обґрунтованої стратегії щодо інституційних змін;
- несистемне механічне запозичення окремих інституцій або ж їх сукупностей, інших країн та їх імплементація в непідготовлене інституційне середовище;
- недосконалість та неефективність державного регулювання;
- ухвалення рішень під тиском груп впливу;
- відсутність належної попередньої оцінки ступеня конгруентності формальних та неформальних інституцій;
- брак необхідного практичного досвіду та наявності розроблених ефективних алгоритмів подолання інституційних прорахунків та викликаних ними дисфункцій у процесі інституційних змін тощо [33, с. 21].

Відомий дослідник Ф. Фукуяма додає до перелічених факторів недостатню консолідацію держави, недостатній рівень легітимності інституцій та їх неспроможності адаптуватися до нових умов [178, р. 361-365].

Важливо зауважити, що в багатьох працях зарубіжних науковців нині активно використовується окремий підхід до дослідження формування інституційних дисфункцій, який відрізняється від підходу, що застосовують українські науковці. Вони зазначають, що інституційні дисфункції можуть бути наслідком дії невідконтрольованих обставин або ж виникати керовано. Найпоширенішими об'єктами дослідження в межах зарубіжного підходу до аналізу процесу появи інституційних дисфункцій виступають *qwerty* ефекти (*qwerty effects*), залежність від траєкторії попереднього розвитку суспільства (*path dependence*) та ефекти блокування (*lock-in effects*):

- *qwerty ефекти* трактуються переважно як набір стандартів, які характеризуються неефективністю, однак продовжують своє тривале існування [159, р. 332].

Уперше зазначений ефект обґрунтував та ввів у науковий вжиток американський економіст-історик П. Девід із метою опису в історичній площині того факту, що верхній перелік літер на друкарських машинках, а потім і в клавіатурах персональних комп'ютерів, отримав вираз «*qwertyuiop*», а не інший варіант перебору літер, який теоретично міг би бути ефективнішим та комфортнішим для користувачів. Дослідник підсумував, що це пов'язано з випадковими невідконтрольованими обставинами, які були домінантними на момент здійснення цього вибору, а не завдяки показнику їх ефективності. Згодом відредагувати вже поширений стандарт стало неможливо через збільшення трансакційних витрат на цю дію [159, р. 332]. Із часом *qwerty* ефекти розповсюдилися й у інших сферах людської діяльності, наприклад, лівосторонній автомобільний рух у низці країн світу. Вплив цих явищ зокрема здійснюється на характер економічних відносин. У контексті аналізованої проблематики зазначений ефект пояснює причини виникнення та існування окремих різновидів інституційних дисфункцій, указуючи на те, що вони є

результатом випадкових непов'язаних між собою подій у минулому, який не завжди призводить до відбору найкращої з альтернатив, а їх повноцінне усунення стає неможливим через високий рівень витрат на ліквідацію;

- під час пояснення особливостей концепції *залежності від попередньої траєкторії розвитку* слід взяти до уваги, що такий підхід більш ґрунтовно розкриває причини появи та існування інституційних дисфункцій у межах сформованого інституційного середовища, а також допомагає зрозуміти: чому певні навіть корисні зміни не завжди вдається реалізувати. Ідеться про трактування природи цих явищ як наслідку розвитку суспільства впродовж низки минулих років або десятиліть [160, р. 92]. Найпростіший спосіб пояснення цього феномену полягає в тому, що залежність від попередньої траєкторії виникає внаслідок того, що люди та організації, які стикаються з чимось у минулому, приймають рішення в теперішньому і майбутньому на основі попереднього досвіду та дій. Укорінення залежності від обраної траєкторії відбувається за рахунок зростаючої віддачі від масштабу, що включає звикання суспільства до існуючих норм [228, р. 121]. Як наслідок, суспільство під впливом цього йде до здійснення вибору, який не завжди є найефективнішим серед альтернатив. На думку Д. Норта, пояснення інституційної спадкоємності має ґрунтуватися на тому, що основним фактором, який зумовлює існування неефективних норм, є те, що вони сформувалися в межах соціуму з мінімальним рівнем витрат, відтак можуть швидко розповсюджуватися на всіх господарюючих суб'єктів без додаткових перепон за рахунок наявної адаптації населення [102, с. 140]. У цьому випадку існування інституційних дисфункцій може характеризувати їхню важливість для конкретного соціуму [135, с. 13];

- третім варіантом характеризування появи інституційних дисфункцій є поняття *ефекту блокування* (lock-in effect). У цьому контексті є важливим трактування цього явища як здатності інституційної матриці до постійної самопідтримки, що породжується залежністю діючих організацій або гравців від сформованих інституційних обмежень або правил гри й виникненням

структур, супутніх цим організаціям [209, р. 515]. Унаслідок цього неефективні інституції продовжують функціонування в межах інституційної системи навіть після радикальних спроб їх ліквідації, що уповільнює темпи модернізаційних перетворень через небажання організацій або гравців змінювати інституційний простір. За допомогою різних способів як офіційно дозволених (форми лобізму), так і недозволених (підкуп) зацікавлені особи можуть нескінченно довго перешкоджати інституційним змінам із метою задоволення егоїстичних інтересів.

Економіст А. Гіршман у своїй праці вказує на три особливості інституційних змін, які, на його думку, призводять до виникнення інституційних дисфункцій:

1) вони можуть бути перекрученими, що проявиться в тому, коли посилюють проблему, яку мали б розв'язувати;

2) вони можуть бути марними або ж такими, що взагалі не змінять ситуацію;

3) вони можуть загрожувати іншим аспектам життєдіяльності (наприклад, коли намагання захисту профспілок загрожують економічному зростанню) [188].

Однією з передумов появи інституційних дисфункцій прийнято вважати переважання або ж «домінування» неформальних інституцій над формальними, що проявляється за умови, коли індивідами віддається перевага слідуванню неформальним суспільним правилам на протигагу офіційним легальним формам поведінки. За цих умов можуть існувати прогалини в законодавстві або ж життєдіяльність соціуму більшою мірою визначається традиціями. Існує також варіант, коли спроби офіційно регулювати щось залишатимуться лише деклараціями, адже індивіди під впливом неформальних норм будуть їх ігнорувати [222, р. 146-147].

За цих обставин варто повернутися до поняття конгруентності інституцій, оскільки взаємна відповідність неформального інституційного середовища та новостворюваних формальних інституцій може бути як на достатньо високому рівні, так і на достатньо низькому, що ускладнює планування інституційних

змін. Цим зумовлена порівняльна складність та суперечливість інституційних новацій в багатьох країнах.

Особливої уваги в контексті аналізу конгруентності заслуговує проблема механічного запозичення «успішних» елементів у інших країн, іззовні, та їх імплементація в невідповідне для них внутрішнє інституційне середовище або ж як цю проблематику прийнято називати – проблема неефективного імпорту інституцій.

За ідеальних умов імпорт інституцій пояснюється інтересами країн-експортерів та країн-імпортерів (рис. 2.1):

- країна-експортер отримує переваги в економічних відносинах із тією країною, яка намагається відтворити її інституції, оскільки результатом імпорту стає уніфікація інституційних систем, що дозволяє знизити рівень трансакційних витрат, які пов'язані з експортом як товарів та послуг, так і капіталу, ідеться зокрема про укладення контракту, специфікації й захисту прав власності та захисту від третіх осіб тощо;
- країна-імпортер отримує нові інституційні елементи, які вже довели ефективність у забезпеченні економічних взаємодій у іншій країні в минулому й тим самим країна-реципієнт звільняється від необхідності здійснення пошуку оптимальної інституційної структури методом проб і помилок.

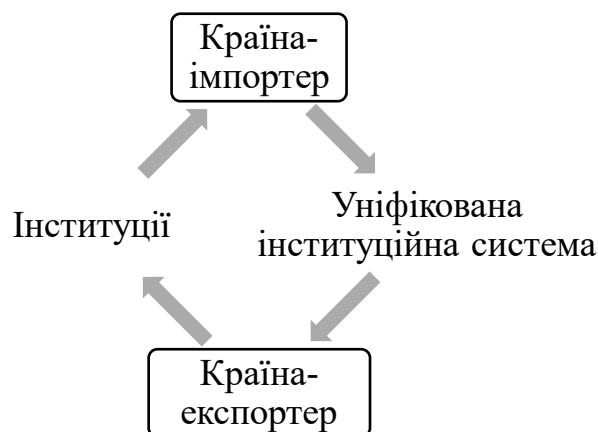

Рис. 2.1. Схематичне відображення взаємовідносин країни-імпортера та країни-експортера інституцій

Джерело: розроблено автором

Якщо інтерпретувати існуючий термін «ринок інституцій» (можливість індивідів колективно обирати придатні рамки існування) [220, р. 117] у межах глобального рівня, то виявиться, що він характеризується наявністю доступного вибору серед наборів альтернатив, а в зв'язку з відсутністю закріплених прав власності окремих країн на сформовані інституційні моделі, витрати на їх відтворення для імпортерів є майже нульовими. Це пояснюється тим, що ні в міжнародному праві, ні у внутрішньому праві країн немає положень, які можуть забороняти або перешкоджати копіюванню формальної інституції без виплати грошової компенсації країні, якій належить авторство інституційного зразка.

Як наслідок, основним фактором, що впливає на успіх чи не успіх імпорту інституцій, є ступінь і характер конгруентності пануючих у країні-імпортері неформальних і формальних норм. Наявність між інституціями конгруентності дозволяє досягнути їх конвергенції, а відсутність може призводити до утворення інституційних дисфункцій.

Імпортування інституцій застосовують під час формування регіональних політико-економічних утворень, коли країни-учасниці погоджуються імплементувати формальні положення з метою створення єдиного економічного та юридичного простору для суб'єктів господарювання. За рахунок цих конвергентних процесів досягається не тільки зменшення інституційного розриву між країнами, але й створення сприятливих умов для економічного розвитку країн-реципієнтів.

Описана проблема конгруентності поглиблюється через консервативну природу неформальних обмежень, які не можуть швидко змінитись під впливом змін формальних норм і потребують часу на оновлення. Як зауважував Т. Веблен: «звичайний образ мислення людей і модель поведінки на його основі має тенденцію подовжувати власне існування невизначено довгий проміжок часу» [244, р. 202]. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція О. Вільямсона, який класифікував інституції за часовою ознакою їх видозміни,

позначивши такі рівні: засвоєні, інституційне забезпечення, інституційне управління та розподіл ресурсів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Класифікація інституцій
за часовою ознакою видозміни за О. Вільямсоном**

Рівень	Частота змін (роки)	Ціль / функція
<i>Засвоєні:</i> неформальні інституції: звичаї, релігійні переконання, моделі поведінки	Від 25	Незліченні, спонтанні
<i>Інституційне забезпечення:</i> формальні правила (права власності, підтримувані політичним режимом, бюрократією і судовою системою)	До 20	Формування адекватного інституційного середовища
<i>Управління:</i> процес гри за правилами – в першу чергу на основі угод	До 10	Створення адекватних управлінських структур
<i>Розподіл ресурсів</i> та наймання робочої сили (ціна/кількість, стимули/мотиви)	Постійно	Формування / купівля адекватних граничних факторів виробництва

Джерело: розроблено автором на основі [247, р. 597]

Аналізуючи запропоновану класифікацію вченого, можна констатувати, що він вважає, що неформальні інституції є вбудованими в структуру соціальних взаємовідносин на рівні ядра. Вони визначаються культурними чинниками та мають низьку частоту змін, порівняно з іншими. Це ядро створює фон суспільства, який задає початкові темпи й характер для подальших трансформаційних процесів уже на підрівнях. При цьому важливим є аналіз Вільямсоном зміни інституцій інших підрівнів, оскільки вони є об'єктами впливу інституційного реформування. Відповідно до цього, учений виокремлює другий рівень таких перетворень, а саме: рівень інституційного забезпечення, що є ціллю довгострокового інституційного реформування, оскільки мінімальний термін видозміни інституцій у цьому випадку становить до 20 років, а самі інституції відповідають за формування адекватного інституційного

середовища. Із погляду інституційних змін важливим є виокремлення дослідником інституцій третього рівня (управлінських), що забезпечують створення адекватних управлінських структур, можуть видозмінюватися відносно швидко (терміном до 10 років) і уможливають завчасну оцінку результативності та необхідності подальших інституційних змін або ж переходу на стратегічний рівень забезпечення. До четвертого рівня (інституцій розподілу ресурсів) учений відніс операційні правила, які змінюються постійно та є автономними по відношенню до інституційного середовища [247, р. 597].

Варто наголосити на тому, що неформальні інституції, на відміну від формальних та механізмів підтримки інституцій, рідше піддаються дисфункціональному стану. Зазначене можна легко пояснити еволюційною природою та центральною роллю неформальних правил в інституційному середовищі, які слугують основою для інших. Тому поширеною є ситуація, коли неформальну інституцію можна вважати ефективною, а формальну – дисфункціональною навіть за умови роботи механізмів підтримки інституцій. Подібна ситуація провокує конфлікт між рівнем сприйняття індивіда та стимулами до дії, оскільки звички направляють людей у «правильне» русло, а закони – навпаки. За цих умов преференції віддаються знову ж таки неформальним інституціям, оскільки їх природа є більш значимою для людей. Подібна ситуація є найпростішим сценарієм подолання інституційної аномалії, оскільки закладаються стимули майбутніх інституційних змін завдяки позитивному впливу стереотипів поведінки. Більше того, як доводить історична практика, наявність будь-якого негативного взаємозв'язку між неформальними та формальними інституціями не завжди призводить до формування інституційних дисфункцій, а часто є одним із доступних способів реалізації еволюційних інституційних змін.

Для прикладу, історичне зародження сфер кредитування та страхування відбулося завдяки переважанню неформальних практик без чітких правил та формальних процедур. Існували групи людей, які надавали фінансові послуги, хоча й не мали дозволу від держави на здійснення такої діяльності, але через

певний проміжок часу їх діяльність інституціоналізувалася та отримала формальне окреслення. Із точки зору інституційного аналізу ця діяльність визначалася як дисфункціональна в контексті інституційного середовища, оскільки виходила за його межі.

Як проміжний висновок, можемо констатувати, що інституційна стабільність та рівень балансу інституційного середовища визначається більшою мірою саме неформальними рамками. Якщо в суспільстві домінують стійкі ментальні установки впродовж тривалого проміжку часу, то ефективність нових законодавчих норм завжди буде під питанням [222, р. 148], тобто неписані правила можуть не тільки в окремих випадках переважати прийняті закони, але й механізми підтримки інституцій. У такому випадку, знову необхідно наголосити на тезі про те, що формальні норми мають «обрамлювати» неформальні, а механізми підтримки інституцій підсилювати та урівноважувати дію офіційних документів із моделлю поведінки соціуму.

Варто зазначити, що інституційні дисфункції – це результат інституційних змін, тому корені цього явища лежать у поняттях ефективності інституцій та їх стабільності. Чим більше учасників ринку дотримуються узгоджених норм, тим менший ризик потрапляння економічної системи в зону «турбулентності», коли починається постійний пошук економічними агентами шляхів зміни правил, формування нових або ж відбувається повсякчасне нехтування частиною або всіма існуючими правилами [48, с. 29].

Окремо варто наголосити на тому факті, що інституційні дисфункції можуть формуватися внаслідок появи структурних розбіжностей між короткостроковими та довгостроковими інтересами економічних агентів. Це відбувається в результаті зміни макроекономічної політики. Для прикладу, основою командно-адміністративної системи СРСР була поведінкова модель, яка розрахована на досягнення довготривалих інтересів на основі стратегічного планування як на рівні державної політики загалом, так і на рівні буденного існування індивідів зокрема, що базувалося на тогочасних ціннісних установках суспільного життя. Переорієнтація політичних реалій і усвідомлення

необхідності переходу до ринкової економіки в Україні радикально змінило систему базових цінностей суспільства, у результаті чого на заміну довгостроковому плануванню прийшла короткострокова модель прийняття рішень, що пояснюється тим, що в середньо- і довготривалій перспективі для ринкової економіки з її невизначеністю і турбулентністю орієнтація на плани з тривалим періодом реалізації є ризикованими й загрожує потенційними економічними збитками всім контрагентам. Подібна швидка переорієнтація ціннісних установок соціуму на отримання моментальної вигоди «тут і зараз» часто призводить до появи рентиорієнтованих моделей поведінки, коли максимізується прагнення людей до отримання максимального рівня економічного прибутку за наявних умов у тому числі з використанням таких практик, які не знаходяться в межах правового поля. Сам термін рентиорієнтованості вперше був використаний в роботі А. Крюгера «Політична економія рентиорієнтованого суспільства» [204]. На феномен пошуку ренти робив акцент також і Г. Таллок в своєму описі теорії суспільного вибору, а саме під час розгляду зв'язку екстерналій та діяльності держави [239].

Динамічний характер інституційних змін може бути відображений через призму руху в двох напрямках:

- доцентровий рух, тобто інституційний розвиток економічних систем із урахуванням набутих характеристик;

- відцентровий або антицентровий рух, тобто інституційний розвиток економічних систем із нехтуванням набутих характеристик.

Необхідність окремого виокремлення цих напрямків у контексті аналізу передумов виникнення інституційних дисфункцій зумовлена тим, що для відцентрового або антицентрового руху інституційного розвитку є характерним висока ймовірність появи інституційних дисфункцій. Ідеться про те, що в результаті руху цим напрямком створюються нові інституційні елементи, які не є співставними з попередніми, а оскільки, як вже зазначалося, неформальні інституції не можуть змінюватися одномоментно, що призводить до утворення інституційних дисбалансів упродовж періоду імплементації. У свою чергу

відцентровий напрям розвитку є менш схильним до появи аномалій, оскільки не конфліктує зі сформованими неформальними практиками.

Аналіз наукової літератури з цього питання засвідчив, що відцентровий інституційний розвиток економічних систем не є доволі поширеним, а є скоріше виключенням зі звичайної практики інституційних змін, що пов'язано з численними негативними аспектами. Д. Норт у своїх працях наводив численні приклади обох напрямів, однак найяскравішим прикладом відцентрового розвитку можна вважати розпад Російської імперії та формування на її території Радянського Союзу на початку ХХ ст., у результаті якої сформувалися численні інституційні дисбаланси, вплив яких зберігся й до нашого часу [102]. При цьому спроби зменшити негативний інституційний вплив на економічний розвиток здійснювалися тоді, варто згадати часткове повернення ринкових механізмів із новою економічною політикою після провалу політики воєнного комунізму на початку 20-х років ХХ ст., однак, як ми знаємо, вона з часом була відмінена на користь подальшої індустріалізації, що знову поглибило й без того суттєвий інституційний дисбаланс.

Як засвідчує історія та сучасний стан економічного розвитку, інституційні середовища країн колишнього соціалістичного табору, у яких відбулося дві відцентрові інституційні перебудови впродовж короткого проміжку часу (становлення та функціонування командно-адміністративної системи і трансформаційний перехід до ринкової економіки), пройшли інституційні кризи, то вони й досі продовжують характеризуватися інституційними аномаліями, які утворилися в якості побічного наслідку під час зазначених перебудов. Інституційні дисфункції й по сьогоднішній день залишаються одними з головних економічних, соціальних та політичних проблем зазначених країн, а деякі з постсоціалістичних країн і нині продовжують очолювати антирейтинги за окремими інституційними показниками не тільки у своїх регіонах, але й у загальносвітових рейтингах. При цьому можна побачити тенденцію, що чим тривалішим був часовий інтервал між інституційними перебудовами, тим деструктивнішими й

глибшими є наслідки інституційних криз, що особливо яскраво відображається на прикладі компаративного аналізу країн Східної та Центральної Європи [183, р. 305].

У той же час доцентровий рух є найпоширенішим способом інституційного розвитку через відсутність загрози появи кризових потрясінь. Якщо проаналізувати інституційні показники країн, які розвивалися цим напрямом (переважно йдеться про країни Західної Європи та Північної Америки), то аналіз засвідчить, що для них не є характерними наявність глибоких структурних інституційних проблем.

Заслуговує на увагу факт того, що інституційні дисфункції можуть виникати умисно у зв'язку зі свідомою зацікавленістю у цьому державних органів, які їх створюють. Наприклад, як відомо, із кінця XV ст. європейці колонізували більшу частину земної кулі. Домінування Європи призвело до нав'язаного впровадження інституцій у різних куточках світу. Як зазначають Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон, у великій кількості колоній, особливо в регіонах Африки, Карибського басейну та Південної Азії, європейські держави створили так звані «екстрактивні держави», бо свідомо не запроваджували механізму захисту приватної власності, а також не забезпечили наявності системи перевірок і протываг для уряду. Основною метою європейців у цих колоніях, на думку дослідників, був видобуток ресурсів у тій чи іншій формі. Така стратегія колонізації та пов'язані з нею інституції контрастують із інституційними системами, які європейці створили в колоніях, де вони оселилися у великій кількості, наприклад, у США, Канаді, Австралії та Новій Зеландії. У цих колоніях головний акцент робився на забезпеченні ефективних механізмів захисту прав власності для широкого зрізу суспільства, особливо дрібних власників, торговців та підприємців [143, р. 5].

У цьому контексті головною науковою ідеєю Дж. Робінсон та Д. Аджемоглу є те, що витoki бідності та економічної нерівності перебувають у політиці, політичних процесах та інституційних системах, які необхідно аналізувати та вдосконалювати, оскільки наслідки створених екстрактивних

інституційних систем у більшості колоній і до сьогоднішнього часу не дозволяють їм повноцінно трансформувати економіку й стимулювали економічний розвиток не тільки окремої країни, але й цілого регіону.

Автори в своїй праці розподілили інституції на два окремі підвиди: інклюзивні та екстрактивні. Рис. 2.2 демонструє, що якщо інклюзивні інституції сфокусовані на захисті прав власності, обмеженні політичних еліт в експропріації суспільних надбань, сприянню забезпеченню рівних прав та свобод, стимулюванню підприємницької діяльності та рівномірному розподілу влади в суспільстві, то екстрактивні інституції, навпаки, спрямовані на максимальне обмеження доступу громадян до економічних, владних й інших ресурсів, унаслідок чого відбувається вилучення ренти та її перерозподіл між політичними елітами та суспільством на користь першої групи, вони забезпечують існування чисельних монопольних ринків за рахунок встановлення високих непрохідних бар'єрів та забезпечують концентрування влади [143, р. 6].

Домінування інклюзивних інституцій	Домінування екстрактивних інституцій
<ul style="list-style-type: none"> • захист прав власності • обмеження експропріації • забезпечення прав і свобод • стимулювання підприємницької діяльності • рівномірний розподіл влади 	<ul style="list-style-type: none"> • обмеження доступу до ресурсів <ul style="list-style-type: none"> • перерозподіл ренти • монополістичні ринки • влада сконцентрована у вузького кола осіб

Рис. 2.2. Відмінність між моделями, що побудовані на інклюзивних та екстрактивних інституціях, за Д. Аджемоглу

Джерело: розроблено автором на основі [143]

Відповідно, інклюзивні інституції є основою інклюзивного розвитку економічних систем, що спрямований на досягнення високого рівня добробуту суспільства не тільки в контексті зростання реального значення ВВП і матеріальних доходів населення, але включає в себе й якість освіти, охорони здоров'я, безпеку, екологію тощо [90, с. 73]. Основною метою інклюзивного розвитку проголошується поширення благ, що генеруються економічним

зростанням [234, р. 102], серед усіх, а також досягнення балансу в економічному й соціальному прогресі [5, с. 79]. При цьому екстрактивні інституції також можуть забезпечити економічне зростання, проте воно матиме нижчу ефективність та буде короткостроковим.

У цьому контексті вибір між системами інклюзивних чи екстрактивних інституцій потребує усвідомленого прагнення й наявності можливостей у держави до створення системи подібних правил гри в суспільстві. Як приклад згадуваних колоніальних імперій, метою створення екстрактивних інституцій на територіях, де їх встановлювали, було збагачення «материкової країни» через збільшення економічного потенціалу окремих колоній за рахунок наявності в них великої ресурсно-експортної бази та матеріального заохочення підконтрольних груп локальних еліт до співпраці. У той час як для територій, які розглядалися, як місце постійного споживання цих ресурсів, було створено інклюзивну модель, орієнтовану на подальший суспільний розвиток і підвищення добробуту населення.

Варто зауважити, що інклюзивні та екстрактивні інституції є не тільки теоретичними антиподами один одному, але й конкурентами в межах інституційного середовища, які не можуть співіснувати одночасно впродовж довгого періоду. Їх співіснування рано чи пізно завершиться перемогою інклюзивної моделі над моделлю монопольної домінації політичної еліти або ж екстрактивні механізми остаточно зможуть витіснити конкурентний ринок.

Однак, незважаючи на наявність численних проведених теоретичних, аналітичних та емпіричних наукових досліджень, в означеній проблематиці не існує узагальненого переліку передумов, які б могли вважатися універсальними попереджальним свідченнями виникнення інституційних дисфункцій економічних систем у майбутньому, оскільки неможливо виокремити, які конкретні соціальні, економічні або політичні чинники впливу провокують їх появу в межах того чи іншого інституційного середовища, виходячи з попереднього твердження про те, що кожна інституційна система, як вже зазначалося, за своєю сутністю є унікальним явищем.

Важливо наголосити також на тому, що розуміння природи інституційних дисфункцій передбачає врахування умов їх формування, пов'язаних із сучасними *глобальними біфуркаціями*, прикладами яких можна вважати цифрову революцію, пандемію COVID-19, повномасштабне вторгнення РФ до України тощо. Зазначене знаходить відображення в *інституційному шоці*, який визначається як порушення стійкості інституційної системи як на формальному, так і на неформальному рівнях [45, с. 175]. Вплив цього явища може бути як позитивним, що проявляється через адаптацію до нових реалій, або ж негативним, коли нові інституції знижують загальну ефективність інституційного середовища. Популяризація цього терміну пов'язана з одним із найсуттєвіших наслідків пандемії COVID-19, що полягає в тому, що «початок пандемії співпав із різким і практично одномоментним зломом як на формальному, так і на неформальних інституційному рівнях, який був характерний не тільки для однієї країни, а відразу для всього світу» [50, с. 121].

У результаті реакції на пандемію кожна країна розробила власну стратегію реформ щодо протиепідеміологічного інституційного забезпечення, які різняться ступенем регулювання, кількістю та тривалістю функціонування обмежень. Проявом різкої зміни формальних інституцій стало введення обмежень стосовно пересувань людей та заборони певних видів економічної діяльності, водночас на неформальному рівні з'явилися застереження на основі соціального дистанціювання.

Подібний «інституційний шок» планетарного масштабу – рідкісне явище, а його наслідки є загрозливими через те, що на цьому етапі розвитку суспільства й економіки було досягнуто активного розгортання глобалізаційних процесів, що зумовлює існування сучасної планетарної інституційної взаємопов'язаності між суб'єктами глобального рівня. Як наслідок, інституційні зміни, спричинені пандемією, торкнулися майже всіх економічних суб'єктів [252, р. 10]. Як і звичайні результати інституційних змін, наслідки цього шоку важко передбачити, однак можна сказати напевно, що одним із результатів може бути формування інституційних дисфункцій або ж

загострення впливу існуючих [55, с. 10]. За цих умов головним завданням урядів є адаптація інституцій до впливу подібних загроз [7, с. 217].

На противагу попередньому досвіду інституційних змін цікавим є факт того, що швидкість видозміни за час пандемії інституційної структури була стрімкою, особливо на неформальному рівні, якому, як вже зазначалося, не є властивими подібні темпи.

Наприклад, згідно з даними Національного банку України (НБУ) завдяки усвідомленню українським населенням небезпеки поширення захворювання COVID-19 за 2020 рік зменшилась частота використання готівки й у 2021 році зазначений показник більш ніж подвоївся порівняно з рівнем 2020 року (рис. 2.3). Зазначений показник у контексті інституційних дисфункцій є одним із індикаторів «легальної» економіки, оскільки готівкові кошти розглядають як елемент тіньової.

Таким чином, статистична інформація, яка відображена на рис. 2.3. дозволяє зробити висновок про вплив відразу декількох глобальних біфуркацій на неформальні складові людської поведінки в тому числі на інституційні дисфункції, а саме:

1) відображено адаптаційний поступовий вплив розвитку цифрових технологій (наприклад, онлайн-банкінг, токенизація) на звички громадян, що демонструє рівномірне зростання показника на відрізьку 2015-2020 років;

2) відображено вплив пандемії у формі різкого зростання показника впродовж 2020-2021 років, що не співпадає з існуючим до цього трендом;

3) відображено вплив повномасштабного вторгнення через скорочення обсягів безготівкових операцій у 2022 році. Окремо варто відмітити результати цього року, які становлять 5058,2 млрд грн, без врахування періоду лютого-квітня, коли звітність за картковими розрахунками не надавалася [194, р. 294]. Зазначений рівень показника свідчить про скорочення обсягів безготівкових операцій (за умови врахування середньорічного курсу валют), що підтверджує тезу про те, що глобальні біфуркації можуть мати суперечливий вплив.

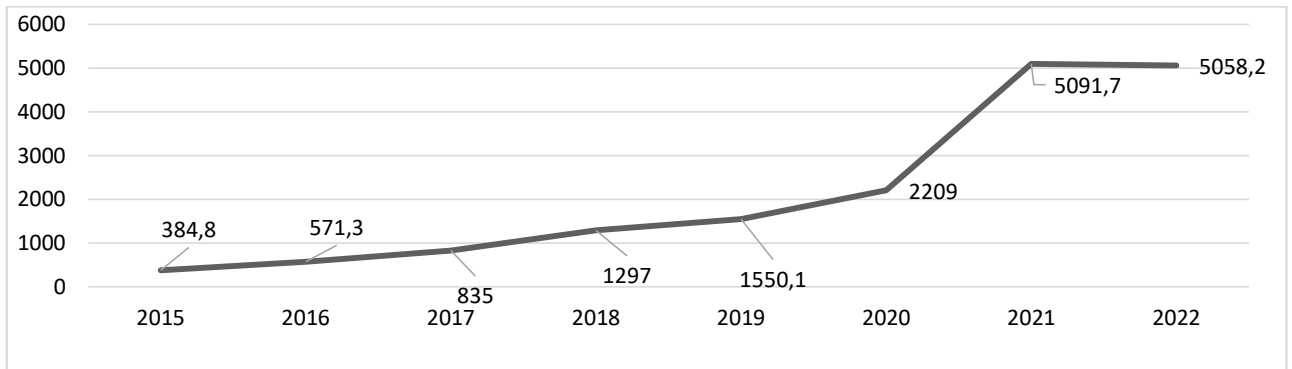

Рис. 2.3. Загальна сума безготівкових операцій в Україні за 2015-2022 рр, млрд грн

Джерело: розроблено автором на основі [106]

Якщо далі розглядати приклади подібних інституційних змін, зумовлених інституційними шоками, у грошово-кредитній політиці, то варто згадати, що з 24 лютого 2022 року, коли був уведений правовий режим воєнного стану, НБУ прийняв Постанову Правління №18 від 24 лютого 2022 р. «Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану» [120], якою встановив нові обмеження для роботи банківської системи, зокрема вони стосувалися валютних операцій. Зазначені обмеження були спрямовані на забезпечення стабільності банківської системи і мали вплив на діяльність усіх суб'єктів господарювання, оскільки останні мали підлаштовуватися під нові «правила гри», нерідко намагаючись обійти новостворені обмеження.

Особливий науковий інтерес у цьому контексті також представляє напрям інституціоналізації цифрової економіки, який у тому числі стосується інституційних дисфункцій, які пов'язані з цифровізацією. Більшість сучасних науковців погоджується з тезою про те, що цифрові технології скорочують рівень трансакційних витрат для економічних суб'єктів [169]. При цьому не варто вбачити в цифровізації лише технологічні переваги – нову індустріалізацію на цифровій основі, підвищення конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів і т.п. [4, с. 166]. Вона також позитивно впливає на загальний рівень інституційної ефективності економічних систем, але й у свою чергу може нести й потенційні загрози для інституційного середовища.

Виникнення інституційних дисфункцій під час цифровізації пояснюється такими причинами:

1. існуванням часового розриву між швидкістю появи, темпами впровадження нових технологій та практикою їх нормативного регулювання;
2. дисбалансами в динаміці розвитку формальних та неформальних правил та норм суспільної поведінки;
3. неузгодженістю цілей державної політики щодо цифрового розвитку;
4. ризиками, пов'язаними з взаємодією людей у цифровому середовищі [142, р. 26].

Приклади інституційних дисфункцій, які виникають під час цифрової трансформації наведено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Інституційні дисфункції цифрової економіки

Опис	Сфера
Нові технології підривають ринок та сферу застосування існуючих угод	Платформи спільного доступу
Нові технології можуть провокувати появу нових інституцій, які не є узгодженими з існуючими	Криптовалюти
Нові технології вимагають для використання абсолютно нових інституцій, поява яких відбувається з великим запізненням внаслідок інерції	Інтернет речей
Внаслідок появи нових технологій відбувається масове освоєння нових, недостатньо ефективних інституцій цифрової економіки, і при появі більш ефективних перехід виявляється заблокованим.	Соціальні мережі, месенджери, пошукові мережі

Джерело: розроблено автором на основі [52, с. 144]

У контексті аналізу появи інституційних дисфункцій цифрової економіки необхідно зазначити, що ключова проблема полягає в наявності тривалого лагового ефекту, а саме: від моменту створення нової технології до моменту її нормативного регулювання проходить до декількох десятиліття. За цей час соціум створює неформальні аспекти поведінки, які не завжди можуть бути співставними з існуючими формальними. Наприклад, упродовж останнього

десятиліття можна було спостерігати відсутність «формального каркасу» по відношенню до операцій з використанням криптовалют у правовому полі багатьох країн. Це пов'язано з практикою зберігання та реалізації подібних фінансових інструментів як інвестиційних активів, засобів розрахунку або ж засобів, які сприяють анонімним розрахункам. Із кожним подальшим роком зазначені операції з використання цього типу активів ставали все популярнішими, з'являлися нові криптовалют, і вони в тому числі підірвали базові засади деанонізації грошових розрахунків, що спонукало уряди шукати нові інституційні підходи до формалізації зазначених грошових активів, пошуку оптимальних стратегій щодо урегулювання цієї сфери для встановлення нових правил гри.

Виходячи з зазначеного та спираючись на інші напрацювання в напрямі аналізу інституційних дисфункцій цифрової економіки, можна підсумувати, що вплив цифровізації на інституційне середовище неоднозначний: із одного боку, можемо констатувати поступове відмирання старих інституцій, а з іншого – зародження нових норм, зокрема таких, що уможливають використанням цифрових технологій [177, р. 83]. У цьому ж контексті можуть з'являтися нові елементи інституційного середовища, які здатні ставати дисфункціональними і мають суперечливий вплив на економічний розвиток.

Таким чином, відсутній переліку сталих чинників, які зумовлюють інституційні дисфункції. Такі чинники можуть поставати як цілеспрямовано під час ініційованих інституційних змін, так і випадково – у наслідок глобальних біфуркацій (цифрової революції, пандемії COVID-19, повномасштабним вторгненням).

2.2. Характерні ознаки та соціально-економічні наслідки закріплення інституційних дисфункцій

Не менш важливим аспектом аналізу інституційних дисфункцій є розкриття особливостей їхнього закріплення в межах інституційного середовища економічних систем і який вплив вони можуть чинити на розвиток

економічних систем в коротко-, середньо- та довгострокових термінах зокрема. Ця частина аналізу дозволяє відповісти на питання: чому окремі економічні системи зазнають деструктивного впливу від існування інституційних дисбалансів, який ставить під загрозу економічну безпеку цих країн, а інші співіснують із інституційними аномаліями впродовж тривалого часу з мінімальним рівнем їх впливу.

Із огляду на це зауважимо, що функціонування інституційного середовища нерозривно пов'язане з виникненням специфічних «*ефектів закріплення*», які зменшують трансакційні витрати для інституційних дисфункцій і можуть призводити до їх укорінення в межах суспільства (див. рис. 2.4).

Рис. 2.4. Ефекти функціонування інституційного середовища, що призводять до стабілізації інституційних дисфункцій

Джерело: розроблено автором

Серед зазначених ефектів сучасні дослідники виокремлюють такі:

– ефект координування – явище, що характеризує неможливість повної або часткової відмови від норми особою, якщо її активно дотримується частина суспільства. Це стимул, що змушує індивідів виконувати певні дії заради збереження власної приналежності до соціуму. На практиці цей ефект пояснює причину збільшення трансакційних витрат, які несе окремий індивід, якщо захоче частково або повністю утриматися від дотримання деструктивної або конструктивної моделі поведінки, якщо вона інтенсивно відтворюється в межах соціуму;

– ефект навчання (удосконалення) – явище, що характеризує підвищення ефективності використання норми індивідом після певного періоду її

застосування. На практиці цей ефект призводить до зменшення рівня трансакційних та фінансових витрат, пов'язаних із застосуванням обраної моделі поведінки для індивідів, які нею довго користуються, що ускладнює відмову від неї. Наприклад, якщо в суспільстві домінує ухилення від сплати податків, то зацікавлені особи будуть вивчати нові методи ухилення;

– ефект поєднання (групування) – явище, що характеризує об'єднання однієї інституції з іншою або ж із групою інституцій. На практиці настання цього ефекту провокує підвищення трансакційних витрат за умови часткової або повної відмови від інституції індивідом, оскільки відмова має призвести до здійснення додаткової відмови від пов'язаної з нею інституцією або групою інституцій. Наприклад, інституції, які забезпечують охорону й захист прав власності, є поєднаними з нормами конкуренції та неформальними аспектами мотивації підприємницької діяльності;

– ефект лобіювання (просування) – явище, що характеризує появу зацікавленої особи або ж групи таких осіб, які підтримують за допомогою інструментів пропагування існування норми, переслідуючи егоїстичні інтереси. На практиці зазначений ефект призводить до того, що зміна окремого правила ускладнюється внаслідок реалізації активного спротиву зацікавленої групи осіб, які отримують індивідуальні вигоди від подовження його існування в теперішньому становищі, тобто від збереження статусу-кво;

– ефект культурної інерції (стійкості) – явище, що характеризує природній опір суспільства проти змін норм, які вже довели свою ефективність із минулого досвіду або ж пройшли еволюційний конкурентний відбір. Таким чином, заміна інституції на потенційно більш ефективну часто призводить до зростання рівня трансакційних витрат на початку її впровадження у зв'язку з супротивом із боку громадськості через психологічне небажання змінювати встановлений звичний порядок взаємодії економічних суб'єктів;

– ефект гістерезису (від грецького слова «відставання»). Зазначений термін є міждисциплінарним і походить від терміну «магнітний гістерезис», що

активно використовується в межах сучасної фізики і який характеризує явище, коли після збільшення сили магнітного поля йде його поступове зменшення до нуля, а магнітна індукція на противагу одночасно не зменшується до свого початкового рівня, що призводить до утворення залишку, який продовжує далі існувати самостійно. У контексті дослідження проблематики існування інституційних дисфункцій зазначений ефект трактується як явище, що характеризує аналогічний процес в межах інституційного середовища. При цьому в ролі магнітного поля постають фактори впливу на інституцію, у ролі магнітної індукції – інституція, а в якості залишку – інституційна дисфункція [86, с. 56-57]. Ефект гістерезису найкраще відображає специфіку закріплення, стабільності та причин тривалого існування інституційних дисфункцій економічних систем, оскільки пояснює яким чином ефективні інституції під впливом низки екзогенних факторів можуть видозмінюватися й перетворюватися на аномалії навіть за умови, що первинні стимули появи усунені.

Варто окремо підкреслити, що дія зазначених ефектів не обмежується неефективними інституціями. Із аналогічним механізмом закріплення можуть бути укорінені й ефективні інституції.

Важливо наголосити на тому, що більшість форм прояву інституційних дисфункцій, які були описані раніше, характеризуються однаковим механізмом закріплення в межах інституційного середовища, а саме: ефект координації характеризується через зростання поширеності застосування → це провокує утворення нових форм прояву, що зумовлюється результатом дії ефекту навчання → потім відбувається об'єднання з іншими інституційними дисфункціями як наслідок ефекту поєднання → ефект лобіювання провокує підвищення зацікавленості осіб у цьому типі поведінки з метою отримання індивідуальних економічних вигід і вони починають активно опиратися спробам її усунення → у результаті дії ефекту культурної інерції після періоду використання подібного типу неформальної поведінки громадськість вже не бачить їй гідних альтернатив і починає чинити опір змінам → ефект гістерезису

проявляється, коли після низки реформаторських заходів із боку держави з метою усунення інституційна дисфункція продовжує своє існування [34, с. 5].

Наприклад, розглянемо закріплення за допомогою зазначених ефектів такої інституційної дисфункції як ухилення від сплати податків, що включає різні підструктурні форми: порушення митних правил, контрабандна діяльність, заробітна платня в «конвертах» для працівників тощо (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Закріплення інституційної дисфункції
на прикладі ухилення від сплати податків**

Ефект закріплення	Опис
<i>Ефект координування</i>	Активна популяризація способів ухилення від податків серед населення через їх економічні вигоди та відсутність ефективних механізмів підтримки інституцій
<i>Ефект навчання</i>	Створення більш ефективних способів, методів та схем ухилення на основі отриманого досвіду
<i>Ефект поєднання</i>	Формування взаємозв'язку з іншими неформальними протиправними практиками, як то необхідність постійного застосування корупційної угоди
<i>Ефект лобіювання</i>	Поява окремих зацікавлених осіб господарська діяльність яких стає неможливою без податкового ухилення
<i>Ефект культурної інерції</i>	Небажання змінювати існуючу модель поведінки та не сприйняття спроб змін на підсвідомому рівні
<i>Ефект гістерезису</i>	Прийняття реформаторських заходів із боку держави щодо обмеження подібної практики, що не є 100% гарантією повноцінної відмови економічних суб'єктів від неї

Джерело: розроблено автором

Відповідно до таблиці 2.3, як і будь-яка інша неформальна протиправна практика ухилення від сплати податків починається з одного індивіда й наявності в нього індивідуальних мотивів і стимулів, які підштовхують до протиправної діяльності (в означеному випадку це потенційні матеріальні вигоди у вигляді відсутніх податкових відрахувань до державного бюджету, а отже, збільшеному обсязі майбутнього прибутку), і поширюється серед

населення через обмеженість контролю з боку держави та наявності безкарності щодо порушників, що провокує швидке розповсюдження такої практики в суспільстві та в результаті чого виникають нові способи ухилення від оподаткування, для застосування яких потрібно використати, наприклад, корупційну взаємодію. При цьому після проходження часу з'являються окремі зацікавлені особи, діяльність яких стає неможливою без податкового ухилення і вони вживають заходів для запобігання реформ у цій сфері. Урешті-решт, якщо держава все-таки прийме інституційні заходи щодо обмеження подібної практики, навіть подолавши її першопричину, то це не є гарантією повноцінної відмови економічних суб'єктів від активної її застосування. Як підсумок, за час від початку використання і до часткового усунення інституційна дисфункція чинить негативний вплив на розвиток економічної системи (перш за все йдеться про втрату потенціалу) і стимулює накопичення інституційних аномалій. Відповідно внутрішня мотивація людей платити податки пов'язана інституційними чинниками й дією зазначених ефектів зокрема [206, р. 64].

При цьому необхідно наголосити на тому, що збільшення кількості інституційних дисфункцій провокує активне розгортання низки негативних явищ в межах інституційного середовища, що в майбутньому переходить у повноцінну інституційну кризу, яка є нічим іншим як ситуацією максимального рівня розкладу або загострення всіх інституційних протиріч. Відтак можна стверджувати, що нездатність урядів розробити та реалізувати необхідну стратегію керованого виходу з інституційних дисфункцій є однією з основних причин виникнення системних криз, які розгортаються в країнах, що розвиваються, а також і в межах трансформаційних економік [132, с. 172].

Тому важливо зазначити, до яких наслідків для економічних систем призводить існування інституційних дисфункцій в їх межах (рис. 2.5). До основних деструктивних наслідків накопичення інституційних дисфункцій економічними системами відносять погіршення інвестиційного клімату в країні, підлив економічної мотивації до господарської діяльності серед підприємців, поглиблення проблеми асиметрії доступу до інформації та її

повноти, зниження суспільної довіри до органів державної влади, утрата людського потенціалу, що призводить до відсутності належного кадрового забезпечення на внутрішньому ринку праці, зниження інноваційної активності та як часткового, так і загального рівня конкурентоспроможності суб'єктів господарювання та економічної системи загалом, незадовільні темпи економічного зростання та врешті-решт низький рівень кількісних та якісних показників добробуту населення [131, с. 94].

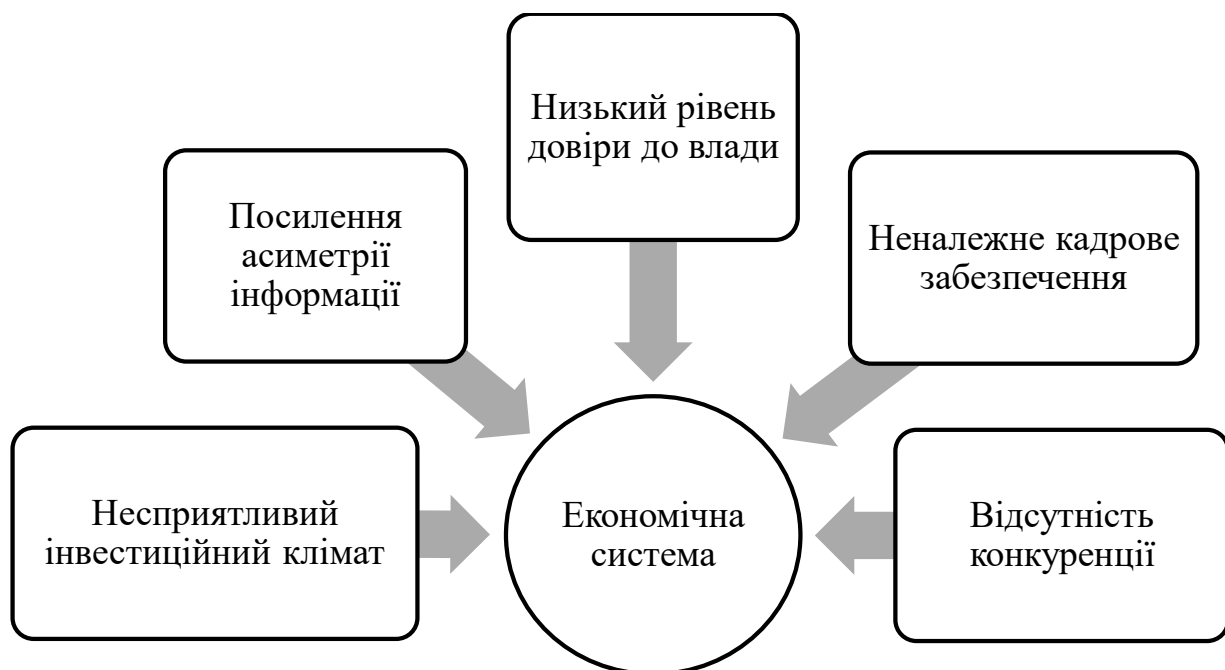

Рис. 2.5. Негативні наслідки інституційних дисфункцій для економічної системи

Джерело: розроблено автором на основі [131, с. 94]

При цьому особливості негативного впливу інституційних дисфункцій на інституційне середовище можуть бути відображені схематичним чином: зменшення рівня витрат, що можуть мати явну або неявну форми, користувачів інституційної дисфункції призводить до нерівномірного збільшення цих витрат для суспільства, які стосуються забезпечення функціонування механізмів підтримки інституцій. При цьому описана різниця є неоднаковою, оскільки проявляється в тому, що загальні витрати для соціуму перевищують індивідуальні вигоди. За описаних умов інституції не можуть ефективно забезпечувати економію трансакційних витрат, і як наслідок

відбувається зростання рівня розбалансованості інституційного середовища [34, с. 5]. Можна підсумувати, що наслідком існування інституційних дисфункцій у довгостроковій перспективі є зменшення загального рівня ефективності інституційного середовища (рис. 2.6).

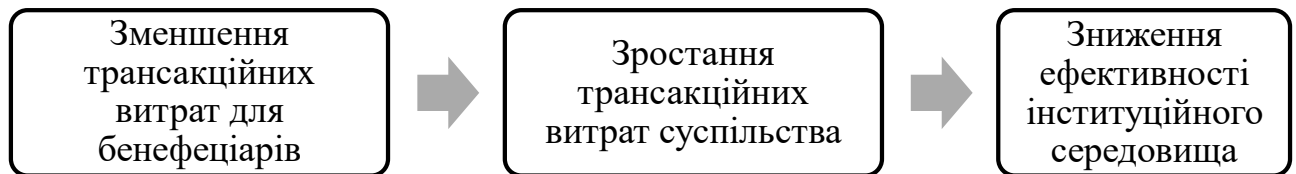

Рис. 2.6. Деструктивний вплив інституційних дисфункцій на інституційне середовище національної економіки

Джерело: розроблено автором

Наприклад, розглянемо таку інституційну дисфункцію як корупція. Відповідно для фізичної особи, яка використовує службові повноваження для отримання додаткової корупційної ренти, або ж для особи, що користується повноваженнями іншого суб'єкта для отримання неправомірної вигоди, відбувається зменшення загального рівня власних трансакційних витрат за рахунок узгодження корупційної угоди між ними. При цьому описане зменшення витрат є настільки вагомим, на їхню думку, що дозволяє перевищити рівень потенційних втрат від настання покарання, яке вони можуть отримати у разі викриття їх неправомірної діяльності. За цих умов відбувається більше зростання рівня трансакційних та інших видів витрат для суспільства в цілому, оскільки виникає необхідність у постійній, а не тимчасовій, підтримці діяльності органів, щоб забезпечували моніторинг та фіксацію корупційної діяльності суб'єктів господарювання. За цих умов необхідно відмітити, що необхідність постійної підтримки життєдіяльності правоохоронних органів із боку держави не може рівномірно співвідноситися з індивідуальними вигодами, які можуть отримувати особи, що намагаються вийти за правові межі. Це призводить до того, що, по-перше, зменшується загальний рівень ефективності інституційного середовища, оскільки подібні неправомірні практики при відсутності належного контролю негативно впливає на авторитет держави, як

головного регулятора економічної, а, по-друге, суспільство втрачає потенційні економічні вигоди, які воно могло б отримати за відсутності корупційної практики (зокрема втрати темпів економічного зростання, а також грошові втрати, що могли б бути використаними для фінансування інших напрямів).

У цьому контексті цікавим є аналіз функціонування позалегальної економіки як суспільного явища загалом. Усі приховувані від держави види діяльності не можуть регулюватися нормами права і вимагають застосування відмінних від легальних механізмів захисту прав власності. Ключові відмінності між тіньовими секторами різних країн стосуються обсягів, форм, чинників та стану соціально-правового контролю за ними. Розвинуті країни характеризуються незначними масштабами тіньової економіки в формі дрібного бізнесу та кримінальної діяльності. Натомість у країнах, що розвиваються, тіньовий сектор представлений переважно фальсифікацією товарів та приховуванням фактичних обсягів господарських операцій.

Основною причиною позалегальної економічної діяльності є високий рівень трансакційних витрат, пов'язаних із функціонуванням у рамках закону, які стосуються високих витрат на укладання контрактів, витрат специфікації й захисту прав власності тощо. Е. де Сото пропонує об'єднати ці витрати в один науковий термін під назвою: «ціна підпорядкування закону» [238].

Таким чином дослідник у своїх працях дійшов висновку, що масштаби тіньового сектору в економіці залежать від співвідношення двох видів трансакційних витрат: трансакційних витрат легалізації економічної діяльності або ж витрат «підпорядкування закону» та трансакційних витрат тінізації економічної діяльності.

Трансакційні витрати легалізації економічної діяльності або «підпорядкування закону» за Е. де Сото включають дві складові (табл. 2.4):

1. витрати доступу до закону;
2. витрати продовження діяльності в рамках закону.

Варто підкреслити, що ціна підпорядкування закону включає не тільки прямі грошові витрати, але, що не менш важливо, витрати часу на виконання

тих чи інших процедур, які пов'язані з бізнес - активністю. Причому ця складова набуває великого значення, оскільки чим тривалішою буде процедура, тим більший рівень трансакційних витрат вона зумовлює.

Таблиця 2.4

**Структурні складові трансакційних витрат
легалізації економічної діяльності за Е. де Сото**

Витрати доступу до закону	Витрати продовження діяльності в рамках закону
витрати на реєстрацію юридичної особи	витрати пов'язані з необхідністю постійної виплати податків
витрати на отримання ліцензій	витрати у сфері трудових відносин
витрати на відкриття рахунку в банку та інші формальності	витрати на сплату судових стягнень при вирішенні конфліктів

Джерело: розроблено автором на основі [238]

Автор підсумував, що трансакційні витрати легалізації економічної діяльності та трансакційні витрати тінізації економічної діяльності знаходяться в протиставленні між собою, а чим вищий рівень перших і чим нижчий рівень других, то тим масштабнішим буде рівень тіньового сектору, а при обернених значеннях – ситуація складуватиметься навпаки.

У межах теорії інституційних змін добре відомо, що інституції можуть ставати й ендогенними факторами, які сповільнюють або ж взагалі приводять до від'ємних значень темпів економічного зростання. Д. Норт відзначав: «інституції не завжди створюються, аби стати соціально ефективними, а кінцевою метою їх створення є забезпечення інтересів тих агентів, хто має повноваження створювати нові правила для суспільства» [102, с. 16]. Тому в трансформаційних економіках та економіках, що розвиваються, може спостерігатися природня відсутність бажання еліти позбавлятися політичної влади і отриманих повноважень, що в свою чергу породжує низьку схильність до технологічності та інноваційності, через що можуть зменшуватися темпи економічного зростання та погіршуватися рівень добробуту населення [37].

У цьому випадку йдеться про виникнення так званої «пастки середнього доходу» (*middle income trap*), що являє собою явище, за якого темпи росту показника ВВП у розрахунку на одного мешканця після досягнення певного рівня різко сповільнюються. Зазначена пастка нерідко протиставляється відомій у наукових колах пастці бідності (*poverty trap*), однак остання є характерною переважно для нерозвинутих економік. Дослідження пастки середнього доходу в межах економічної теорії активно почалося в другій половині ХХ ст., коли низка країн у різних регіонах земної кулі зіштовхнулися зі сповільненням темпів економічного зростання. У доповіді Світового Банку (СБ) опис цього явища сформульовано таким чином: «уникнувши пастки бідності при досягненні рівня ВВП у розрахунку на одного мешканця в 1000 дол. США, багато країн із ринками, що розвиваються, прагнуть досягнення нової «стадії зльоту», на якій ВВП у розрахунку на одного мешканця вже буде становити 3000 дол. США, але наблизившись до цієї позначки, вони впадають у тривалу економічну стагнацію, поділ груп суспільства на багатих і бідних починає носити глибший характер, бурхливо поширюється корупція серед населення, і країни потрапляють у нову «пастку» [195].

Цю методику опису підхопили для досліджень й інші автори, аби використати її з метою окреслення меж пастки: поки країна залишається в категорії з середніми доходами, тобто поки її ВВП у розрахунку на одного мешканця знаходиться в умовних межах інтервалу від 1000 до 12275 дол., вона вважається такою, що досягла середнього рівня доходів, і тільки після того, як країна подолає зазначене максимальне значення й перейде в категорію «з високими доходами», вона зможе «уникнути» або цілком подолати пастку середнього доходу. Якщо в країні впродовж більше, ніж десять років, не фіксується зростання доходів громадян і вона знаходиться в зазначених межах цього інтервалу, то відповідно можна зробити висновок про те, що вона опинилася в пастці середнього доходу [173].

Варто зазначити, що підвищений науковий інтерес до пастки середнього доходу, імовірно, пов'язаний із тим, що лише небагатьом країнам вдалося її

уникнути: «зі 101 країн із середніми у 1960 році доходами до 2008 року всього 13 перейшли до категорії з високими доходами: Греція, Ізраїль, Ірландія, Іспанія, Маврикій, Португалія, Пуерто-Ріко, Республіка Корея, САР Гонконг (Китай), Сінгапур, Тай, Екваторіальна Гвінея та Японія» [250]. Наразі перелік країн, які потрапили в пастку середнього доходу, є доволі великим і включає Туреччину, Казахстан, Мексику та інші (табл. 2.5) . При цьому аналіз країн, які вважаються економічно розвинутими, із рівнем показника ВВП у розрахунку на одного мешканця, що перевищує 13000 дол. США, доводить, що для них переважно є характерним або високий рівень інституційного розвитку, або ж наявність наднормової природної ресурсної бази з високою ринковою ціною.

Таблиця 2.5

Аналіз показника ВВП у розрахунку на одного мешканця країн, які потрапили в пастку середнього доходу, упродовж 2000-2020 років

Країна	Динаміка ВВП у розрахунку на одного мешканця	Середньорічний рівень ВВП у розрахунку на одного мешканця	Мін. значення ВВП у розрахунку на одного мешканця	Макс. значення ВВП у розрахунку на одного мешканця
Аргентина		9238\$	2593\$ (2002)	14613\$ (2017)
Бразилія		7882\$	2839\$ (2002)	13245\$ (2011)
Грузія		3062\$	749\$ (2000)	4739\$ (2014)
Казахстан		7466\$	1229\$ (2000)	13890\$ (2013)
Мексика		8992\$	7075\$ (2003)	10928\$ (2014)
Туреччина		8845\$	3142\$ (2001)	12614\$ (2013)

Джерело: розроблено автором на основі [249]

У таблиці 2.5 наведено приклади країн, які потрапили в пастку середнього доходу, та динаміку зміни показника ВВП у розрахунку на одного мешканця впродовж 2000-2020 рр. для цих країн, а також рівень максимального, мінімального та середнього значень цього показника за аналізований період.

Статистичні дані СБ засвідчують, що низка країн, ідеться про постсоціалістичні країни, зростала економічно до кінця десятих років ХХІ ст., а в другому десятилітті вже не могли ефективно використовувати свій накопичений трансформаційний потенціал. У той же час країни Південної Америки, які в другій половині ХХ ст. потрапили в цю пастку, упродовж проаналізованого періоду так і не змогли її подолати.

Хоча виникнення пастки середніх доходів пов'язують із «економічними факторами, зокрема зі збільшенням обсягів витрат праці – ціна праці в країні стає вищою, ніж в бідних країнах, а передові технології, що могли б забезпечити зростання продуктивності праці, виявляються недоступними для використання, аби повністю компенсувати цю різницю, тобто після того, як рівень оплати праці досягає «середнього рівня», країна починає втрачати конкурентоспроможність на глобальному рівні, бо втрачається конкурентна перевага наявності дешевого трудового ресурсу, як у економічно нерозвинутих країнах, і відсутній вільний доступ до передових інноваційних технологій, які б могли повністю компенсувати втрату ціни праці її продуктивністю» [47, с. 7]. Причиною потрапляння економічних систем в пастку середнього доходу прийнято вважати також вичерпання природного потенціалу економіки, що стосується країн із наявною великою базою природних ресурсів (вугілля, нафта, природній газ тощо), для яких темпи економічного розвитку знаходяться в залежності з показником ринкових цін на ці ресурси, що зумовлює появу негативних наслідків для економічної системи при досягненні «ціни стелі», або ж зменшенню ціни. Виходячи з цього, роль зазначеного аспекту залежності економічного розвитку від рівня ціни на природні ресурси є неоднозначним, оскільки може як і допомогти країні швидко пройти інтервальні межі пастки

середнього доходу, так і повернути її до неї, коли ринкові ціни на ресурси зменшаться. Але серед основних причин походження зазначена пастка середнього доходу має не тільки суто економічні чинники, а й інституційне походження, що зокрема нерозривно пов'язане з інституційними особливостями організації економічних відносин між суб'єктами господарювання [47, с. 7].

Це підтверджується тим, що в наукових колах неодноразово наголошувалося на тому, що інституції, як то формальні чи неформальні, відіграють визначальну роль у економічному зростанні економічних систем і ця роль може бути як позитивною, так і негативною. Наприклад, у науковій статті «Вплив інституційних факторів на економічне зростання в США в 1979-2007 роках» авторства Д. Кудер застосований метод побудови регресійної моделі впливу інституційних факторів на економічне зростання на прикладі економіки США. Отримані в результаті моделювання висновки можна узагальнити таким чином: інституційне середовище мало позитивний вплив на економічне зростання США в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. [205, р. 137]. У статті «Чи інституційна якість і фінансовий розвиток впливають на стале економічне зростання?» автори емпірично досліджували внесок фінансового розвитку та якості інституційної середовища в стале зростання в окремих країнах регіону Південної Азії, таких як Пакистан, Індія, Бангладеш, Непал та Шрі-Ланка. Отримані результати підтвердили попередньо висунуту гіпотезу про те, що інституційна якість та фінансовий розвиток є рушійними чинниками сприяння сталому економічному зростанню в довгостроковій перспективі [145, р. 189]. Емпірично підтверджено, що наявність адекватного верховенства права (судової системи), диверсифікації прав власності, ефективного законодавства та уряду, а також більша прозорість та підзвітність економічних суб'єктів можуть слугувати ендогенними запобіжниками уповільненню економічного зростання і подовжувати тенденцію цього показника до зростання [233, р. 13].

Тут важливо наголосити на тому, що, на думку низки науковців, уникнути економічною системою пастки середнього доходу важко через

поширену державну політику, пов'язану з заохоченням державного втручання, яке носить «інституційний характер» [165]. При цьому варто окремо підкреслити, що зростання сектора державного управління, як правило, є ознакою уповільнення економічного зростання й призводить до витіснення приватних інвестицій із боку як резидентів, так і нерезидентів, та ослаблення духу підприємництва, який на початку й вважався джерелом росту [47, с. 7].

Необхідно зазначити, що багато країн і регіонів, які або відстають в економічному розвитку, і/або ризикують опинитися в описаній пастці економічного зростання, мають переважно слабші й менш розвинуті інституційні системи, при цьому деякі з них приділяють увагу покращенню неефективних інституцій, які не сприяють зростанню, наприклад, розширення системи збору податків тощо. Описана інституційна проблема поглиблюється й тоді, коли формальні та неформальні інституційні структури є сильними, оскільки такі країни та регіони можуть бути інституційно обмежені через відсутність так званої «загальної здатності до інституційних змін» або ж «наявності політичної волі до перетворень, що є внутрішньо створеним феноменом і призводить до появи такого явища як «інституційна замкнутість» та сповільнень інновацій та структурних змін у межах економіки» [47, с. 7-8]. Зміст описаного полягає в тому, що частково походження пастки середнього доходу пов'язане й із політичними та інституційними факторами, а не лише з аспектами економічної теорії та законами й взаємозв'язками, які вона досліджує.

У контексті аналізу інституційних факторів, які впливають на появу та подолання, що нерідко стає практично неможливим, пастки середнього доходу, варто звернути увагу на приклади низки постсоціалістичних країн, які під час трансформації економічної системи від командно-адміністративної до ринкової економіки після проходження трансформаційної кризи й подальшого вичерпання трансформаційних переваг, що форсували їх економічний розвиток на початку нового тисячоліття, у другій половині 2000-х років зіткнулися з проблемою пастки середнього доходу. Ця перешкода могла б бути безперешкодно подолана за рахунок підвищення інноваційності економіки, як

це було успішно реалізовано в інших економічно розвинутих країнах, таких як Республіка Корея, Японія або країнами Східної Європи з постсоціалістичного табору, однак зазначені дії зустрічають спротив наявної локальної політичної еліти [47, с. 8].

Схематично інституційний парадокс подолання пастки середнього доходу відображено на рис. 2.7.

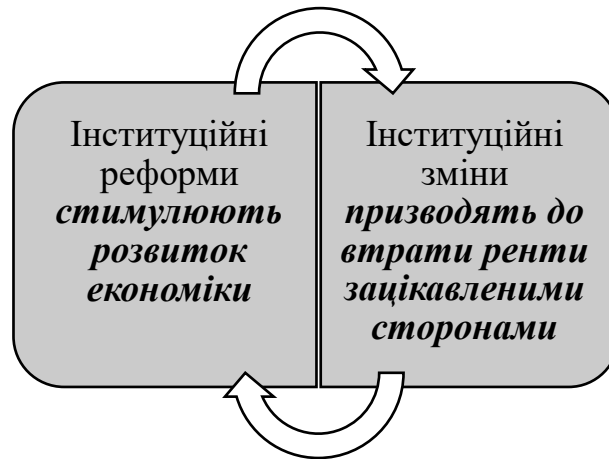

Рис. 2.7. Інституційний парадокс подолання пастки середнього доходу
Джерело: розроблено автором на основі [165]

Описаний парадокс пов'язаний із тим, що в ході трансформаційних зрушень (зокрема під час інституційних реформ) відбувається інституційна перебудова, в якій можуть бути не зацікавленими вигодонабувачі змінної системи, оскільки існує загроза втрати набутих як матеріальних, так і репутаційних благ, тому для них пріоритетним завданням є намагання будь-яким чином продовжити статус-кво, який би міг забезпечувати отримання стабільної ренти якомога довший час за рахунок відсутності модернізацій в економіці і погіршенням економічного добробуту [47, с. 9]. Результатом цього є утворення так званого «інституційного парадоксу розвитку», який розглядається в контексті аналізу інституційних дисфункцій розвитку економічних систем, оскільки базується на формальних/неформальних інституційних дисбалансах, коли наявне усвідомлене прагнення, готовність суспільства до змін, що зіштовхуються з фактором пасивності, інертності та сталості в контексті державної політики, яка не є повністю готовою до цих

прагнень. У результаті цього багато країн у різних регіонах не змогли успішно подолати пастку середнього доходу й перейти до групи країн із розвинутою економікою. Більше того, збереження сформованих інституційних параметрів економічної системи на однаковому рівні без змін у бік лібералізації та підвищення прозорості економічних відносин призводить до появи зворотного негативного ефекту: ідеться про погіршення економічної ситуації через зменшення темпів зростання економіки, збільшення дисбалансів розподілу доходів між різними групами в суспільстві, погіршенню інвестиційного клімату та загального рівня добробуту населення тощо.

Варто зазначити, що оцінювання негативного впливу дисфункціонального стану інституцій є орієнтовним, оскільки яке б числове значення для інтерпретації деструктивного впливу не використовував би дослідник у своїх працях, воно буде лише приблизним розрахунком, оскільки неможливо надати адекватне кількісне вираження явищу подібного типу. Це ж теоретичне обмеження стосується й інституційного аналізу загалом і є однією з наукових проблем в межах інституціоналізму, оскільки є перешкодою до ефективного оцінювання впливу інституційного середовища на економічний розвиток, ефективність здійснюваних або ж запланованих перетворень. У різноманітних теоретичних і практичних дослідженнях для відображення перебігу інституційних процесів та розкриття особливостей інституційних явищ використовується метод експертних оцінок, який, варто визнати, при всіх своїх перевагах, не може повністю задовольнити потребу в адекватності оцінок через власну суб'єктивну природу.

Таким чином, укорінення інституційних дисфункцій у межах інституційного середовища відбувається за рахунок дії ефектів закріплення. При цьому зменшення рівня трансакційних витрат – головний чинник, який зумовлює їх поширеність. Інституційний парадокс розвитку, що характерний для економік, які потрапили в пастку середнього доходу, є одним із численних наслідків закріплення інституційних дисфункцій.

2.3. Концептуальні підходи до протидії інституційним дисфункціям економічних систем

Виходячи з усього матеріалу, викладеного в дисертаційній роботі раніше, слід наголосити на тому, що проблематика подолання інституційних дисфункцій є неоднозначною. Справа в тому, що всі описані приклади інституційних дисфункцій можуть виникати та існувати в межах кожного інституційного середовища. Специфіка наукового обґрунтування подолання інституційних дисфункцій базується не на положенні щодо їхнього цілковитого усунення, що звичайно було б бажаним результатом, а на усвідомленні потреби в мінімізації їхнього негативного впливу, оскільки відповідно до ефекту гістерезису, навіть після усунення всіх факторів, що зумовили її утворення, усунення інституційної дисфункції може не відбутися [34, с. 5]. Для прикладу, така інституційна корупція може бути виявлена в будь-якій економічній системі з різними рівнями економічного розвитку. Підтвердженням цьому є рейтинг країн згідно Індексом сприйняття корупції (Corruption Perception Index, CPI), який базується на дослідженні Transparency International (TI), відповідно до якого корупція притаманна всім країнам, однак при цьому рівень її негативного впливу на економіку різниться від країни до країни. Як правило, країни, що розвиваються, зазнають найбільших втрат від неї [157]. Тому дослідження проблематики шляхів подолання та мінімізації впливу інституційних дисфункцій на розвиток економічних систем є чи не найголовнішим та чи не найпоширенішим в науковій літературі серед усіх описаних раніше структурних підпитань із означеної тематики.

Як уже зазначалося, інституційні дисфункції не є абсолютно новим явищем для сучасних економічних систем. Вони існували та продовжують існувати в межах інституційного середовища, але при цьому ступінь їх деструктивного впливу на економічні відносини є визначальним фактором, що актуалізує питання в необхідності пошуку для держави ефективних шляхів протидії із застосуванням методів інституційного реформування.

Варто зазначити, що передумови аналізу способів подолання інституційних дисфункцій передбачають наявність теоретико-методологічних обмежень. Ці обмеження полягають у базовій необхідності здійснення вибору для індивіда між двома альтернативами: ефективною та неефективною інституціями. Варто враховувати, що, здійснюючи цей вибір, людина є обмежено раціональною або ж індивідуально вирішує, як поводитися за певних обставин під час обрання, виходячи зі своїх набутих знань, навичок, доступу до інформації та її повноти, обмеженості ресурсів, досвіду тощо. Вибір інституції здійснюється за рахунок оцінки рівня трансакційних витрат, які понесе індивід, обравши один і одночасно відмовившись від альтернативи, тобто здійснюється попередній компаративний аналіз обох варіантів і обирається «найкращий» сценарій, або той що несе менший рівень втрат і більші вигоди на думку індивіда [56, с. 6]. При цьому треба пам'ятати, що поділ інституцій за критерієм ефективності чи неефективності визначається з точки зору зменшення або збільшення загального рівня трансакційних витрат для інституційного середовища.

Ураховуючи теоретичні напрацювання в межах поведінкової економічної теорії, неодноразово доводилося, що необхідно враховувати факт того, що при здійсненні вибору індивід послуговується егоїстичними інтересами, а не альтруїстичними [240]. Хоча НІЕТ онтологічно практично не співпадає з поведінковою економічною теорією, але може взяти до уваги зазначене положення та інтерпретувати його у вигляді твердження про те, що користувачі інституційної дисфункції перейдуть до моделі поведінки в межах правового поля лише за умов, коли сума трансакційних витрат переходу виявиться меншою від витрат, зумовлених неефективною нормою без врахування суспільної вигоди і втрат.

Означене твердження має теоретичне підґрунтя у формі наявних розбіжностей у концепціях людської поведінки, що беруться до уваги в межах різних течій економічної теорії, оскільки, як добре відомо, егоїстичний інтерес не є притаманним для людини соціальної (*homo sociologicus*), яку розглядають

у наукових статтях як чи не повним синонімом до людини інституційної (homo institutus), але при цьому егоїзм є ознакою концепції людини економічної (homo oeconomicus) [30, с. 7], яка змодельована представниками класичної економічної теорії [15, с. 20]. Тобто це чи не єдиний поведінковий аспект за яким людина інституційна, що відповідно до теоретичного підходу під час здійснення вибору знаходиться під дією впливу інституційних чинників (правових, культурних тощо), споріднюється з класичним прикладом людини економічної й розходиться зі згадуваною людиною соціальною (рис. 2.8). Тому за описаним поведінковим аспектом протиставлення суспільного та індивідуального інтересів людина інституційна може знехтувати загальною інституційною ефективністю чи неефективністю інституційного середовища в момент вибору заради власних інтересів [56, с. 6].

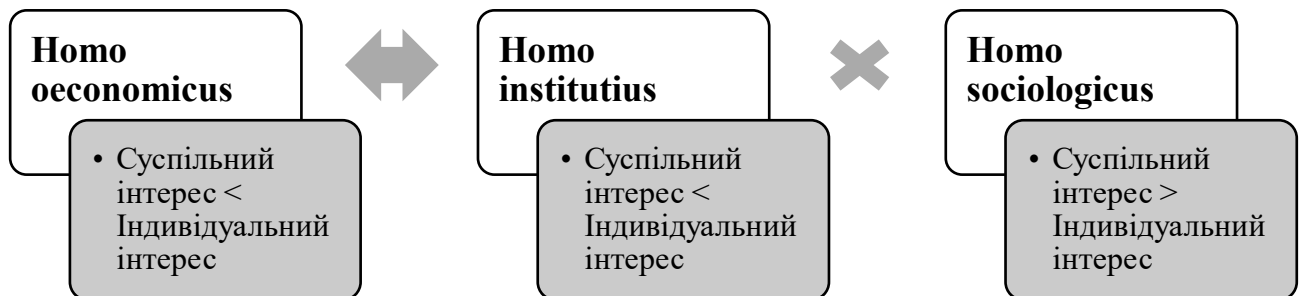

Рис. 2.8. Підходи до співвідношення суспільних та індивідуальних інтересів за різними концепціями людської поведінки

Джерело: розроблено автором на основі [102; 240]

Розглянемо приклади легальної та тіньової підприємницької діяльності як приклади альтернатив (ефективної та неефективної норми відповідно). У контексті цього прикладу, коли індивід робить вибір на користь того чи іншого варіанту, він має чотири умовні змінні, які може враховувати:

1) вигоди легальної підприємницької діяльності (відсутність турботи щодо ухилення від моніторингової діяльності правоохоронної системи, наявність офіційної фіксації та захисту прав власності, можливість отримання державної підтримки тощо);

2) втрати від легальної підприємницької діяльності (наявні витрати на реєстраційні заходи та отримання дозволів для початку діяльності, зменшений рівень дохідності через наявність оподаткування, необхідність витрачення додаткових ресурсів на ведення та подання звітності тощо);

3) вигоди тіньової підприємницької діяльності (відсутні витрати на реєстраційні заходи та отримання дозволів для початку діяльності, підвищений рівень дохідності через відсутність оподаткування, додаткові акумульовані ресурси тощо);

4) втрати від тіньової підприємницької діяльності (наявність турботи щодо ухилення від моніторингової діяльності правоохоронної системи, відсутність офіційної фіксації та захисту прав власності, неможливість отримання державної підтримки тощо).

Відповідно до описаного вигоди від ефективної інституції є пропорційними втратам від неефективної інституції, у той час як втрати від ефективної інституції мають аналогічну залежність із вигодами неефективної, тобто вони протиставляються (рис. 2.9). Тому втрати від ефективної інституції та вигоди від неефективної разом формують перший набір трансакційних витрат, що більшою мірою відображає пріоритет неефективної норми, а вигоди від ефективної інституції та втрати від неефективної формують другий набір, який представляє пріоритет ефективної норми. Перевагу під час здійснення вибору індивід надасть тому набору або ж інституції, сукупний ефект (більший рівень вигоди та менший рівень втрат) якої буде переважати альтернативний варіант.

Фокусування індивідів на егоїстичних інтересах та попереднє оцінювання вигоди та втрат від альтернативних інституцій підкреслює особливе значення держави під час створення цих варіантів вибору. Вона як агент інституційних змін під час планування реформ за ідеальної моделі має брати до уваги не тільки зміни загального суспільного ефекту від них, але й як ці реформи будуть сприйняті окремими економічними агентами в контексті їх позитивного чи

негативного впливу на зміни індивідуального рівня трансакційних витрат та зміни вподобань у бік ефективної чи неефективної норми.

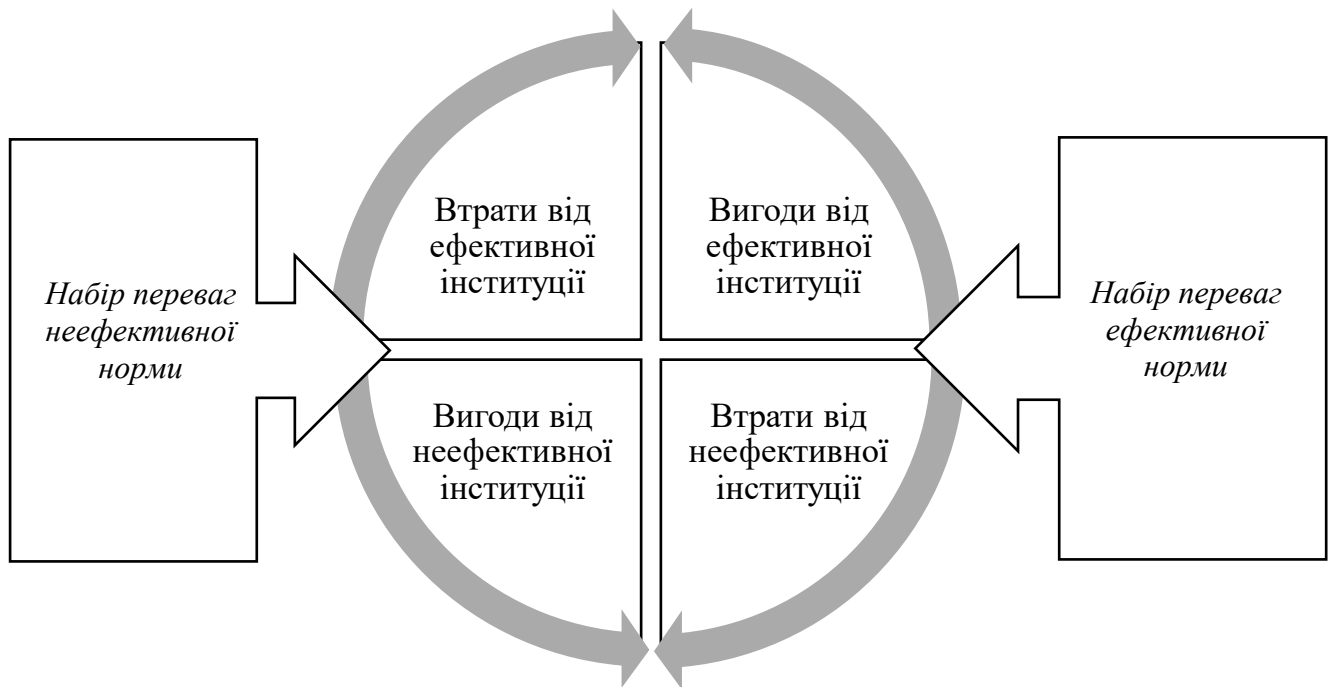

Рис. 2.9. **Взаємозв'язок втрат та вигод ефективної та неефективної інституції**

Джерело: розроблено автором

Зазначене дозволяє говорити про те, що описане мікроекономічне підґрунтя здійснення інституційного вибору має бути теоретичним конструктом для планування інституційних реформ. Ураховуючи все вищезазначене і повертаючись до загальної схеми деструктивного впливу інституційних дисфункцій на інституційне середовище, можна сформулювати концептуальні підходи до інституційних змін, які мають на меті скорочення негативного впливу інституційних дисфункцій на національну економіку (рис. 2.10):

(1) *стримування*, що включає збільшення трансакційних витрат неефективної норми (підвищення втрат від неефективної інституції та підвищення вигоди ефективної);

(2) *заохочення*, що включає зменшення трансакційних витрат ефективної норми (скорочення втрат від ефективної інституції та скорочення вигоди неефективної) [56, с. 7].

Рис. 2.10. Основні концептуальні підходи до протидії інституційним дисфункціям

Джерело: розроблено автором

Теоретична інтерпретація змін трансакційних витрат альтернатив інституційного вибору для індивіда (ефективної та неефективної норми) за різними концептуальними підходами до протидії інституційним дисфункціям наведено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Теоретична інтерпретація змін рівня трансакційних витрат ефективної та неефективної норми

Назва підходу	Рівень трансакційних витрат неефективної норми	Послідовність зміни вподобань	Рівень трансакційних витрат ефективної норми
Стимування	↑	< → = → >	Залишається сталим
Заохочення	Залишається сталим		↓

Джерело: розроблено автором

Варто підкреслити факт того, що зазначені концептуальні підходи до протидії інституційним дисфункціям можуть бути реалізованими як

інституційні зміни поетапно з врахуванням отриманих результатів і за необхідності із застосуванням коригування, і одночасно для досягнення кумулятивного ефекту та економії часу.

Практика інституційних реформ засвідчує, що найлегшим шляхом упровадження першого концептуального підходу стримування в практику або збільшення трансакційних витрат інституційної дисфункції є введення покарань за дії поза офіційним правовим полем. Наприклад, кримінальна відповідальність, адміністративне покарання або звільнення із займаного робочого місця за корупційну діяльність. Описаний спосіб протидії неформальним практикам спочатку збалансовує (табл. 2.6), а потім і змінює в протилежний бік преференції для індивідів під час вибору між альтернативами у формі початку використання неефективної норми або переходу до офіційно встановлених «правил гри» таким чином, щоб суб'єкт віддав перевагу другому варіанту дій, оскільки рівень потенційної вигоди від першої альтернативи не обґрунтовував би тяжкість понесених втрат від неефективної норми.

Варто додати, що сучасне сприйняття санкційного механізму в межах глобальної економіки характеризує його переважно через форму покарання міжнародних суб'єктів за вчинки, які можуть бути ідентифіковані, як протиправні іншими членами світової економічної спільноти. На нашу думку, цей підхід є правомірним, однак необхідно додати, що роль санкцій не обмежується покаранням. Санкції можуть бути застосовані й як превентивний стримуючий чинник [174, р. 71], дозволяючи зацікавленому суб'єкту, який хоче діяти протиправно, оцінити не тільки майбутні вигоди, але й потенційні ризики й втрати, а не тільки опісля, і за необхідності відмовитися від запланованих протиправних дій.

Варто підкреслити, що санкції в той же час можуть збільшити трансакційні витрати, а саме:

- наслідком санкцій може бути збільшення державних видатків на їх впровадження та підтримку;

- санкції можуть зумовити заміщення інституційної дисфункції іншою неефективною нормою;

- існує ймовірність помилкового використання. Як наслідок, за цих умов соціальні витрати в результаті покарання невинного суб'єкта будуть тим більшими, чим більш суворим є рівень покарання [56, с. 7].

У цьому контексті можна розглянути приклад корупційної взаємодії як неефективної інституції й приклад відмови від її застосування, як такої, що є ефективною. Відповідно для підвищення рівня трансакційних витрат застосування корупційної взаємодії варто встановити покарання, яке було б не тільки співставне з потенційними вигодами, але й переважало їх. Аналіз світового досвіду подолання схожих інституційних дисфункцій свідчить, що інституційні зміни, які були здійснені у Фінляндії, є одним із прикладів ефективного використання санкційного механізму. Як результат, країна стала однією з найменш корумпованих у світі та станом на 2022 рік Фінляндія посідає 2 місце серед 180 країн з показником у 87 балів згідно рейтингу СРІ. У державі запроваджено декілька нових різновидів санкцій, що різняться за своїми наслідками для громадян: від звичайного адміністративного покарання у формі грошового штрафу до кримінальної відповідальності у формі ув'язнення строком не менше чотирьох років залежно від рівня суспільної небезпеки від дій, які можуть бути інтерпретовані як корупційна взаємодія.

Іншим прикладом хоча й радикального застосування санкційних обмежень у цьому ж підході є приклад Китаю, де в кінці 1990-х років було введено смертну кару як покарання за будь-який вид хабарництва. Відтак, якщо в 1996 р. згідно з рейтингом СРІ, Китай займав майже останнє 50 місце з 54 досліджуваних країн із показником Індексу 2,6, то через два роки після запровадження санкційних заходів ця країна посіла 52 місце з 85 аналізованих країн із показником СРІ 3,5. Варто зазначити, що на думку експертів ТІ, подібна практика санкційних заходів у формі смертної кари хоч є радикальним і безповоротним різновидом покарання для індивідів, але й у свою чергу

виступає чи не найбільш ефективним механізмом стримування від протиправної діяльності в межах національної економіки [157].

За даними СРІ за 2022 рік в розрізі різних регіонів світу, які наведено в таблиці 2.7, можна зробити такі висновки:

- найменш корупційним згідно з дослідженням ТІ прийнято вважати регіон Західної Європи та Європейського Союзу (ЄС), оскільки середній показник цього регіону становить 66 балів із 100 максимально можливих, при цьому в цьому регіоні знаходиться Данія, яка отримала максимальний рівень загальносвітової оцінки в 90 балів та найбільший рівень «найгіршого» результату в 42 бали в Угорщини, що в свою чергу перевищує середні показники деяких інших регіонів;

- решта регіонів знаходяться в проміжному інтервалі середнього балу від 32 до 45. Вужчий інтервал від 12 до 19 мають і найменші показники, найгірший загальносвітовий результат має Сомалі з рівнем показника в 12 балів. При цьому інтервал максимальних результатів, на відміну від середніх найменших значень, є доволі широким від 56 до 90, що свідчить про диверсифікацію методів протидії корупції в різних регіонах [157].

Таблиця 2.7

Значення СРІ за 2022 рік для різних регіонів світу

Регіон	Середнє значення	Найкращий результат	Найгірший результат
<i>Американський регіон</i>	43	Канада (74/100)	Венесуела (14/100)
<i>Західна Європа та ЄС</i>	66	Данія (90/100)	Угорщина (42/100)
<i>Східна Європа та Центральна Азія</i>	35	Грузія (56/100)	Туркменістан (19/100)
<i>Середній Схід та Північна Африка</i>	38	Об'єднані Арабські Емірати (67/100)	Сирія (13/100)
<i>Субсахарська Африка</i>	32	Сейшельські Острови (70/100)	Сомалі (12/100)
<i>Азіатсько-Тихоокеанський регіон</i>	45	Нова Зеландія (87/100)	Корейська Народно-Демократична Республіка (17/100)

Джерело: розроблено автором на основі [157]

Більш детальна інформація стосовно показників СРІ в європейському регіоні та постсоціалістичних країнах наведена в Додатку В. Згідно з цими даними, уже згадувана Данія займає перше місце рейтингу. Варто додати, що не зважаючи на зміну шкали вимірювання з 10 на 100 бальну, що відбулося в періоді між оцінюваними роками, усі зазначені бали були трансформовані під один стандартизований рівень і додатково в цій таблиці можна побачити інформацію з динамікою зміни СРІ за останнє десятиліття. Найбільший ріст показника продемонстрували Греція (+18 пунктів), Латвія (+17 пунктів) та Італія (+17 пунктів). Найбільше падіння показника продемонстрували Швеція (-8 пунктів), Кіпр (-9 пунктів) та Ісландія (-9 пунктів). Також є Польща, яка взагалі не змінила свою оцінку сприйняття корупції за десятиліття.

Можна виокремити декілька шляхів реалізації другого концептуального підходу до подолання інституційних дисфункцій за рахунок зменшення трансакційних витрат ефективної інституції, яка протиставляється неефективній. Зменшення трансакційних витрат може бути досягнуто як шляхом стимулювання або заохочення індивідів до правової форми поведінки або ж шляхом полегшення методів слідування цій нормі. Аналогічно до першого підходу зі збільшенням трансакційних витрат неефективної норми, метою другого підходу є вирівнювання (табл. 2.6), а потім і зміна вподобань у бік ефективної норми за рахунок зменшення трансакційних рівень витрат, які пов'язані з нею. Практика довела, що «найпростішим способом зменшення трансакційних витрат інституції в межах правил гри за рахунок полегшення її слідуванню є зменшення рівня бюрократизації економіки» [56, с. 8].

У цьому контексті можна розглянути приклад тіньової діяльності як неефективної інституції і приклад офіційного старту підприємницької діяльності як такої, що є ефективною. За описаних обставин зразком зменшення рівня трансакційних витрат можна вважати використання показника мінімального капіталу необхідного для початку легальної діяльності підприємства. У європейському регіоні та регіоні Центральної Азії вимоги до мінімального капіталу переглядали не менше 16 разів за останні 18 років або ж

майже кожного року. Серед переліку останніх реформ у цій сфері можна взяти до уваги, наприклад, Хорватію, де в квітні 2019 року зменшили вимогу до цього показника практично вдвічі з 10000 кун (близько 1500\$) до 5000 кун (близько 750\$), а в Бельгії цього ж року взагалі вирішили відмінити вимогу до мінімального платежу при створенні нових приватних компаній. Як наслідок, обидві зазначені країни змогли покращити показник легкості ведення бізнесу (Doing Business), який розраховувався СБ кожного року (станом на 2020 рік організація прийняла рішення призупинити публікацію рейтингу), у контексті легкості початку бізнес активності, а саме Хорватія займала 51 місце, а Бельгія займала 46 місце за цим показником серед проаналізованих показників 190 країн [164].

Загальна динаміка зміни показника необхідного рівня мінімального капіталу для початку підприємницької діяльності за даними річних звітів Doing Business у різних регіонах світу від 2004 до 2020 року наведена на рис. 2.11.

Графічно відображені дані, які акумульовані СБ, підтверджують наявність загальносвітової тенденції до зменшення початкових вимог із боку держави до наявного фінансового капіталу новостворюваних фірм у всіх регіонах. Якщо на початку аналізованого періоду в 2004 році загальносвітовий мінімальний рівень досліджуваного показника був близько 50% річного доходу однієї особи в європейському регіоні, то в кінці цього ж періоду в 2020 році практично не залишилося країн із аналогічним рівнем цього індикатора. Особливою увагою необхідно відмітити регіон Центральної Азії та Північної Африки, де за 16 років показник зменшився від трохи більше 450% у звіті 2004 року до майже 0% у останньому звіті 2020 року, тобто зменшився практично в 90 разів від початкового значення. Загалом станом на останній звітній 2020 рік у всіх регіонах цей показник не тільки не перевищує 20% від рівня локального доходу на одного мешканця, але й загалом знаходиться максимально близько до нульової позначки, що є додатковим свідченням послаблення адміністративних бар'єрів до економічної діяльності з боку держави у зв'язку з посиленням світової конкуренції на глобальному рівні.

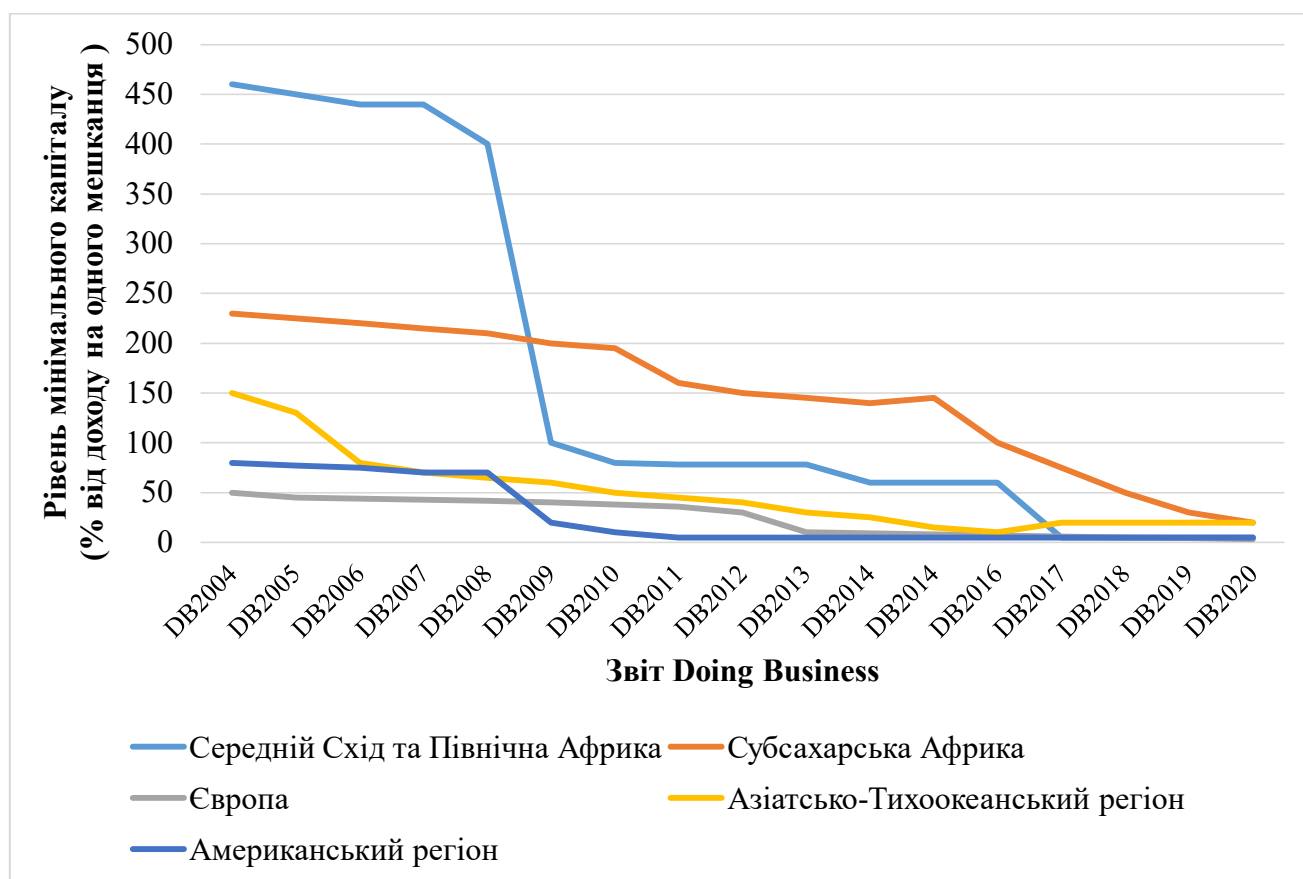

Рис. 2.11. Динаміка зміни мінімального капіталу, необхідного для початку бізнесу в різних регіонах (2004-2020 рр.), % від доходу на одного мешканця

Джерело: розроблено автором на основі [164]

Схожим прикладом зменшення трансакційних витрат ефективної норми є реформи зі спрощення процедури старту бізнесу, які можна реалізувати, наприклад, на основі єдиних центрів реєстрації (віртуальні й фізичні), де підприємці самостійно або зі сторонньою допомогою можуть зареєструвати статут компанії, зарезервувати її назву, логотип, зареєструватися в реєстрі, отримати професійну ліцензію або підтримку тощо. Позитивну інституційну ефективність подібних заходів можна спостерігати на прикладі Молдови, де було створене Державну реєстраційну палату в 2010-2011 роках і вже 2017 року цей державний орган став єдиним центром для реєстрації нових компаній різного роду діяльності, що почав повідомляти Податкову службу, Фонд соціального страхування та інші органи влади про реєстрацію нових

підприємств, полегшуючи комунікацію між різними державними відомствами. Зазначена інституційна реформа допомогла Молдові стати не просто регіональним лідером в Східній Європі з наряду легкості старту бізнесу, але й посісти 13 місце серед 190 країн за цим показником загалом згідно з вже згадуваним рейтингом Doing Business [164]. У цьому напрямі цікавими є результати наукового дослідження, яке було проведене в Португалії, що додатково емпірично засвідчило, що запровадження державної системи «єдиного вікна» для реєстрації бізнесу створює кумулятивний ефект для економічного розвитку країни, оскільки призводить до збільшення кількості нових фірм на 17% і сприяє створенню семи нових робочих місць на 100000 мешканців [152, р. 810].

У цьому ж контексті додатковим способом зменшення трансакційних витрат ефективної норми є впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у бізнес-процесах. Загальновідомо, що електронні послуги є поширеними й доступними в більш ніж 90% країн із високим доходом. При цьому практично всі країни з найвищими оцінками щодо особливостей започаткування бізнесу згідно з рейтингом Doing Business пропонують проходження електронної реєстрації, зокрема йдеться про Австралію, Канаду, Данію, Естонію, Нову Зеландію, Португалію, Сінгапур та інші, де вже понад десять років реєстрація бізнесу є повністю цифровізованим і здійснюється без залучення паперу чи третіх осіб. Цікавим прикладом є М'янма, де в січні 2019 року було спрощено відкриття бізнесу за рахунок запровадження нової онлайн-платформи «MyCO». Головною метою створення цієї платформи було максимальне полегшення процедури реєстрації нових компаній і додаткове зниження плати за проходження цієї реєстрації за рахунок оптимізації. Як результат, було об'єднано декілька процедур, зокрема йдеться про пошук назви компанії, здійснення запиту на отримання державної ліцензії для початку діяльності, сплата реєстраційного збору та збору за графічне зображення та отримання свідоцтва про реєстрацію. При цьому описана інституційна реформа є показовою й контрастує із загальним рівнем економічного розвитку М'янми,

оскільки більшою мірою за рахунок описаних інституційних заходів зазначена країна займала 70 місце серед 190 країн за рейтингом Doing Business в секторі старту бізнесу, при загальному 165 місцю рейтингу легкості ведення бізнесу, що додатково підкреслює важливість інституційних реформ та ступінь розбіжностей в економічному розвитку між країнами, які знаходяться в нижній частині цього рейтингу, коли за рахунок оптимізації реєстраційних процесів можна потрапити в першу половину рейтингу в окремому секторі [164].

Основним стимулом до інституційного поєднання бізнес-процесів та цифрових технологій є скорочення трансакційних витрат, які проявляються в часовій та фінансовій формах одночасно для всіх учасників ринку: як для суб'єктів господарювання окремо, так і для держави й суспільства загалом. Підкреслюючи важливість описаної раніше цифрової реєстрації, необхідно зазначити, що вона має вагоме значення не тільки для невеликих фірм, які працюють на відстані від реєстраційних офісів (наприклад, у деяких країнах підприємці повинні їздити до столиці, щоб зареєструватися). Із точки зору держави зазначені інституційні новації мають на меті задоволення зростаючого попиту на акумуляцію інформації про функціонуючі компанії для здійснення заходів щодо регуляторного нагляду за підприємцями та аудиту їхньої діяльності. Подібна акумуляція підприємницьких даних потребує від держави додаткових витрат на покращення сервісів цифрової безпеки [76, с. 22] та здійснення додаткових заходів щодо запобігання можливостей втрат цих даних (криптографія, створення резервних копій на відокремлених серверах тощо), але загалом подібна практика сприяє підвищенню прозорості та активному обміну інформацією між учасниками ринку, а також полегшує впровадження в подальшому нових онлайн-сервісів на основі цих даних. Як наслідок, сьогодні більшість економік починає все активніше використовувати інформаційно-комунікаційні технології для модернізації бізнес-послуг та створення нових, починаючи від пошуку назви для компанії до автоматизації онлайн-реєстрації та подання фінансової звітності бізнесу [56, с. 10].

Альтернативним способом подолання інституційних дисфункцій в межах другого концептуального підходу, який можна розглядати в контексті зниження трансакційних витрат ефективної норми, передбачає зниження трансакційних витрат переходу від неефективної до ефективної норми. Тут важливо підкреслити, що цей підхід не передбачає здійснення реформаторських заходів стосовно зміни початкової привабливості альтернативних інституцій. Варто додати, що всі попередньо описані заходи розраховані переважно на період, коли індивід не знає остаточно, як чинити, і лише оцінює запропоновані варіанти, тобто знаходиться в моменті вибору. На противагу їм існує спосіб, що акцентує увагу на зміні витрат, які несе індивід при зміні однієї норми на іншу під час її активного використання. Ідеться про перехід «гравців» від нелегальної діяльності до гри в межах правил гри [56, с. 10].

Прикладом застосування описаного на практиці державної політики є заходи щодо економічної легалізації доходів громадян, які були отримані суб'єктами господарювання в результаті нелегальної діяльності, або ж більш поширена в межах суспільства назва – податкова амністія капіталу. Вона передбачає, що держава надає індивідам право вибору між двома варіантами дій: залишити грошові кошти незадекларованими з потенційними ризиками в майбутньому (неефективна інституція), у той же час альтернативний варіант їх легалізації за умови виконання певних дій без наявності індивідуальних ризиків, вважається таким, що є інституційно ефективним.

Під час реалізації зазначених заходів із амністії грошових коштів держава бере на себе зобов'язання не використовувати інструменти покарання проти порушників, а дозволяє офіційно задекларувати дохід від тіньової діяльності, який його власники здобували в минулому, не здійснюючи податкові платежі до бюджету або ж взагалі виводячи ці грошові кошти за межі юрисдикції країни. Тобто, уряд приймає рішення зменшити рівень трансакційних витрат переходу від тіньової до легальної діяльності для суб'єктів господарювання, що було б для учасників ринку важким або практично неможливим процесом. За

цих умов легалізація грошових коштів відбувається за рахунок сплати меншого податкового навантаження (або взагалі без сплати податкових платежів) та уникнення покарання в майбутньому в разі викриття цих доходів правоохоронними органами. Зазвичай механізм податкової амністії капіталу використовують країни, що розвиваються, або з високим рівнем тіньової економіки [95].

Описаний метод легалізації тіньових доходів активно застосовувався в різних країнах. У таблиці 2.8 наведено його основні характеристики (скільки було задекларовано коштів, яку суму з них отримав бюджет держави, який був встановлений рівень «пільгової» ставки оподаткування) для низки країн за останні 30 років.

Таблиця 2.8

**Результати проведення податкової амністії капіталу
в різних країнах за останні 30 років**

Країна	Роки	Задекларовано	Бюджет отримав	Ставка
<i>Аргентина</i>	2016-2017	\$116 млрд	\$9,5 млрд	0-10%
<i>Грузія</i>	2006	\$3,5 млн	\$35 тис	1%
<i>Індія</i>	1997	\$8 млрд	\$2,5 млрд	30%
	2016	\$9,5 млрд	\$4,1 млрд	45%
<i>Індонезія</i>	2016-2017	\$366 млрд	\$8 млрд	0-3%
<i>Італія</i>	2001-2002	€73 млрд	€1,4 млрд	2,5%
	2009	€80 млрд	€4 млрд	5%
<i>Німеччина</i>	2004-2005	€4 млрд	€1,2 млрд	25-35%
<i>Казахстан</i>	2001	\$0,5 млрд	-	0%
	2006-2007	\$6,7 млрд	\$0,6 млрд	10%

Джерело: розроблено автором на основі [95]

Найбільш успішним досвідом податкової амністії можна вважати приклад Індонезії, де в 2016-2017 роках при наявності початкового плану декларування близько \$300 млрд було задекларовано \$366 млрд загалом, тобто на 22% або

майже на чверть більше від запланованого на початку показника. Головною метою індонезійського уряду як ініціатора цієї реформи було повернення грошових коштів, які індонезійські власники зберігають у інших країнах із пільговим режимом оподаткування, надавши кращі умови зберігання та реалізації цих коштів на батьківщині. Найменш ефективною й навіть провальною можна вважати податкову амністію, яка проводилася в Грузії 2006 року, у порівнянні з результатами інших країн, коли загалом 8 громадян задекларували \$3,5 млн. Варто зазначити, що за першочергового плану держава мала отримати до бюджету більше \$4 млн при податковій ставці в 1%, тобто від початкової цілі не вдалося отримати навіть більш ніж 1%.

У цьому контексті варто підкреслити, що позитивний чи негативний результат податкової амністії капіталу має стійкий кореляційний зв'язок із рівнем суспільної довіри до влади й практично не корелює з рівнем установленої «пільгової» ставки оподаткування (єдино встановленої на весь період амністії чи плаваючої залежно від попередньо визначених умов). За даними з таблиці 2.8. можна побачити, що деякі країни намагалися проводити дві аналогічні реформи щодо тіньових доходів поспіль через короткий проміжок часу, але прийнято вважати, що кожна подальша амністія характеризується гіршими показниками результативності, при цьому протилежна ситуація можлива лише за умови зміни уряду країни або ж якщо він зможе запропонувати кардинально інші умови легалізації доходів [56, с. 10].

Виходячи з характеристик описаних концептуальних підходів до інституційного реформування спрямованого на протидію інституційним дисфункціям важливо підкреслити факт того, що описаний процес подолання економічною системою інституційних дисфункцій потребує повсякчасного активного залучення держави, яка не тільки контролює дотримання встановлених у суспільстві «правил гри», але й активно їх змінює, опираючись на власні стратегічні цілі. Яскравою ілюстрацією того, що результативність

інституційних змін більшою мірою й залежить від «волі» та стратегії держави, є приклад цілеспрямованого коригування інституційного середовища реформами, що відбулися в Румунії в кінці ХХ – на початку ХХІ століття. Як відомо, Румунія на початку 1990-х років характеризувалася тотальним розповсюдженням корупції у всіх сферах життєдіяльності соціуму, а на момент офіційного вступу країни до ЄС її повсякчас називали однією з найкорумпованіших країн в Європі. Водночас уже в 2022 р. країна посіла 63 місце з 180 країн із показником у 46 балів СРІ, що є однаковим результатом із сусідньою Угорщиною, а інша країна зі спільним кордоном Болгарія залишилася позаду (74 місце) [157]. Однією з причин описаного успіху є ціленаправленість інституційної зміни, що підтверджується тим, що реформа була сфокусована на створенні в 2002 році в Румунії Національного антикорупційного директорату, який був сформований на основі запозиченої інституційної італійської моделі як продовження імплементації реформ щодо приєднання до ЄС. Упродовж 2014-2016 рр. за зловживання владою в Румунії було затримано більше двох тисяч осіб, серед яких і екс-прем'єр А. Нестасе та інші високопосадовці, а високий рівень наявної суспільної довіри до цього державного органу (більше 60% серед населення) підтверджує ефективність його діяльності [79, с. 59].

Таким чином, під час здійснення вибору між інституціями індивід надасть перевагу варіанту, за якого сукупний ефект (перевищення вигоди над витратами) буде переважати альтернативу. Відтак протидія інституційним дисфункціям повинна враховувати зазначені поведінкові аспекти. На основі цього розроблено авторські концептуальні підходи до протидії інституційним дисфункціям, а саме: (1) зменшення рівня транзакційних витрат ефективної норми (заохочення) або (2) збільшення рівня транзакційних витрат неефективної норми (стримування).

Висновки до другого розділу

На основі аналізу становлення, закріплення та подолання інституційних дисфункцій економічних систем отримано такі наукові результати:

1. Встановлено, що наразі відсутній перелік сталих чинників, які зумовлюють інституційні дисфункції. Такі чинники можуть поставати як випадково у наслідок глобальних біфуркацій (цифрова революція, пандемії COVID-19 та повномасштабне вторгнення РФ до України), так і цілеспрямовано – під час ініційованих інституційних змін. При цьому встановлено особливості формування інституційних дисфункцій, пов'язаних з глобальними біфуркаціями, у частині визначення інституційного шоку як порушення стійкості інституційної системи на формальному й неформальному рівнях. За даних умов збагачуються альтернативні шляхи інституційного розвитку, зокрема: йдеться про інституційні зміни, що характеризуються одночасною зміною формальних та неформальних інституцій та лаговим ефектом зміни формальних складових інституційної структури.

2. Розвиток інституційного середовища пов'язаний із виникненням ефектів закріплення, які укорінюють інституційні дисфункції. Інституційні дисфункції зумовлюють зменшення рівня трансакційних витрат індивідів і одночасне нерівномірне збільшення цих витрат для соціуму, у результаті чого інституції не можуть виконувати своє функціональне призначення щодо економії трансакційних витрат. Інституційний парадокс розвитку є одним із прикладів негативних наслідків інституційних дисфункцій.

3. Аналіз поведінкових особливостей вибору індивідів між двома альтернативами у формі ефективної та неефективної інституцій дозволяє виокремити такі концептуальні підходи до протидії інституційним дисфункціям: зменшення рівня трансакційних витрат ефективної норми (заохочення) або збільшення рівня трансакційних витрат неефективної норми (стримування). Перший підхід може бути реалізованим через стимулювання економічних суб'єктів до правової поведінки або за рахунок полегшення методів слідування цим нормам. Другий підхід може бути реалізованим через

встановлення покарання за неpravові дії. Зазначені підходи є мікроекономічним підґрунтям здійснення інституційного вибору, що може слугувати теоретичним конструктом інституційного реформування економічних систем.

Матеріали розділу викладено в наукових публікаціях автора [34], [45], [47], [48], [50], [52], [55], [56], [60], [183].

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ІНСТИТУЦІЙНІ ДИСФУНКЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА НАПРЯМИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

3.1. Формування інституційного середовища економіки України в період інверсійних ринкових перетворень

Як відомо, Україна, як й інші країни постсоціалістичного табору, наприкінці ХХ ст. здійснила трансформацію економічної системи. Ідеться про перехід від командно-адміністративного типу економіки до ринкового. Характерною особливістю цього періоду стало те, що це були не одномоментні швидкі перетворення, а поступові, які характеризувалися повільним темпом впровадженням та адаптації нових інституцій. При цьому реформування економіки України в 90-х роках минулого століття в наукових роботах отримав також характеристику спонтанності та неорганізованості, оскільки на той момент часу не було сформовано чітке розуміння сутності, механізмів здійснення та послідовності постсоціалістичних інституційних змін.

Аналіз історичного розвитку української економіки засвідчує, що суперечливість та складність перетворень в Україні пов'язані з *природою інституційних змін, які здійснювалися в минулому*. Як вже зазначалось, об'єктивно найскладнішим є революційні інституційні зміни, які в Україні реалізовувалися двічі впродовж ХХ ст.: на початку (20-ті роки) та в кінці (90-ті роки). У першому випадку здійснювалася спроба відійти від змішаного типу економічної системи Російської імперії, де, із одного боку, влада мала вплив і контролювала ключові галузі, а з іншого – діяли ринкові механізми, зокрема на ринку землі та праці, до становлення командно-адміністративного типу економічної системи з плановою економікою, а в другому випадку в кінці ХХ ст. було здійснено перехід до ринкового типу економічної системи після командно-адміністративної (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Революційні зміни економічної системи України

Джерело: розроблено автором

Революційні інституційні зміни є складними в реалізації, оскільки не враховують сформованого балансу формальних/неформальних інституцій. Наразі не можна однозначно стверджувати, що обидва трансформаційні періоди були повністю завершені. Хоча за часів УРСР і була сформована жорстка планова централізована економічна система, однак вона не викоринила ринкові елементи, особливо на неформальному рівні, так само ринкові інституційні зміни не зруйнували повністю планову централізовану систему на початку XXI ст. Глибина трансформаційної кризи в Україні поглиблювалася й тим, що на відміну від інших постсоціалістичних країн Східної Європи, які досягли помітних економічних успіхів упродовж останніх трьох десятиліть, Україна найдовше перебувала під впливом командно-адміністративної системи (близько 70 років), що також наклало негативний відбиток на характер перехідного періоду у формі додаткових складнощів суспільного сприйняття запропонованих змін (лаговий ефект у зміні неформальних інституцій) та зрештою призвело до збільшення розриву в темпах економічного зростання. Тому на означеному етапі коректною буде характеристика української економічної системи як змішаної або перехідної.

Інституційний перебудова України в 90-х роках XX ст. мала б завершитися формуванням ринкової економіки з яскраво вираженими національними рисами, однак треба констатувати, що це залишилося виключно задекларованою метою [125, с. 273], а одним із результатів трансформаційного

переходу стало формування сучасних інституційних дисфункцій економіки України, що отримали численні національні особливості, зокрема, деякі з них стали елементами не лише неформальної, але й формальної взаємодії. Користуючись методологією, запропонованою Д. Норттом, можна стверджувати, що деструктивні моделі поведінки виграли конкурентну боротьбу за рахунок більшої ефективності для індивідів [214]. Відтак у результаті ринкових перетворень в Україні було сформовано розбалансоване інституційне середовище, в якому перевага надається неформальним відносинами, порівняно з формальними, що є ключовим фактором, який визначає інституційні проблеми сучасної економіки України.

Для пояснення джерел походження актуальних економічних дисфункцій економіки України й причин ускладненості інституційних змін, що пов'язані з переходом від командно-адміністративного типу економічної системи до ринкового, необхідно охарактеризувати ключові особливості командно-адміністративного типу економічної системи, яка мала бути зміненою. Загальновідомо, що економічна система Радянського Союзу намагалася забезпечувати функціонування через органічне поєднання й взаємопідсилення «писаних» та «неписаних» правил (рис. 3.2). У першу чергу йдеться про ідеологію, єдину форму власності та плановий характер економіки.

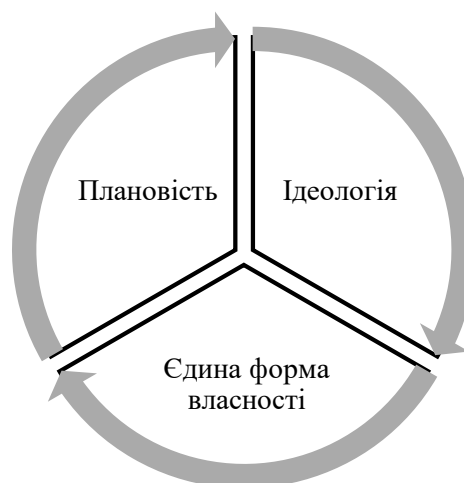

Рис. 3.2. Основні риси командно-адміністративної економічної системи СРСР

Джерело: розроблено автором на основі [162]

Домінуючою формою власності стала державна. За її допомоги політична верхівка отримувала доступ до контролю економіки. Повертаючись до понять інклюзивності та екстрактивності інституцій, можна сказати, що було намагання зробити їх симбіоз: якщо в загальному інституційне середовище СРСР можна охарактеризувати через екстрактивність, то в окремих випадках ці обмеження могли ставати інклюзивними для економічних суб'єктів, які підтримували пропаговані цінності [203, р. 81-84]. Відтак формальна складова відносин власності реалізовувалися через державний монополізм. Загалом же власність була проголошена загальнонародною. Варто зазначити, що за цих умов володіння не було єдиного визначеного власника, котрий би міг уособлювати в собі тріаду власності (права володіння, користування та розпорядження) [64, с. 9]. Це призвело до утворення інституційного дисбалансу, коли в формальні інституції описували суспільний алгоритм володіння, однак індивіди не мали ніякого доступу до власності [203]. Описане зумовило утворення інституційних дисфункцій, за яких об'єкти власності позбавлялася власника, який би був зацікавленим у її ефективному використанні. Як наслідок, рентоорієнтованість економічних суб'єктів стала розповсюдженим явищем, що знайшло відображення в крадіжках із робочих місць, перепродажу товарів тощо.

Як вже зазначалося, основою інституційної моделі СРСР була планова централістична модель державної економіки. «Правила гри» для економічних суб'єктів ускладнювалися тим, що вони не мали реального впливу на розробку централізованого плану, а отже, не могли орієнтуватися на цінові чинники, як це роблять за сучасних ринкових умов. Їх поведінка визначалася реакцією на сформовані директиви органів влади, в яких і зазначалися ключові економічні показники їх діяльності [166, р. 21]. За цих умов ключовою метою існування соціалістичного суб'єкта господарювання була не конкурентна боротьба за споживача і прибуток, а досягнення й перевиконання запланованих показників, що справляло вплив на економічну систему, яка була сфокусована переважно на методах забезпечення екстенсивного економічного зростання, тобто на

збільшенні кількості факторів виробництва, а не на підвищенні ефективності їх використання.

Більше того, як наслідок глибокої інформаційної асиметрії між державою та суб'єктами господарювання, останні могли просити понаднормових ресурсів, не дивлячись на існуючу реальну потребу. Це здійснювалося з різною метою й базувалося на неформальних суспільних нормах. Подібна практика не тільки збільшувала економічні дисбаланси, оскільки не підвищувала ефективність застосування ресурсів підприємствами, але й додатково обмежувала альтернативу вибору для їх використання й поступово дестабілізувала баланс між формальними та неформальними складовими інституційного середовища [219, р. 26].

Треба окремо підкреслити факт того, що фокусування державної економічної політики на форсованому зростанні, як це було в Радянському Союзі, призводило до утворення диспропорцій між різними галузями економіки, коли окремі галузі (ідеться, перш за все, про створення засобів виробництва та важку промисловість, що були домінантними) отримують більший пріоритет і більші фінансові ресурси. За цих умов галузі економіки, які, наприклад, пов'язані з продуктами споживання, було прийнято вважати непріоритетними, що було причиною формування так званої «економіки дефіциту». Загальновідомо, що ринкова економіка долає це явище через застосування цінового механізму врівноваження попиту та пропозиції, однак описане ніяк не здійснити в межах командно-адміністративної системи, оскільки будь-які ринкові механізми саморегулювання були обмежені на формальному рівні інституційного середовища. Як наслідок, суспільство поступово намагалося шукати альтернативні шляхи задоволення потреб через різноманітні неформальні канали. У результаті дії описаних раніше ефектів закріплення, це стало передумовою формування та поширення таких інституційних дисфункцій як корупція, протекція, бартер тощо [64, с. 9].

Важливо зауважити, що тогочасні економічні відносини поєднувалися з загальною суспільною недовірою до держави через систематичну неможливість

державного апарату враховувати суспільні інтереси й у той же час задовольняти власні через різні форми неформальної поведінки (хабарництво, корупція) [72, с. 2]. Описане спонукало населення до здійснення дій пов'язаних із збільшенням власного соціального капіталу з метою покращення рівня забезпеченості суспільними благами. Більше того, подібна неформальна практика самозабезпечення була поширена не тільки серед звичайних громадян, але й серед бюрократичного апарату, який вважався панівним і самодостатнім. Описана модель взаємодії наклала відбиток на еволюцію постсоціалістичних країн, де зазначені міжособистісні взаємовідносини після розпаду командно-адміністративної системи стали важливою складовою тіньової економіки, що проявляється в періоди економічних криз, коли рівень довіри до держави зменшується [64, с. 9]. Подібне явище було успадковане й економікою України, де в періоди соціального напруження у зв'язку з інституційною слабкістю громадяни покладалася переважно на мережу міжособистісних стосунків [193, р. 51-53], що зрештою знайшло відображення під час здійснення інверсійного перетворення економічної системи України, коли неформальні інституції стали опорою для економічних суб'єктів у адаптуванні до нових реалій [84, с. 14].

Під дією різних факторів, економічна система Радянського Союзу довела свою загальну неефективність і припинила існування. Із погляду інституційної економічної теорії процес постсоціалістичних трансформацій базувався на тому, що мало відбутися усунення неефективних елементів інституційного середовища та сформуватися нові інституції, які відповідають актуальним економічним викликам. Загальновідомо, що постсоціалістичні країни характеризуються різними особливостями, взяти до уваги хоча б той факт, що їх географічне розташування може бути в різних куточках материка, або ж як різняться їх культурні та релігійні традиції. На цій основі можна з упевненістю констатувати, що трансформаційні переходи не були однаковими, оскільки вони не мають єдиного вектору розвитку, а рухаються різними траєкторіями, як буде доведено далі в дисертаційній роботі.

Ураховуючи все вищезазначене, можна зробити проміжний висновок про те, що на початку трансформаційного періоду національної економіки основу інституційного середовища становив спадок радянських інституцій, які змінювалися під впливом нових реалій, зокрема в складному процесі становлення ринкових відносин [9, с. 19]. Зазвичай такі трансформації порушують інституційний баланс і супроводжуються зростанням соціально-економічної нестабільності [191]. Важливо враховувати, що для постсоціалістичних країн успішність періоду інституційних змін проявлялася саме в ефективності подолання інституційних дисфункцій попередньої економічної системи та здійсненні інверсійного переходу до ринку, що стало прецедентом у світовій історії на той момент [129, с.7].

Як результат початку трансформаційного періоду, економічна система України отримала перехідний статус, який характеризується високим ступенем динаміки, нестабільністю як окремих інституцій, так й інституційного середовища загалом, й одночасно модернізується в напрямку прогресивних цінностей демократичного суспільства. Варто окремо підкреслити, що міжнародне співтовариство в 2005-2006 рр. уже надало економіці України статус ринкової (Постанова Ради ЄС № 2117/2005 від 21 грудня 2005 року [158] та офіційне повідомлення Міністерства торгівлі США від 17 лютого 2006 року [241]), таким чином формально зафіксувавши завершення трансформації. Однак при цьому, на думку низки дослідників, офіційна декларативність у такому випадку може не відповідати фактичному інституційному стану [98, с. 20]. Виникає ситуація, коли називати економічну систему України як ринкову не можна, бо цей стан є остаточно не досягнутим, а сучасні заходи щодо інституційного реформування описувати як трансформаційні вже не можна, бо цей етап декларативно є пройденим. Це пояснюється тим, що відбулося ухвалення ринкового законодавства, яке не модернізує старі планові інституції під ринкові, а лише декоративно видозмінює наявні елементи інституційного середовища. У той же час реальний

стан відносин між економічними суб'єктами реалізується за рахунок еволюційного розвитку попередньо існуючих норм.

Ключовою рисою початку трансформаційного періоду в Україні є те, що існував певний суспільний консенсус щодо необхідності здійснення інверсійного реформування економічної системи [40, с. 85]. Як вже було зазначено, найшвидшим шляхом досягнення поставленої мети є здійснення революційних інституційних змін, що базуються на створенні нових формальних інституцій. За цих обставин зростає значення держави як монополіста вибору способу досягнення поставленої мети, оскільки реформування економічної системи може здійснюватися за двома альтернативними сценаріями: шоковою терапією або градуально. Перший сценарій передбачає миттєве створення нових формальних рамок з нехтуванням неформальних аспектів, а другий – погодження сформованих або запозичених новостворених формальних складових із функціонуючим інституційним середовищем із метою пом'якшення деструктивних наслідків. Варто зазначити, що ринкові трансформації української економічної системи характеризувалися відсутністю одного обраного сценарію серед описаних варіантів, оскільки відбувалося їх чергування залежно від попередніх умов. Найяскравішим прикладом є лібералізація цін, яка була здійснена швидко (шокова терапія), водночас приватизація впроваджувалася в декілька етапів упродовж тривалого періоду часу (градуальні реформи). Слід погодитися з тим, що інституційні реформи початку трансформаційного періоду були сфокусованими перш за все на створенні формальних рамок, без врахування неформальної складової інституційного середовища. Як результат, поєднання залишків командно-адміністративної системи та ринкової економіки спричинили інституційну кризу практично в кожній постсоціалістичній країні і в Україні зокрема [13, с. 22].

Приватизаційні заходи щодо державних підприємств, які дісталися в спадок Україні від командно-адміністративної системи, проходили етапи, які показано на рис. 3.3.

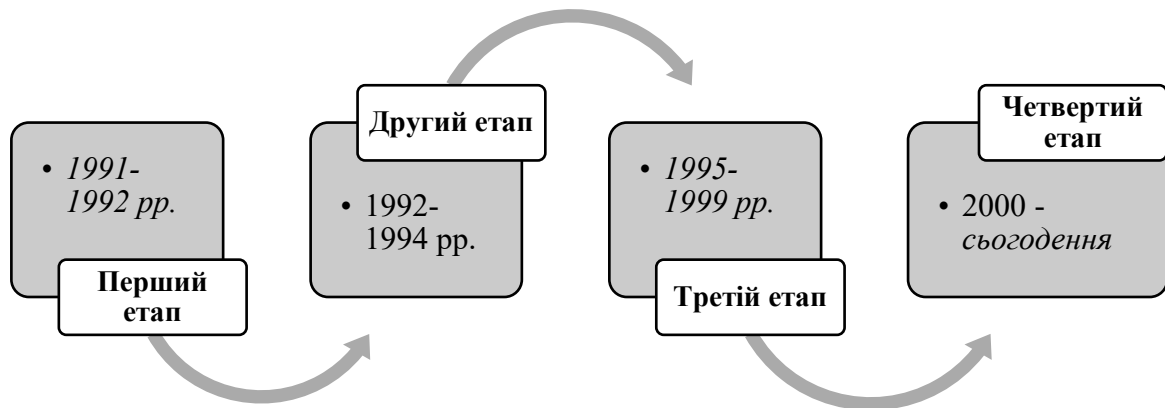

Рис. 3.3. Етапи реалізації приватизаційних заходів в Україні

Джерело: розроблено автором на основі [65, с. 170]

Зміст етапів становили такі процеси:

- перший етап (1991-1992 pp.) – період утворення формальної бази та становлення відповідального державного органу (Фонду державного майна України);

- другий етап (1992-1994 pp.) – період здійснення приватизаційних проєктів, що стосувалися великих і середніх підприємств. Варто відмітити, що приватизацію на цьому етапі важко вважати ефективною, оскільки через відсутність підприємницького досвіду більшість роздержавлених підприємств зіткнулися з такими негативними явищами як їх використання заради політичних цілей, відсутності будь-яких зусиль щодо їх реструктуризації та підвищення ефективності використання тощо;

- третій етап (1995-1999 pp.) – період інтенсивної реалізації приватизаційних процесів. Вони здійснювалися за рахунок випуску й поширення спеціальних приватизаційних сертифікатів. Варто відмітити, що ці сертифікати могли ставати об'єктами тіньових спекуляцій [65, с. 169]. На додачу в умовах трансформаційної нестабільності отримувані приватизаційні сертифікати не становили для громадян ніякої цінності, якщо здійснювати

порівняння з необхідністю забезпечення першочергових потреб для існування [121, с. 31];

- четвертий етап (2000-...) – період подальшої модернізації формального поля в напрямку забезпечення індивідуальної приватизації. Ключовою особливістю цього періоду, у порівнянні з іншими, є не тільки його довготривалість, але й те, що для нього характерними стали випадки повернення окремих приватизованих підприємств у державну власність із їх можливою реприватизацією [65, с. 170].

Варто відмітити, що незважаючи на той факт, що роздержавлення відбувається вже більше 30 років, основна його частина була реалізована впродовж перших трьох етапів, а ключові реформи були сфокусованими на побудові формального каркасу, який би забезпечував повсякчасну безперебійність цього процесу. Практична реалізація довела, що подібна тактика була спрямована на кількісне зростання частки приватного сектору та концентрацію засобів виробництва в окремих осіб або групах впливу. Липов В.В. зазначає, що метою приватизації було визначено саме зменшення частки державних підприємств, то поставлене завдання можна вважати успішно виконаним, однак при цьому зазначений процес не зміг забезпечити формування соціальних орієнтованої економіки [84, с. 17].

За цих умов можна підсумувати, що окремою рисою приватизаційного процесу в Україні стала приватизація на користь окремих груп населення, яка додатково призвела до «тіньової» приватизації держави [68, с. 32]. Сутність цього явища полягає в тому, що відбувається поступове поєднання владних і бізнес-структур, які здійснюють взаємовигідний вплив. Неформальним проявом цього впливу й переваг, які він може надати, є утворення нелегалізованого доходу або ж ринкових переваг для зацікавлених осіб, що стало додатковою цеглиною в побудові рентоорієнтованої економіки [226, р. 220]. Також на цій основі формується соціальна група олігархату. Ураховуючи цей аспект, низка дослідників характеризують економічну систему України через термін рентної

економіки, оскільки орієнтування на неї стає звичним не тільки для внутрішніх, але й для зовнішніх рентопошукачів [71, с. 20].

Безкінечна пролонгація градуалістичних реформ, як це було реалізовано з приватизаційними заходами, активно сприяла трансформації перехідних інституцій у постійні. Паралельно також закріпився вибірковий характер їх дії, що стало причиною крихкості інституційного середовища [40, с. 84-85]. Зазначена проблема поглиблювалася невідповідністю згадуваною відсутністю необхідних практичних знань та рекомендацій від провідних експертів щодо реальних українських потреб, а також загальною відсутністю зацікавленості в побудові ринкової економічної системи на противагу існуючій до цього неформальній рентоорієнтованій [170, р. 210-212].

Варто підкреслити, що початок трансформаційного періоду характеризувався відсутністю практичної апробації нових правил громадянами. За таких умов відбувалося насаджування формалізованих підходів із метою задоволення інтересів тих, хто ці правила створював або ж лобіював [64, с. 10]. Однак із досвіду інституційних змін випливає, що будь-які неоднозначності або навіть невеликий рівень невизначеності лише підсилюють деструктивний ефект, що не було відомо на той момент. Наприклад, був проігнорований факт, що за умов трансформаційної кризи населення перш за все потребує задоволення базових соціальних потреб, а не отримання доступу до управління переважно збитковими державними підприємствами. Також зміна власників державних підприємств на приватних осіб супроводжувалася абстрагуванням уряду від формування додаткових адаптаційних механізмів фінансового забезпечення на початковому етапі або ж залучення міжнародних інвесторів

Можна підсумувати, що новостворена формальна складова інституційного середовища більшою мірою залишалася лише «декоративною» [121, с. 30]. Прикладом подібної декоративності можуть бути передбачені соціальні гарантії для забезпечення інноваційних проєктів. Ідеться про пільги щодо податку на прибуток, земельного податку, податку на додану вартість та митних платежів. [117]. Проте дію відповідних статей Закону, які б

мали це гарантувати, було призупинено, що означає фактичну відсутність будь-якої політики податкового стимулювання креаторської активності. Треба додати, що за сучасних умов фінансування інноваційної діяльності в Україні здійснюється в межах обмежених бюджетних коштів, частка яких коливається від 0,7 до 4,4 % [88, с. 57], що є недостатнім рівнем фінансування для забезпечення інноваційного розвитку. Зазначена проблема поглиблюється через існування інституційної дисфункції повсякчасного нецільового використання коштів, що можуть бути направлені на виконання інших проєктів.

При цьому, як вже зазначалося, неформальні аспекти соціальної поведінки індивідів не піддаються швидкому редагуванню. Під час трансформаційного періоду в Україні вони також зазнавали впливу інституційних змін, але побічного, оскільки держава цілеспрямовано на них не впливала. У той же час якщо проаналізувати неформальний рівень інституційного середовища України, то можна виокремити такі культурно-соціальні особливості українців: інтуїтивність, толерантність, консерватизм, схильність до розподілу влади, самоорганізація, перекладання відповідальності; культ лідера тощо [110].

Варто зазначити, що соціальні цінності українців визначають саме неформальні норми [125, с. 277]. Не можна не відмітити також окреме фокусування перелічених цінностей на проблемах сьогодення й менший перелік цінностей фокусується на проблемах майбутнього.

Аналітичне дослідження European Social Survey підтверджує тезу про те, що домінуючими цінностями для українців є самоствердження та традиційність [172]. На додачу дослідники World Values Survey підкреслюють окреме надання переваги серед населення пріоритетам фінансово-соціального статусу, стабільності і непорушності правил навіть неефективних неформальних інституцій тощо [251].

О. Носова зазначає, що за результатами соціального дослідження 2022 року, українці наразі активно підтримують соціальні цінності, які пропагуються в ЄС, у тому числі демократія, відданість, свобода, цінність людського життя

тощо [103, с. 46]. При загальній схожості ціннісних установок найбільша різниця з жителями ЄС проявляється в ставленні до цінності миру, що нині особливо актуально для українського суспільства [104, с. 9]

Яскравим прикладом впливу неформальних норм на характер розвитку економіки України є вже згадуваний сектор інновацій. Добре відомо, що постіндустріальна трансформація сучасного глобального економічного середовища перетворює інтелектуальну діяльність людини на один із прискорювачів економічного розвитку та важливий чинник розширеного суспільного відтворення [245, р. 26]. Якщо проаналізувати неформальні аспекти інноваційної діяльності суб'єктів господарювання в Україні, то виявиться, що негативними факторами такої діяльності є переважно нейтральне ставлення до результатів інтелектуальної діяльності, низький рівень зацікавленості в підвищенні професійної кваліфікації, ототожнення інноваційної та науково-технічної діяльності тощо [17]. Вірченко В.В. виділяє актуальні неформальні інституції у сфері інновацій та ІВ, які можна вважати неефективними, але які є поширеними в межах української економічної системи:

- економічний опортунізм економічних суб'єктів, які порушують права інтелектуальної власності (ІВ) із метою отримання додаткового прибутку;
- селективне застосування права ІВ державним апаратом;
- зневажливе ставлення до інтелектуальної праці [17].

Усі перелічені явища є складовими частинами поняття інноваційної культури, що має вагоме значення в контексті забезпечення розвитку економічних систем, оскільки не лише формальні правила, інфраструктура та фінансова підтримка впливають на інноваційну активність, але також і те, як підприємства та звичайні громадяни сприймають її. Як наслідок, інституційне середовище України в сфері ІВ та інновацій також характеризується неефективними неформальними нормами, які послаблюють дію формальних і формують негативні ретроорієнтовані стимули для суб'єктів господарювання.

Коріння всіх актуальних інституційних проблем економіки України сформоване у 90-х рр. ХХ ст., полягає в наступному: трансформаційний процес

був занадто тривалим; у виконавців був наявний брак необхідного реформаторського досвіду та знань; спадкові неформальні елементи командно-адміністративної системи були домінантними.

У контексті досягнення мети теоретичного дослідження було висунуто наукову гіпотезу щодо наявності дивергентного впливу інституційних чинників на трансформацію економічних систем. Із метою доведення або спростування висунутої гіпотези було вирішено застосувати компаративний аналіз показників інституційного розвитку на основі зазначених показників 18 постсоціалістичних країн у 2010 та 2019 роках. Зазначене дослідження дозволить ідентифікувати становище інституційного середовища України в порівнянні з іншими країнами, які здійснювали перехід від командно-адміністративного типу економічної системи до ринкового.

Ураховуючи описані аспекти інверсійного ринкового реформування економіки України, до складу обраних показників було вирішено включити:

- Індекс економічної свободи (IoEF) як показник контролю за економічною діяльністю відповідно до встановлених інституційних обмежень. Цей показник змінюється від 0 до 100. Нульове значення відповідає деспотіям, а 100 – країнам із вільною економікою. У контексті аналізу низьке значення зазначеного показника є свідченням наявності інституційних дисфункцій, як то низька інтенсивність конкуренції, адміністративні бар'єри, переважання рентоорієнтованої моделі економічної поведінки над підприємницькою, нерозвинутість малого бізнесу тощо;

- Індекс крихкості держави (FSI) як показник інституційної ефективності влади та безпеки в країні. Цей показник змінюється від 0 до 120. Відповідно нульове значення характерне для дуже стійких держав, а 120 – для дуже тривожних. У контексті аналізу високе значення зазначеного показника є свідченням існуванням таких інституційних дисфункцій як низька інституційна ефективність влади, «привласнення» держави групами тиску чи спеціальних інтересів, імітація ринкових реформ тощо;

- Міжнародний індекс прав власності (IPRI) як показник інституційного забезпечення захисту прав власності економічних суб'єктів. Цей показник змінюється від 0 до 10. Нульове значення описує відсутність інституційного забезпечення захисту прав власності, а 10 – його повне забезпечення. У контексті аналізу низьке значення показника засвідчує існування поганої специфікації та недостатнього рівня інституційного забезпечення захисту прав власності економічних суб'єктів, поширення рейдерства;

- Індекс сприйняття корупції (CPI) як показник, що інтегровано характеризує як неформальне інституційне середовище, що визначає рівень толерантності суспільства до проявів корупції, так і антикорупційну політику держави та її загальний рівень ефективності. Цей показник змінюється від 0 до 100. Відповідно нульове значення характерне для країн із сильною корупцією, а 100 – для країн, де вона відсутня. У контексті аналізу низьке значення зазначеного показника є свідченням наявності постійної та стійкої економічної та політичної корупції.

Для здійснення дослідження було вирішено обрати 2010 та 2019 роки. Обрання саме цього часового інтервалу зумовлено низкою причин та міркувань. По-перше, інституційні середовища постсоціалістичних країн зазнали перебудови впродовж 90-х років ХХ ст., а впродовж першого десятиліття нового тисячоліття вони були в цілому сформовані на основі власних іманентних та ендогенних траєкторій інституційного розвитку, що в свою чергу супроводжувалося подальшим розгортанням конвергентно-дивергентних процесів. По-друге, обрання саме 2010 та 2019 років для характеристики інституційного розвитку зазначених країн зумовлено тим, що 2010 рік є першим роком із якого показники функціонування національних економік почали стабілізуватися після глобальної фінансової кризи, а 2019 рік – це останній рік стабільного економічного розвитку перед початком глобальної пандемії COVID-19, подальшої глобальної COVID-кризи світової економіки та повномасштабним вторгненням РФ до України. Останні з перерахованих чинників є специфічними екзогенними чинниками, які негативно позначилися

не тільки на економічному розвитку України, але й на всіх країнах світу, і вплив цих факторів бажано елімінувати в пропонованому дослідженні.

Таким чином ідеться про адекватність та реальність отриманих результатів, що описують інституційні чинники економічного розвитку 19 аналізованих постсоціалістичних країн впродовж другого десятиліття ХХІ ст. (табл. 3.1 та 3.2).

Таблиця 3.1

Статистична вибірка аналізованих показників за країнами, 2010 р.

Країна	ІоЕФ	FSI	IPRI	CPI
<i>Азербайджан</i>	58,8	81,9	3,983	24
<i>Албанія</i>	66	66,1	3,799	33
<i>Болгарія</i>	62,3	59	5,239	36
<i>Вірменія</i>	69,2	72,3	3,839	26
<i>Грузія</i>	70,4	86,4	3,75	38
<i>Естонія</i>	74,7	49,3	6,665	65
<i>Казахстан</i>	61,3	70,2	4,311	29
<i>Латвія</i>	66,2	54,2	5,448	43
<i>Литва</i>	70,3	45,3	6,165	50
<i>Молдова</i>	53,7	81,2	3,841	25
<i>Польща</i>	64,2	46,8	5,549	53
<i>Румунія</i>	63,2	59,8	5,378	37
<i>Словацька Республіка</i>	69,7	47,1	6,373	43
<i>Словенія</i>	64,7	35,5	5,579	64
<i>Угорщина</i>	66,1	48,7	6,461	47
<i>Україна</i>	46,4	69	4,149	24
<i>Хорватія</i>	59,2	57,3	4,901	41
<i>Чеська Республіка</i>	69,8	42,4	6,231	46

Джерело: [157; 176; 196; 198]

Обрані інституційні показники, із одного боку, характеризують якість інституційного середовища, сформованого в трансформаційних економіках постсоціалістичних країн, а тому вони можуть бути проекціями наявності чи

відсутності інституційних дисфункцій у досліджуваних економіках. Із іншого боку, ці показники є вагомими в контексті визначення детермінант траєкторій інституційних змін в економіках зазначених країн, а також драйверів економічного розвитку.

Таблиця 3.2

Статистична вибірка аналізованих показників за країнами, 2019 р.

Країна	ІоEF	FSI	IPRI	CPI
<i>Азербайджан</i>	69,3	71,3	5,12	30
<i>Албанія</i>	66,9	58,8	4,546	35
<i>Болгарія</i>	70,2	49,2	5,569	43
<i>Вірменія</i>	70,6	64,2	4,812	42
<i>Грузія</i>	77,1	71,2	5,247	56
<i>Естонія</i>	77,7	38,5	7,173	74
<i>Казахстан</i>	69,6	59,8	4,855	34
<i>Латвія</i>	71,9	42,3	5,936	56
<i>Литва</i>	76,7	36,5	6,46	60
<i>Молдова</i>	62	66	4,221	32
<i>Польща</i>	69,1	41	5,996	58
<i>Румунія</i>	69,7	46,7	6,028	44
<i>Словацька Республіка</i>	66,8	38,2	6,386	50
<i>Словенія</i>	67,8	25,8	6,102	60
<i>Угорщина</i>	66,4	47,6	6,218	44
<i>Україна</i>	54,9	69	4,432	30
<i>Хорватія</i>	62,2	46,1	5,168	47
<i>Чеська Республіка</i>	74,8	35,7	7,029	56

Джерело: [157; 176; 196; 198]

Варто зауважити, що обрані показники розраховуються в індексних величинах. Це зумовлює необхідність стандартизації даних. Результати такої стандартизації згруповано у таблицях 3.3 і 3.4 відповідно.

Таблиця 3.3

Стандартизовані дані за країнами, 2010 р.

Країна	ІоEF	FSI	IPRI	CPI
<i>Азербайджан</i>	0,926	0,739	0,789	0,612
<i>Албанія</i>	1,039	0,916	0,752	0,842
<i>Болгарія</i>	0,981	1,026	1,037	0,918
<i>Вірменія</i>	1,090	0,837	0,760	0,663
<i>Грузія</i>	1,109	0,701	0,742	0,969
<i>Естонія</i>	1,176	1,228	1,320	1,658
<i>Казахстан</i>	0,965	0,862	0,854	0,740
<i>Латвія</i>	1,043	1,117	1,079	1,097
<i>Литва</i>	1,107	1,336	1,221	1,275
<i>Молдова</i>	0,846	0,746	0,761	0,638
<i>Польща</i>	1,011	1,294	1,099	1,352
<i>Румунія</i>	0,995	1,012	1,065	0,944
<i>Словацька Республіка</i>	1,098	1,285	1,262	1,097
<i>Словенія</i>	1,019	1,705	1,105	1,632
<i>Угорщина</i>	1,041	1,243	1,279	1,199
<i>Україна</i>	0,731	0,877	0,821	0,612
<i>Хорватія</i>	0,932	1,056	0,970	1,046
<i>Чеська Республіка</i>	1,099	1,428	1,234	1,173

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

При цьому 3 серед 4 досліджуваних показників є стимуляторами, тобто при кількісному збільшенні зростає їх результат, а для показника крихкості держави – навпаки, результат зростає при зменшенні відповідно, тобто він відповідно є дестимулятором.

Таблиця 3.4

Стандартизовані дані за країнами, 2019 р.

Країна	ІоЕФ	FSI	IPRI	CPI
<i>Азербайджан</i>	1,009198	0,723776	0,915258	0,648464
<i>Албанія</i>	0,974247	0,877641	0,812649	0,756542
<i>Болгарія</i>	1,022304	1,048887	0,995522	0,929465
<i>Вірменія</i>	1,028129	0,80382	0,860199	0,90785
<i>Грузія</i>	1,122787	0,724793	0,93796	1,210466
<i>Естонія</i>	1,131524	1,340396	1,282255	1,599545
<i>Казахстан</i>	1,013566	0,862964	0,867886	0,734926
<i>Латвія</i>	1,047061	1,219983	1,061127	1,210466
<i>Литва</i>	1,116962	1,413843	1,154798	1,296928
<i>Молдова</i>	0,90289	0,781898	0,754551	0,691695
<i>Польща</i>	1,006285	1,258665	1,071853	1,253697
<i>Румунія</i>	1,015023	1,105038	1,077573	0,951081
<i>Словацька Республіка</i>	0,972791	1,350923	1,14157	1,080774
<i>Словенія</i>	0,987353	2,000204	1,090801	1,296928
<i>Угорщина</i>	0,966966	1,084144	1,111538	0,951081
<i>Україна</i>	0,799494	0,747902	0,79227	0,648464
<i>Хорватія</i>	0,905802	1,11942	0,923838	1,015927
<i>Чеська Республіка</i>	1,089293	1,445526	1,256513	1,210466

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Для додаткового унаочнення результатів розрахуємо середнє значення стандартизованих показників країн за кожен рік та здійснимо компаративний аналіз, що допоможе виявити позитивну або негативну динаміку цих показників. Рис. 3.4 демонструє, що низьку якість інституційного розвитку, зумовлену існуванням інституційних дисфункцій, за аналізований проміжок часу серед постсоціалістичних країн мають Молдова та Україна. Водночас країни, що досягли порівняно більшої результативності постсоціалістичних трансформацій (Естонія та Словенія) демонструють вищу якість інституційного розвитку. Максимальний показник серед проаналізованих країн перевищує

мінімальний майже в два рази, що також свідчить про наявність дивергентних ознак інституційного розвитку аналізованих країн.

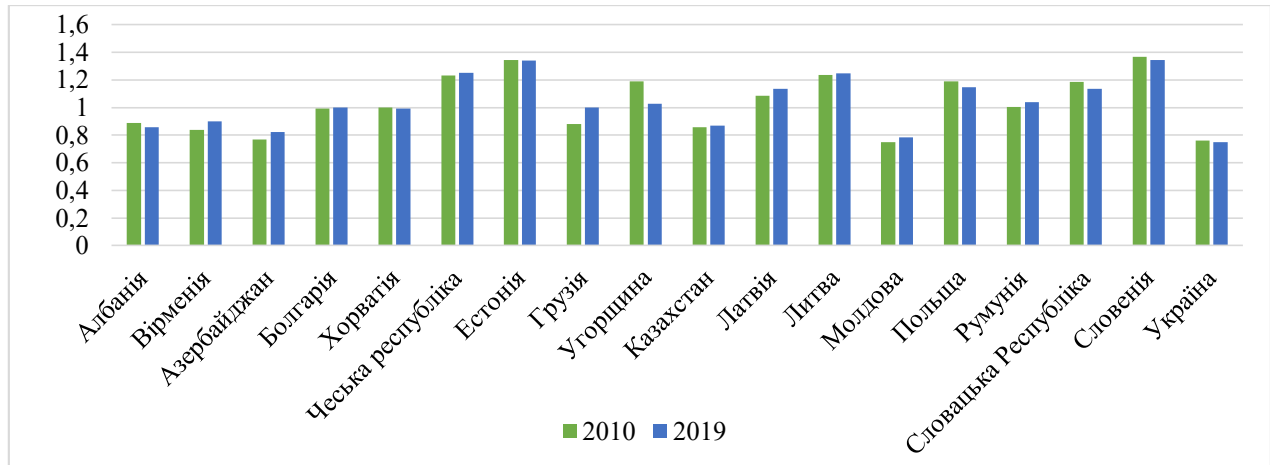

Рис. 3.4. Середні показники інституційного розвитку аналізованих постсоціалістичних країн

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Для більш ґрунтовного розуміння динаміки дивергенції за інституційним розвитком економіки країн колишнього соціалістичного табору, яка визначалася за останні 30 років та проявилась за аналізований період у 10 років, необхідно детальніше проаналізувати динаміку зміни середнього стандартизованого показника інституційного розвитку для окремих країн (рис. 3.5).

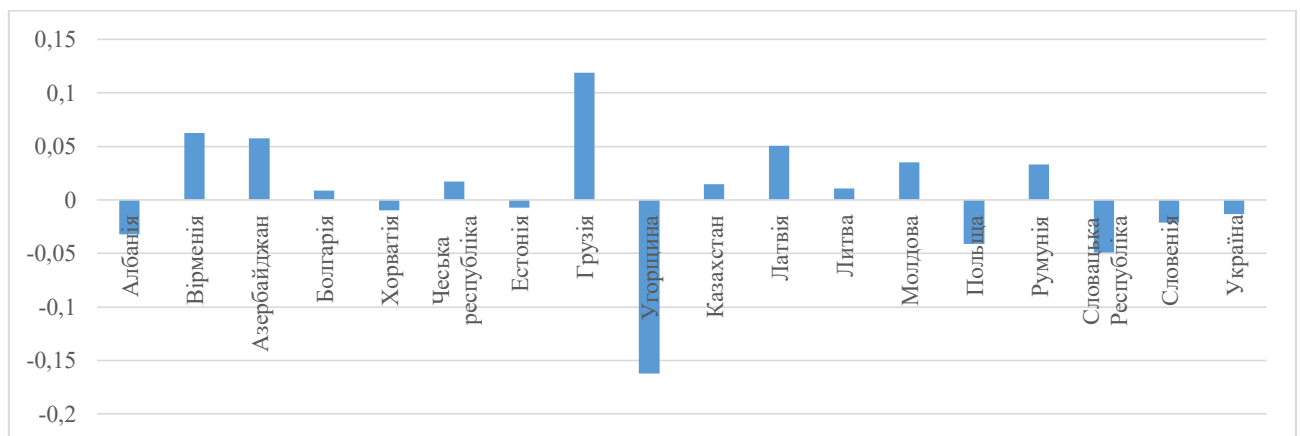

Рис. 3.5. Динаміка середніх показників інституційного розвитку аналізованих постсоціалістичних країн

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Рис. 3.5 демонструє, що за досліджуваний період часу в 10 років найбільшої позитивної динаміки інституційного розвитку серед постсоціалістичних країн досягла Грузія з середнім результатом більше 0,1 в середньому для кожного показника. Найнижчий від'ємний показник такого розвитку був характерний для Угорщини, яка зменшила свої результати в середньому на 0,17. Загалом, у середньому загальні коливання зазначених показників більшості досліджених країн не перевищують позначки 0,05.

Карта отриманих результатів продемонстрована на рис. 3.6. На ній можна побачити тенденцію до групової чи кластерної дивергенції отриманих результатів досліджуваних країн, тобто до групування країн за схожістю результатів інституційного розвитку. Це зумовлює необхідність провести подальший структурований кластерний аналіз і виявити групи країн із подібними інституційними характеристиками для кожного року окремо з метою порівняння динаміки, а отже, векторів конвергентно-дивергентного інституційного розвитку.

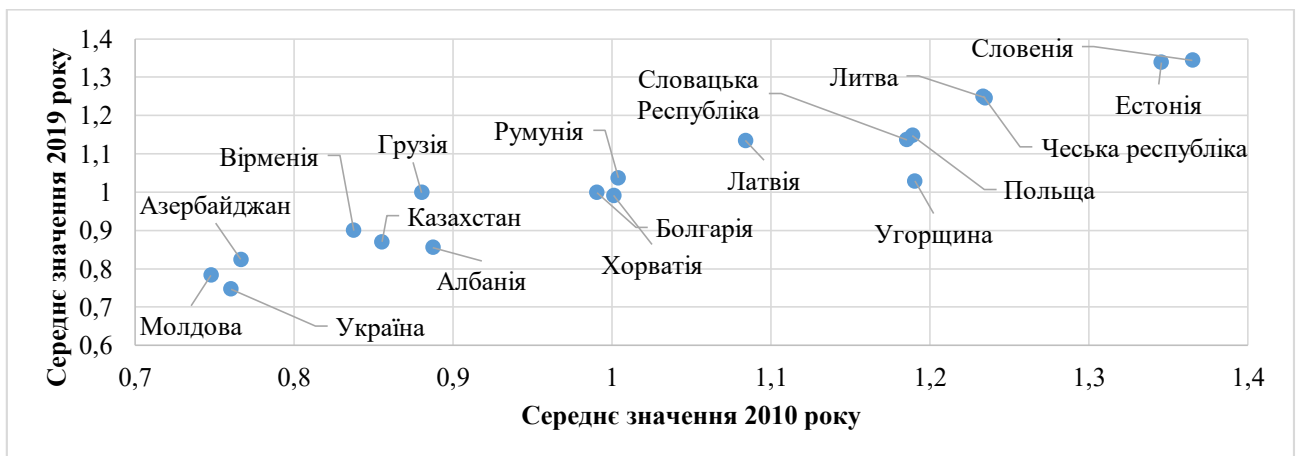

Рис. 3.6. Карта конвергентно-дивергентного інституційного розвитку аналізованих постсоціалістичних країн

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Кластерний аналіз було здійснено за допомогою застосування методу евклідової відстані й побудови на основі отриманих результатів дендрограм для кожного року окремо з метою подальшого порівняння отриманих даних.

Відповідно до результатів кластерування, що продемонстровані на рис. 3.7 та рис. 3.8, країни ранжувалися за якістю інституційного розвитку економіки.

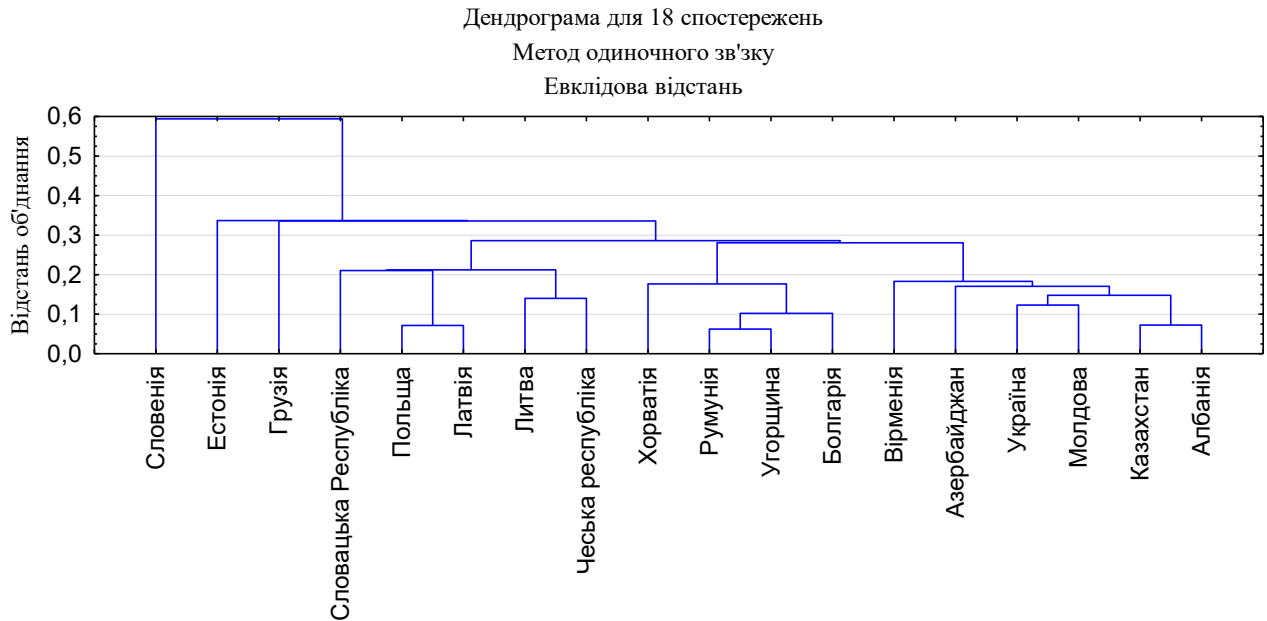

Рис. 3.7. Дендрограма інституційного розвитку аналізованих постсоціалістичних країн за 2010 рік

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

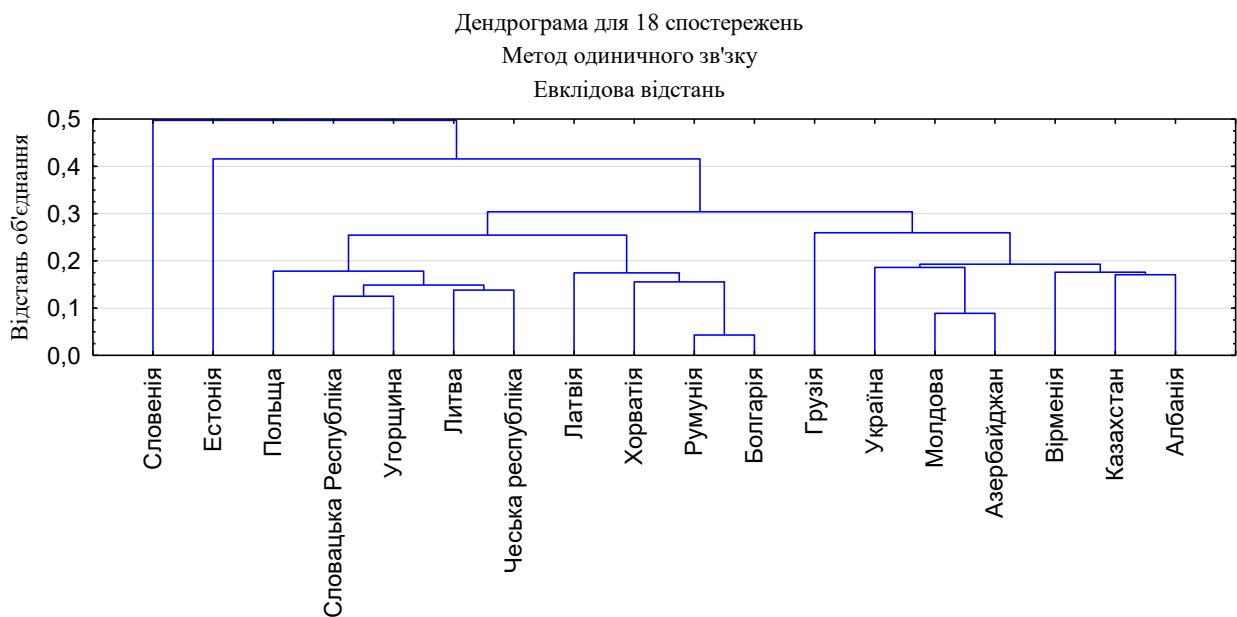

Рис. 3.8. Дендрограма інституційного розвитку аналізованих постсоціалістичних країн за 2019 рік

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Варто зауважити, що лінію розмежування між країнами, за якою було здійснено інституційне кластерування, було проведено на рівні 0,23 для 2010 року та 0,18 для 2019 року відповідно. Як результат, було виявлено, що в 2010 році налічувалося 3 кластери постсоціалістичних країн за рівнем інституційного розвитку економік, у той час як в 2019 році їх кількість збільшилася до 4. При цьому Грузія в 2019 році має проміжні результати, що не дозволяють її віднести до 2 чи 3 кластеру, а також декілька країн вибірки демонструють аномально високі результати, що не дозволяє включити їх до існуючих кластерів або ж об'єднати в окремий.

Отримані результати наведено в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

**Результати кластерування аналізованих
постсоціалістичних країн за якістю інституційного розвитку**

2010		2019	
<i>1 кластер</i>	Албанія, Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Молдова, Україна	<i>1 кластер</i>	Албанія, Вірменія, Казахстан
<i>2 кластер</i>	Болгарія, Румунія, Хорватія, Угорщина	<i>2 кластер</i>	Азербайджан, Молдова, Україна
<i>3 кластер</i>	Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Чехія	<i>Перехідний</i>	Грузія
<i>Інші</i>	Грузія, Естонія, Словенія	<i>3 кластер</i>	Болгарія, Латвія, Румунія, Хорватія
		<i>4 кластер</i>	Литва, Польща, Словаччина, Чеська Республіка, Угорщина
		<i>Інші</i>	Естонія, Словенія

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Як засвідчують отримані результати, за проаналізований десятирічний період 12 країн змінили кластер і відповідно їх кількість за якістю інституційного розвитку збільшилась, що свідчить про інституційну

дивергенцію. Більше того, результати засвідчують наявність впливу на формування кластерів геополітичного чинника. Він проявляється в тому, що, по-перше, майже в кожному кластері наявний територіальний зв'язок між країнами. По-друге, якщо проаналізувати кластери детально, то виявиться, що жодна з країн ЄС не потрапляє до кластеру з країнами поза ЄС, що свідчить про вплив цього політико-економічного об'єднання на інституційний розвиток його країн-членів, що не дивно, зважаючи на те, що перевагою для учасників регіональних інтеграційних об'єднань є оптимізація інституційного середовища, удосконалення інфраструктури, безперешкодне поширення інформації, активна міграція робочої сили, а також фінансових потоків тощо.

Для розуміння причин, що зумовили перехід країн між кластерами, було здійснено факторний аналіз, який детально наведений в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Аналіз інституційних факторів переходу країн між кластерами

Країна	Перехід		Динаміка фактору			
	З	До	IoEF	FSI	IPRI	CPI
Азербайджан	1	2	0,083	-0,015	0,127	0,003
Албанія	1	-	-0,065	-0,038	0,060	-0,131
Болгарія	2	3	0,041	0,023	-0,042	-0,039
Вірменія	1	1	-0,062	-0,033	0,100	0,208
Грузія	Інші	2/3	0,014	0,024	0,195	0,188
Естонія	Інші	-	-0,045	0,112	-0,037	-0,149
Казахстан	1	-	0,048	0,001	0,014	-0,045
Латвія	3	-	0,005	0,103	-0,018	0,114
Литва	3	4	0,010	0,077	-0,066	-0,048
Молдова	1	2	0,057	0,036	-0,006	0,019
Польща	3	4	-0,005	-0,035	-0,027	-0,172
Румунія	2	3	0,020	0,093	0,013	-0,044
Словацька Республіка	3	4	-0,125	0,066	-0,120	-0,076
Словенія	Інші	-	-0,032	0,295	-0,014	-0,425
Угорщина	2	4	-0,074	-0,159	-0,168	-0,313
Україна	1	2	0,069	-0,129	-0,029	0,003
Хорватія	2	3	-0,026	0,063	-0,047	-0,087
Чеська Республіка	3	4	-0,010	0,018	0,023	-0,027

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Країни, які змінили кластер, помічені кольором. Стандартизовані показники, які змінилися більш ніж на 0,05 від середньозваженої оцінки кожного року, виокремлені жирним та курсивом, саме вони будуть враховуватися для підрахунку загального ступеня впливу факторів.

Аналізуючи отримані результати, можна виокремити такі групи інституційних показників відповідно до їх зміни (табл. 3.7):

- ті, що впливали на перехід країн між кластерами;
- ті, що змінювалися суттєво загалом.

Таблиця 3.7 демонструє, що три чинники інституційного розвитку постсоціалістичних країн (Індекс сприйняття корупції, Індекс крихкості держави та Індекс економічної свободи) продемонстрували аналогічні результати (впливали на половину переходів між кластерами). При цьому Міжнародний індекс прав власності також має важливе значення в інституційному розвитку зазначених країн, оскільки впливав більш, ніж на кожну третю країну вибірки, яка здійснювала перехід між кластерами. Можна припустити, що збереження виявлених тенденцій призведе до подальшого поділу постсоціалістичних країн на більшу кількість унікальних кластерів.

Таблиця 3.7

Групи індикаторів

Індикатори	ІоEF		FSI		IPRI		CPI	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
<i>Вплинули на перехід між кластерами</i>	6	50%	6	50%	5	42%	6	50%
<i>У загальному змінилися більше ніж на 0,05</i>	8	44%	10	55%	7	39%	10	55%

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Важливо взяти до уваги, що досягнення стійких та необоротних результатів інституційного ринкового реформування в аналізованих країнах позитивно позначилось на темпах і результатах їхнього економічного розвитку.

Рис. 3.9. засвідчує, що країни з вищим рівнем інституційного розвитку мали також і вищі показники ВВП у розрахунку на одного мешканця (на рисунку відображено через розмір кола). Водночас порівняно високі показники ВВП у розрахунку на одного мешканця, які демонструють низка країн, можуть бути пояснені не стільки глибиною та якістю їхнього інституційного реформування, скільки їх особливим статусом ресурсних монополістів у глобальному економічному середовищі.

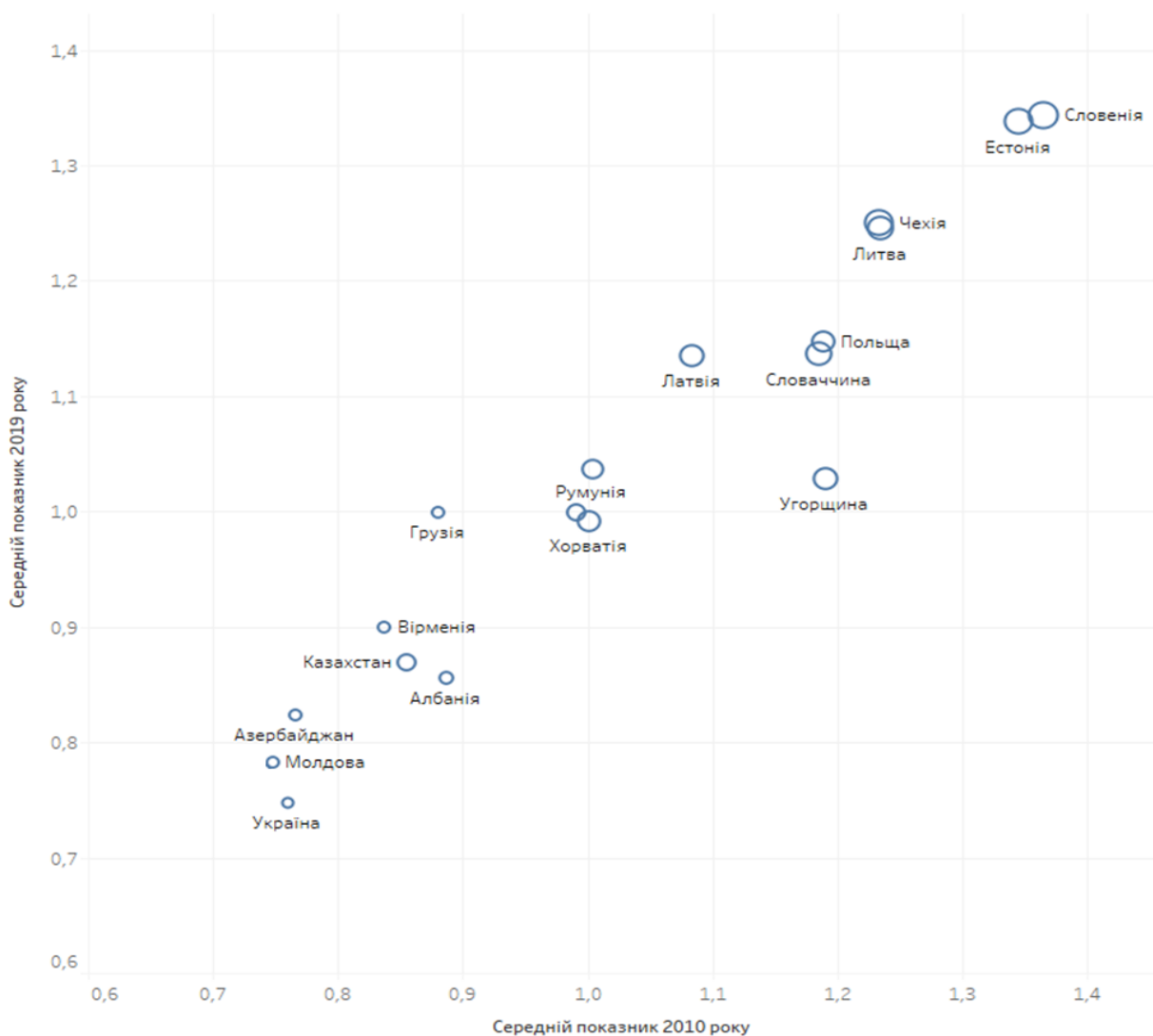

Рис. 3.9. Карта інституційного розвитку аналізованих постсоціалістичних країн за показником ВВП у розрахунку на одного мешканця

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних та [249]

Таким чином, особливості формування інституційного середовища в період інверсійного ринкового реформування економіки України полягають у

поєднанні цілеспрямованих інституційних змін із успадкованими та набутими інституційними атрибутами. Відзначені особливості характерні як для економіки України, так і для постсоціалістичних країн. На основі кластерного аналізу встановлено, що значною мірою пояснення розходжень між постсоціалістичними країнами (збільшення кількості кластерів) зумовлено національними особливостями інституційного розвитку та швидкостями реалізації інституційних змін. За цих обставин підтверджується теза про те, що інституційні середовища формують унікальні траєкторії розвитку, що відображають складні та суперечливі ковергентно-дивергентні процеси, коли накопичені елементи системи утворюють неповторну цілісність, яка різниться від країни до країни та від кластера до кластера.

3.2. Дисфункції інституційного середовища економіки України

Під час інверсійного інституційного переходу від командно-адміністративного до ринкового типу економічної системи українська економіка зіштовхнулася зі складнощами, коли формальні інституції переплелися з неформальними в складній конфігурації. Наслідки трансформаційного періоду залишаються й донині, впливаючи на динаміку та характер економічних відносин, серед цих наслідків є й негативні [35, с. 8]. Ідентифікація та аналіз динаміки розвитку українських інституційних дисфункцій дозволить сформувати необхідне теоретичне підґрунтя для розробки та реалізації подальших практичних заходів щодо мінімізації або ж цілковитого усунення їх деструктивного впливу на економічний розвиток.

Незважаючи на численні вже подолані та існуючі складнощі проведеного реформування, економічна система України характеризується достатнім рівнем необхідного потенціалу для подальшого інституційного розвитку. Підтвердженням цього є те, що за останні десятиліття можна спостерігати, хоч і повільне, але поступове зростання якості українських інституцій у динаміці розвитку показників різних світових рейтингів, що опосередковано є підтвердженням позитивних інституційних змін.

Зазначимо, що інституційні аспекти функціонування економіки важко відобразити в кількісному вимірі, на відміну від інших економічних змінних, що накладає додаткові методологічні обмеження під час їх дослідження. Із метою ідентифікації сучасного становища інституційного середовища України та його інституційних дисфункцій далі в роботі буде проаналізована низка інституційних показників, які обраховуються за спеціальною методологією й у міжнародному співтоваристві є загально визнаними індикаторами інституційного розвитку країн.

У цьому контексті важливим є виокремлення *корупції*, яка, на думку багатьох дослідників, є інституційною дисфункцією інституційного середовища економіки України [57, с. 25]. У Законі України «Про запобігання корупції» наводиться таке визначення корупції: «використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей із метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам із метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей» [115].

Україні після початку реалізації трансформаційного процесу передалися в спадок неформальні складові, що визначають особливості і корупційних взаємодій, і політичної корупції, у таких формах прояву (рис. 3.10):

- непотизм – призначення на керівні або суміжні посади членів власної родини;
- фаворитизм – надання привілейованого статусу через приналежність до певної соціальної групи;
- патрон-клієнтелізм – відносини між індивідами чи групами людей з обміном політичною протекцією;
- клановість – організація закритих соціальних формувань зі своїми внутрішніми правилами взаємодії [112, с. 86].

Рис. 3.10. **Різновиди політичної корупції**

Джерело: розроблено автором на основі [112, с. 86]

При цьому визначальною рисою українського типу політичної корупції є орієнтування не на загальносуспільні офіційні норми, а на закриті неформальні правила та взаємовідносини [125, с. 275].

Характеристикою корупційного характеру неформальної складової інституційного середовища України є клептократизм [225, р. 180]. Поширена орієнтованість на отримання додаткової ренти та неформальний поділ суспільних ресурсів на практиці призводять до обмежень можливостей розвитку економічної системи. Це пояснюється тим, що бюрократичний апарат нижчих рангів не має достатніх можливостей для початку власних корупційних схем, а за ухилення від діючих практик можуть чекати механізми примусу в формі санкцій, оскільки в спадок від командно-адміністративної системи бюрократії перейшла й вертикальність відносин між чиновниками різних рівнів. Подібний механізм примусу не можна вважати антикорупційними, оскільки ці санкції використовуються для захисту існуючих джерел ренти бюрократів вищого рангу [122, с. 30-31].

Варто зазначити, що сучасна українська корупція тісно пов'язана з підприємницьким сектором [163], оскільки саме завдяки їй економічні суб'єкти, які вже досягли ринкового домінування, зацікавлені в ускладненні входу на свій ринок іншим гравцям, а нові інвестори оцінюють свої перспективи щодо відкриття нових можливостей збуту товарів чи послуг. До подібних бар'єрів можна віднести:

1. політичні пільги для підприємств;

2. інформаційна асиметрія;
3. застарілі норми стандартизації;
4. вибірковість здійснення контролюючих перевірок;
5. правова незахищеність закордонного інвестора тощо [138, с. 23-25].

Уперше інституційну проблему корупції було офіційно визнано та задекларовано законом «Про невідкладні заходи щодо боротьби з організованою злочинністю і корупцією» 1993 року [119] та в указі Президента України про Національну програму боротьби з корупцією 1997 року [118]. Варто зазначити, що перші спроби подолання корупції більшою мірою мали декларативний характер [78, с. 101-102], при цьому не можна не відмітити позитивну тенденцію, яка проявляється в тому, що, за більш ніж 30-ть років реалізації антикорупційних заходів, кожний подальший закон або ж постанова ставали все більш конкретними і втрачали різнобічність трактування положень.

Згідно з загальносвітовим рейтингом Індексу сприйняття корупції (СРІ), що формується неурядовою організацією Transparency International із 1995 р., наша країна в 2022 р. за цим показником посіла 116 місце серед 180 країн світу, отримавши 33 бали з 100 максимально можливих, що є одним із найгірших результатів серед країн Європи [157]. Індекс формується на основі застосування методології експертного опитування, зокрема спеціалістів із СБ та Всесвітнього економічного форуму. Динаміка зміни СРІ в Україні за 2003-2022 рр. наведена на рис. 3.11.

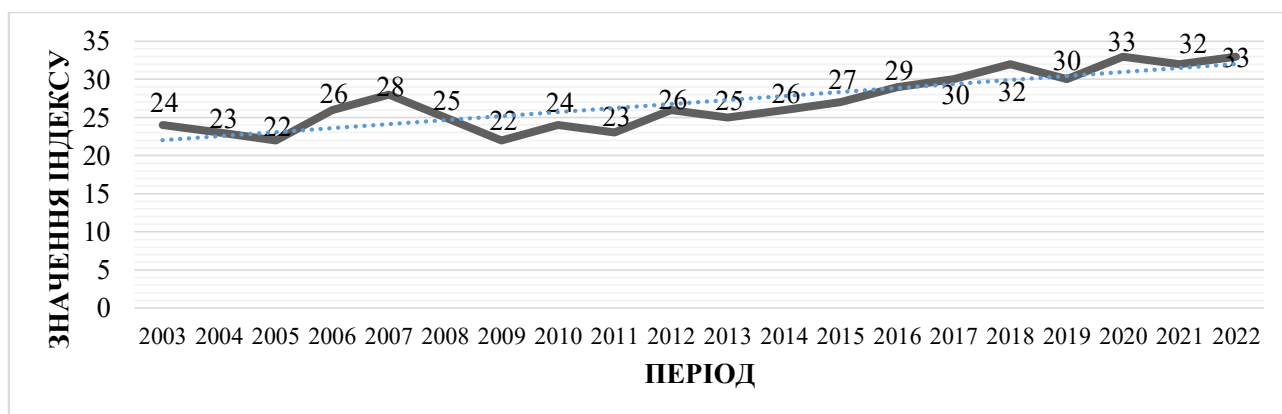

Рис. 3.11. Динаміка СРІ в Україні за період 2003 - 2022 рр., бали

Джерело: розроблено автором на основі [157]

Аналіз даних, які наведено на рис. 3.11, свідчить про те, що за останні роки значення СРІ в Україні збільшується й має яскраво виражену тенденцію до подальшого зростання в майбутньому, що додатково підтверджує наявність позитивних інституційних змін у контексті протидії корупції. Однак, треба констатувати, що цього недостатньо для країни, де одним із ключових постійних завдань державної політики є боротьба з корупцією [1, с. 5]. Ідеться про те, що зростання СРІ лише на одну-дві позначки впродовж одного року є несприятливим сценарієм подолання зазначеної інституційної дисфункції в Україні [34, с. 6]. Максимальне значення показника було зафіксоване 2020 і 2022 роках (33 бали), а найменше – в 2005 та 2009 роках (22 бали), середнє значення становить – 27, медіана – 26, а коефіцієнт варіації – 0,136.

До факторів, які сприяють розповсюдженості корупції в Україні, слід віднести такі: ментальні стереотипи, багатозначність антикорупційних законів, недостатній рівень контролю за державними службовцями та недієвість механізмів підтримки інституцій тощо [18, с. 321].

Проте головною причиною існування корупції в Україні, на думку багатьох як українських, так і зарубіжних науковців, є неефективність сформованого в країні інституційного середовища та політичних механізмів, які в більшості випадків «підштовхують» економічних суб'єктів до контрпродуктивної з інституційної точки зору рентоорієнтованої поведінки [58, с. 21]. Серед негативних наслідків корупції можна виокремити:

- знищення демократичних засад існування суспільства;
- зниження ефективності національної економіки, що проявляється через погіршення економічного й фінансового середовища;
- падіння конкурентоздатності країни на глобальному рівні;
- поглиблення нерівномірного розподілу доходів між різними групами соціуму [124; 58, с. 21].

При цьому основною перешкодою для подолання корупції в Україні вважається невизначеність основних «правил гри» та загальна інституційна

розбалансованість, яка проявляється в тому, що формальні та неформальні інституції нерідко заперечують один одного [70, с. 25]. Це свідчить про те, що економіка України більшою мірою відтворює «природній стан», який був описаний раніше Д. Нормом як соціальний порядок із обмеженим, неконкурентним та рентоорієнтованим ресурсним доступом [26, с. 55].

Особливої уваги в контексті протидії корупції заслуговує реформа децентралізації, яка розпочалася в 2014 році. Ця реформа впроваджувалася для зміцнення місцевої влади та створення об'єднаних територіальних громад, зниження бюрократичних витрат, росту підзвітності в питаннях бюджетних коштів, а також та посилення співпраці між владою та суспільством [92, с. 2]. Загалом, реформа децентралізації базується на європейських засадах, тобто є прикладом імпортованої інституції в інституційне середовище України і, на думку експертів Інституту стратегічних досліджень, інституційні зміни в контексті децентралізації забезпечили контроль над використанням локальних ресурсів, конвертуючи попередню тіньову ренту в легальний дохід локальних спільнот [42, с. 74]. При цьому загалом реформа була оцінена й прийнята позитивно суспільством, до основних її ризиків можна віднести хіба зменшення можливості держави впливати на перерозподіл доходів між регіонами та загрози утворення локальних корупційних груп.

Також у цьому контексті згадують упровадження ідеї переведення продажі малих об'єктів (до 250 млн грн) у спеціальну цифрову систему ProZorro [224], а для великих – необхідність залучати окремих радників від інвестиційних або аудиторських фірм, котрі зможуть організувати супровід приватизації. У обох випадках ідеться про перспективи поступового зменшення рівня корупції у цій сфері.

Окремо варто відмітити позитивні зрушення в напрямі протидії корупції після 2014 року, коли почався новий етап реалізації антикорупційних реформ, що пов'язані з створенням антикорупційної інфраструктури, яка складається з 4 пов'язаних між собою органів: Національне антикорупційне бюро, Спеціалізована антикорупційна інфраструктура, Вищий антикорупційний суд і

Національне агентство з питань запобігання корупції. За період після їх початку цієї реформи падіння СРІ відбулося лише двічі на одиницю.

Варто окремо зазначити, що корупція як явище економічної життєдіяльності членів суспільства, існувала, існує та існуватиме як складова частина будь-якої економічної системи. «Корупція є загальносвітовою проблемою для більшості розвинутих економік і економік, що розвиваються. Саме вона розглядається як головна причина гальмування економічного зростання» [199, р. 159]. Серед дослідників домінуючою вважається думка про те, що корупція має загрозливий характер лише в тому випадку, коли представники бюрократичного апарату або ж бізнесу використовують свої повноваження не за їх прямим призначенням, що в кінцевому випадку, за рахунок дії кумулятивного ефекту, може призводити до підвищення соціальної напруженості [187, р. 155].

Зауважимо, що за цих умов деструктивний вплив корупції на економічні відносини починає проявлятися лише в момент, коли економічні суб'єкти використовують корупційні взаємодії для отримання товарів або ж послуг, що за своєю першочерговою сутністю для власного отримання не потребують використання подібних методів, наприклад, отримання соціальних послуг, які безкоштовно передбачені державною політикою [150].

У науковій спільноті існує думка, що корупцію зрештою можна кількісно виміряти й вона стосується конкретних економічних показників. М. Епафра й Дж. Массаве відмітили, що зменшення рівня корупції має вплинути на збільшення кількості податкових надходжень [171]. Це особливо актуально для України, частина економіки якої перебуває в тіні, що свідчить про те, що не всі економічні операції можуть бути оподаткованими.

Як продовження зазначеного аналізу необхідно розглянути другу за вагомістю інституційну дисфункцію економіки України, а саме *мінізацію економіки*, показником, що її характеризує є рівень тіньової економіки [63, с. 181]. На думку українського науковця З. Варналія, тіньова економіка є соціально-економічним явищем, представленим «сукупністю

неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання основних або додаткових доходів за рахунок їх приховування і ухилення від сплати податків» [11, с. 48].

Тіньова економіка є невід'ємною частиною економіки кожної країни світу. Ключові відмінності між тіньовими секторами різних країн стосуються обсягів, форм прояву, чинників та стану соціально-правового контролю за ними. Економічно розвинуті країни характеризуються незначними масштабами тіньового сектору, який представлений переважно у формах дрібного бізнесу та кримінальної діяльності. Натомість у країнах, що розвиваються, масштаби тіньового сектору є більшими, а форми різноманітнішими.

Я. Жаліло зазначає, що, на відміну від розвинутих країн, де головною причиною тінізації є економія на рівні податкового навантаження, в Україні першим поштовхом до утворення тіньової економіки дала перехідна рента, що за умови інституційної недостатності була перерозподілена між суб'єктами, які користувалися асиметрією економічної влади [43, с. 24]

Згідно з затвердженими Методичними рекомендаціями розрахунку рівня тіньової економіки Мінекономіки № 123 від 18.02.2009 р., тіньова економіка в Україні офіційно трактується як: «неzareєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм» [93]. Зазначений показник у межах економіки України є важливою складовою системи показників ідентифікації макроекономічної нестабільності, розробленої для моніторингу стану макроекономічної безпеки національної економіки відповідно до «Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» [94]. При цьому основними чинниками поширення тіньової форми поведінки економічних суб'єктів в Україні вважаються такі: високий рівень

податкового навантаження на суб'єктів економіки, недосконалість офіційного законодавства, низький рівень отримуваної заробітної плати тощо.

Динаміка зміни рівня тіньової економіки України згідно зі статистичними даними, розрахованими за методикою Міністерства економіки України, наведена на рис. 3.12.

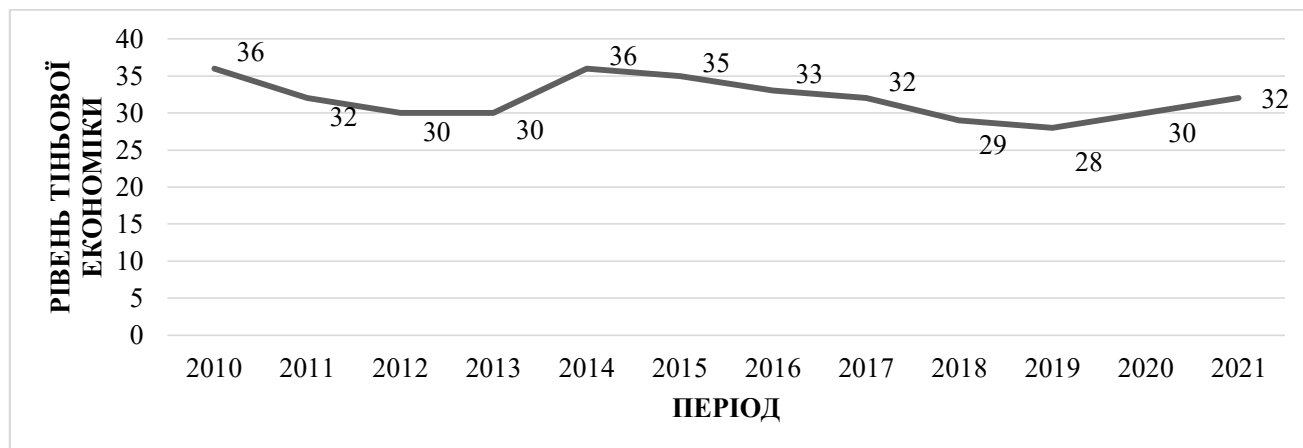

Рис. 3.12. Динаміка зміни рівня тіньової економіки України за 2010-2021 рр., % від ВВП

Джерело: розроблено автором на основі [97]

Відповідно до даних, які проілюстровано на рис. 3.12, рівень тінізації економіки України нині є одним із найвищих у Європі та становить близько 32% від офіційного показника ВВП за підрахунками Міністерства економіки України станом на 2021 р. Загалом рівень тіньової економіки України в середньому коливається в межах 32%, медіана – 32%, а коефіцієнт варіації – 0,083921 упродовж аналізованого періоду з 2010 по 2021 рр. Подібний високий рівень тінізації економічних відносин чинить негативний вплив не тільки на економічний розвиток та економічну безпеку країни, але й призводить до поглиблення інших макроекономічних дисбалансів. Максимальне значення показника обсягу тіньового сектору економіки України було зафіксоване в 2010 та 2014 роках на рівні 36%, а найменше – 2019 року (28%). При цьому не можна не відмітити загальну тенденцію до незначного поступового зниження показника рівня тіньової економіки України впродовж всього аналізованого періоду, що аналогічно до висновку з аналізом статистичних даних щодо

корупції є загалом позитивним явищем, однак не достатнім для подолання негативного впливу.

Великий рівень тіньової економіки (понад 30% ВВП) є більш характерними для країн із олігархічними моделями державного устрою і економічного зростання, при цьому критичною відміткою тінізації економіки вважається 40% від офіційного ВВП [75, с. 81]. Ця модель є стримуючим чинником для подолання політичної і економічної кризи, становлення правової держави, удосконалення відносин власності та механізмів її захисту, розвитку цивілізованих конкурентних ринкових відносин, справедливого розподілу доходів між населенням, підвищення рівня життя тощо [66]. Більше того, як наслідок існування великої частки тіньового сектору може призвести до появи «відсутності прозорості» за Д. Аджемоглу, коли держава не здатна виконувати свої функції у зв'язку з відсутністю повноти інформації щодо реального стану розвитку економіки [144].

Ємельяненко Л.М. визначає чотири чинники, які зумовлюють високий рівень тінізації економіки України:

- недосконалість судової системи;
- невідконтрольні території, що сприяє контрабанді [41, с. 127].

Я. Жаліло виокремлює такі макроекономічні ефекти від тінізації економіки:

- зниження податкових надходжень;
- втрата потенційних інвестицій;
- виведення капіталу;
- вилучення людського капіталу [43, с. 32-33].

Водночас слід взяти до уваги, що в трансформаційних економіках вплив тіньової економіки на економічний добробут населення є неоднозначним. Незважаючи на негативні наслідки в цілому, вона може виконувати роль своєрідного стабілізатора економіки. За цих обставин збільшення рівня тіньової економіки за незмінних обсягів офіційної економіки в короткостроковій перспективі сприяє зростанню доходів громадян і покращенню економічного добробуту суспільства. Це пояснюється тим, що порівняно з офіційною, тіньова

економіка є більш гнучкою й динамічною, швидко реагує на потребу структурних змін в економіці, розширює можливості зайнятості населення тощо. Особливо яскраво це проявляється під час економічної кризи, коли офіційні доходи більшості громадян зменшуються. При цьому в довгостроковій перспективі тінізація економіки є інституційною дисфункцією розвитку економічних систем, що сповільнює розвиток цивілізованих ринкових відносин та погіршує економічний добробут населення.

При цьому варто пам'ятати, що значення рівня тіньової економіки не є точним показником, а лише приблизним, оскільки базується на використанні декількох методів, які дозволяють обрахувати фінальну інтегральну величину, що слугує комплексним індикатором, який характеризує таке явище як тіньова економіка. Міністерство економіки України в процесі обрахунків використовує два класичні методи, які визнані багатьма експертами, а саме монетарний (аналіз співвідношення готівкових коштів до депозитів) та електричний (порівняння приросту споживання електроенергії до ВВП) методи, а також два методи, які є результатом напрацювань українських науковців із огляду на особливості тінізації в Україні, метод «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» (виявлення перевищення витрат населення над загальним продажем товарів) та метод збитковості підприємств [93].

Іншою згадуваною в науковій літературі дисфункцією інституційного середовища України є *рейдерство*. За визначенням О. Таращанської рейдерство – це «сукупність заходів, які направлені на заволодіння певної кількості чужих активів проти волі їх власника з мінімальними трансакційними витратами, шляхом застосування протиправних адміністративних, корупційних та кримінально-карних дій, із подальшою легалізацією власних прав на отримані в такий спосіб активи і поступовим перепродажем їх за ринковою ціною замовникові» [133, с. 126].

Важливо зауважити, що в багатьох економічно розвинутих країн рейдерство є дієвим інструментом впливу на малоефективні підприємства з метою їх стимулювання, у той час як в Україні внаслідок розбалансованості

інституційного середовища воно отримало негативне забарвлення й стало механізмом перерозподілу прав власності та реалізації егоїстичних інтересів окремих осіб чи олігархічних груп впливу, що в свою чергу погіршує рівень інвестиційної привабливості та ускладнює ведення бізнесу в Україні.

Статистичні дані щодо кількості випадків рейдерства в Україні згідно з базою даних ресурсу OpenDataBot за останні роки наведена на рис. 3.13. Зазначений сервіс акумулює інформацію стосовно рейдерства на основі відкритих кримінальних справ, що стосуються статті 205 Кримінального кодексу (КК) – підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб підприємців, та 206 статтею КК – протидія господарській діяльності та протиправне заволодіння майном [77].

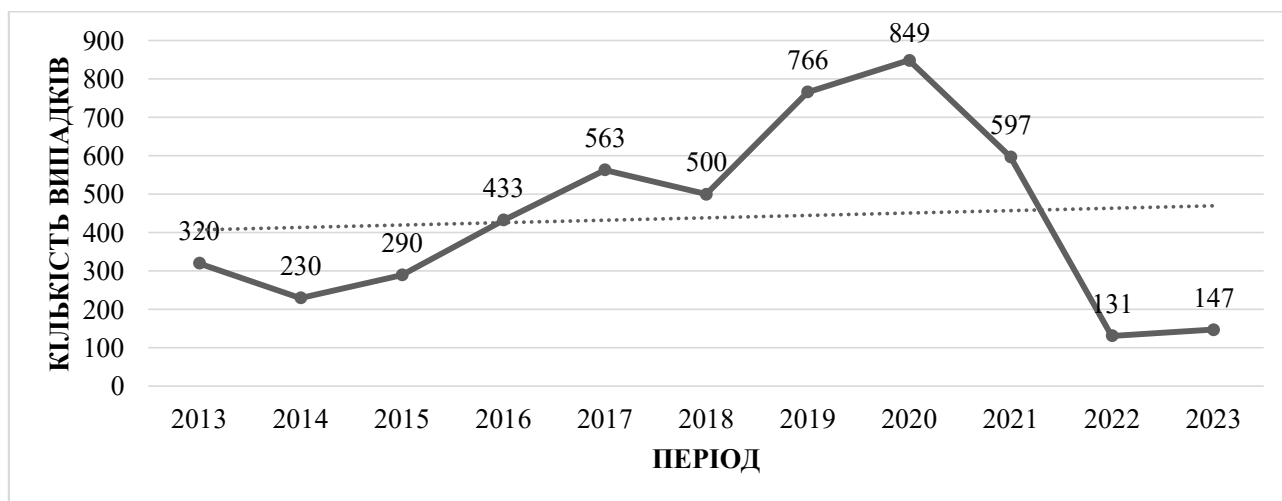

Рис. 3.13. Динаміка кількості випадків рейдерства в Україні за 2013-2023 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [217]

Відповідно до статистичних даних, зображених на рис. 3.13, показник кількості рейдерських захоплень в Україні впродовж аналізованого періоду мав тенденцію до поступового зростання лише з чотирма роками спаду показника, при цьому значним спадом можна вважати лише падіння майже вп'ятеро в 2022 році. Максимальне значення було зафіксоване станом на 2020 рік (849 випадків), а мінімальне – 2022 (131 випадок). Середнє значення було

зафіксоване на рівні 433 випадків, медіана – 438, а коефіцієнт варіації – 0,5486. Загалом аналіз зазначеного масиву даних, пов'язаних із рейдерством в Україні, засвідчив, що означена інституційна дисфункція є однією з актуальних проблем економічної системи України, оскільки кількість випадків рейдерства збільшується майже кожного року з існуванням вираженої тенденції до подальшого збільшення цього показника в майбутньому, що є свідченням неефективності існуючого інституційного середовища. Падіння значення показника в 2022-2023 роках може бути виключенням із загальної тенденції через розгортання активних бойових дій на частині території України, тому для підтвердження або спростування факту наявності нової спадної динаміки наразі об'єктивно недостатньо статистичних спостережень. Наслідком існування рейдерства та тінізації економіки може бути уповільнення темпів економічного зростання, зростання загроз економічній безпеці та інвестиційної привабливості як окремих ринків, так і національної економіки загалом [44, с. 153].

Важливо зауважити, що існування проблеми рейдерства в економіці нерозривно пов'язане з наявністю проблем, які стосуються *інституційних механізмів захисту прав власності*, ідеться як про фізичні, так й інтелектуальні об'єкти власності.

Варто почати з того, що власність в Україні, не дивлячись на її формальний характер, має неоднозначне визнання в неформальному вимірі. Подібне стало можливим через:

- історичний фактор, що обумовлений використанням власності впродовж тривалого часу як екстенсивної інституції;
- двозначний характер соціалістичної власності в радянську добу;
- трансформаційна криза перехідного періоду 90-х років, яка активізувала питання перерозподілу об'єктів власності та відсутності реальної мотивації до встановлення чітких правил на противагу рентоорієнтованим механізмам;
- вже згадуване явище рейдерства [29, с. 106-108].

При цьому реформування відносин власності в Україні здійснювалось соціальними групами, які мали рентоорієнтований інтерес, що в результаті

призвело до «захоплення держави» і утворення олігархату [14, с. 11]. Ідеться про формування олігархічних угруповань, отримання нелегальних доходів тощо. Крім того, приватизаційні доходи могли покривати витрати на споживання, а інвестиційні видатки становили лише близько 6% від загальної суми продажу основних фондів. Таким чином, вони активно сприяли повсякчасному беззмістовному використанню потенційних капіталовкладень [126, с. 67].

При цьому відсутність на початковому етапі єдиного цифрового інформаційного реєстру об'єктів власності спровокувала непрозорість приватизації та складність розуміння цього процесу звичайними громадянами, що в свою чергу сприяло поширенню тіньових схем навколо об'єктів приватизації [126, с. 67]. Це окремо підкреслює факт того, що під час здійснення приватизаційних процесів та реформування відносин власності були здійснені помилки.

Не дивлячись на тривалий період реалізації приватизаційних заходів і поступове зменшення частки державних підприємств, треба констатувати, що вони й досі відіграють визначну роль в економічному житті країни. За інформацією Кабінету Міністрів України (КМУ) у 2021 році державний сектор займає більше 10% економіки [111]. Немає сумнівів, що поширена в командно-адміністративній системі практика управління такими підприємствами у формі постійних бюджетних дотацій нікуди не зникла, а відсутність належних «правил гри» стосовно прав власності впливає й на стимули здійснювати інвестиційну активність [108, с. 152].

Описані проблеми в сфері захисту власності зумовлюють необхідність оцінювання ступеня захисту прав власності, що здійснюється за допомогою застосування різноманітних інструментів. Один із них базується на розрахунках Міжнародного індексу прав власності (International Property Rights Index, IPRI) в межах міжнародної рейтингової системи, що розробляється Альянсом прав власності (Property rights alliance) із 2007 р., і визначає ступінь інституційного захисту прав власності різних країн світу. Індекс будується на основі 11

індикаторів і обчислюється по середньому показнику за субіндексами. Значення IPRI знаходиться в межах від 0 (відсутній захист прав власності) до 10 балів (ідеальний рівень захисту прав власності).

Динаміка зміни IPRI України за період 2007-2023 рр. наведена на рис. 3.14. Відповідно до статистичних даних щодо динаміки зміни цього індексу, Україна в 2023 р. посіла 105 місце серед 129 країн світу з показником 4,01 та 23 місце з 24 в регіональному розрізі серед країн Східної Європи, що є негативним результатом. Значення індексу в 2008 році, коли було досягнення мінімального значення в 2008, становило 4,197, а в 2020, коли було досягнуто максимальне – 4,466. Середнє значення впродовж аналізованого періоду становило 4,03, медіана – 4,07, а коефіцієнт варіації – 0,088.

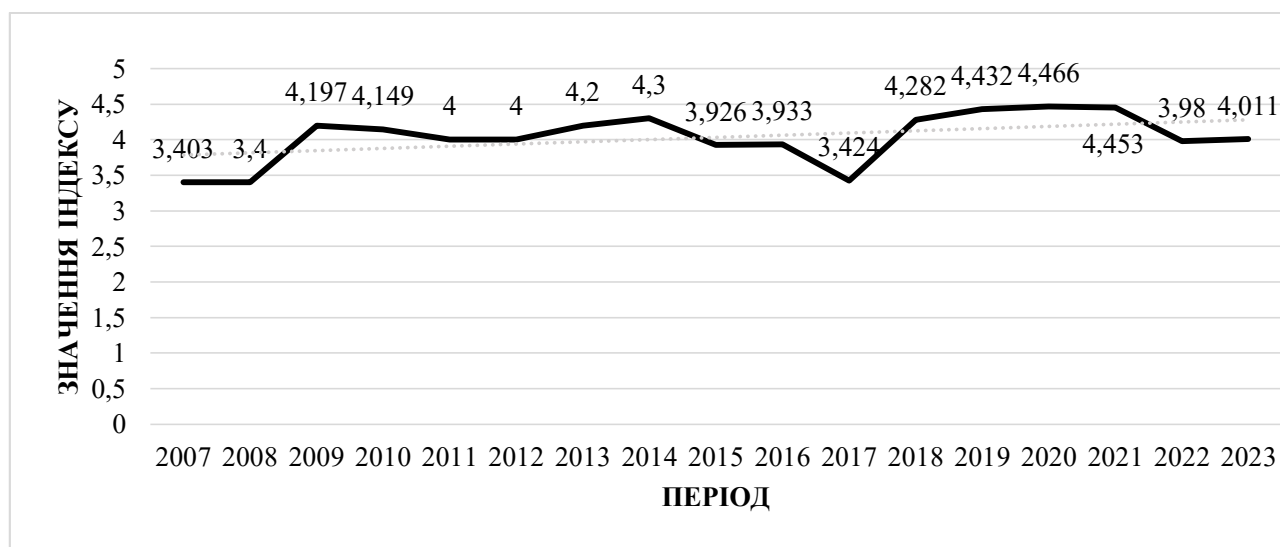

Рис. 3.14. Динаміка зміни IPRI в Україні за 2007-2023 рр., бали

Джерело: розроблено автором на основі [198]

Зауважимо, що IPRI обчислюється на основі аналізу та обчислення середнього значення з таких 3 окремих субіндексів:

- (1) правове та політичне середовище (Legal and Political Environment);
- (2) фізичні права власності (Physical Property Rights);
- (3) права ІВ (Intellectual Property Rights) [198].

У разі порівняння значення IPRI України з сусідніми європейськими країнами виявиться, що Україна поступається за рівнем індексу всім сусідам.

При чому відставання є більш ніж на 20% до значення інших країн, окрім Молдови (рис. 3.15).

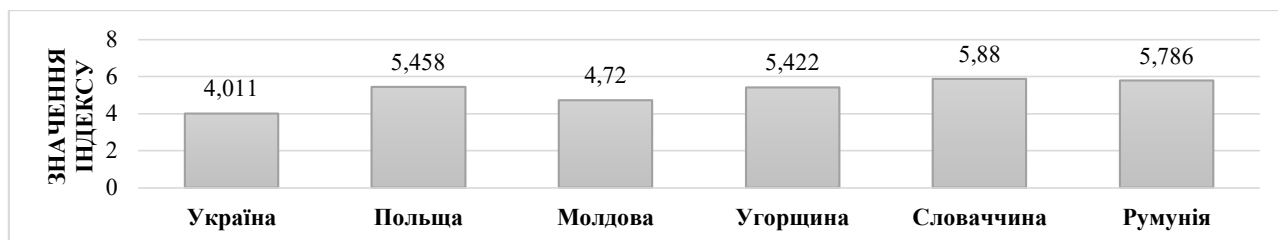

Рис. 3.15. Порівняння IPRI України за 2023 рік із сусідніми країнами, бали

Джерело: розроблено автором на основі [198]

Детальний аналіз результатів України за IPRI за 2023 рік у межах субіндексів наведено в таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Детальний аналіз індикаторів IPRI України за 2023 рік

№	Індикатор	Значення
<i>Правове та політичне середовище</i>		3,31
1	Незалежність судової системи	3,168
2	Верховенство закону	3,68
3	Політична стабільність	2,927
4	Контроль корупції	3,467
<i>Фізичні права власності</i>		4,18
5	Захист права власності	3,865
6	Процес реєстрації	4,756
7	Доступність фінансування	3,919
<i>Права ІВ</i>		4,544
8	Захист ІВ	3,938
9	Захист патентів	5,7
10	Захист торговельних марок	5,925
11	Захист авторського права	2,614
<i>Загальний результат</i>		4,011

Джерело: розроблено автором на основі [198]

Проведений аналіз засвідчує, що загальна динаміка значення IPRI в Україні вказує на наявну тенденцію до підвищення рівня цього показника

впродовж усього аналізованого періоду, однак треба констатувати, що темпи зростання є незначними. Найвищий результат серед усіх індикаторів згідно з Міжнародним індексом прав власності в 2023 році Україна отримала за захист торговельних марок (5,925) та захист патентів (5,7). При цьому необхідно зазначити, що найслабшою ланкою в контексті не тільки ІВ, але й захисту прав власності загалом, згідно проаналізованих даних в Україні, є захист авторського права, яке включає в тому числі програмне забезпечення. У означеному випадку це є наслідком розповсюдження піратського контенту.

У цьому напрямі варто додатково розглянути Міжнародний індекс інтелектуальної власності (International Intellectual Property Index, ІІІ) – комплексний індекс, який розраховується Центром глобальної інноваційної політики Торгової палати США з 2012 року на основі аналізу 50 індикаторів щодо особливостей охорони ІВ в різних країнах. Кожен індикатор оцінюється значеннями від 0 до 1. Індекс виражається як у кумулятивному значенні від 0 до 50, так і у відсотковому співвідношенні до максимальної кількості балів у % від 0 до 100. ІІІ ґрунтується як на кількісних, так і на якісних даних. Усі використані джерела є загальнодоступними.

За результатами в рейтингу 2023 року Україна посіла 41 місце серед 55 країн із результатом у 19,87 балів або 39,74%.

Згідно з динамікою ІІІ, що наведена на рис. 3.16, можна констатувати, що за 10 років, упродовж яких Україну оцінювали, вона змогла на 70% покращити початковий результат, однак цього залишається недостатньо для досягнення навіть середнього рівня не тільки в межах свого регіону, який є майже вдвічі більшим за отриманий результат України, але й в будь-якому іншому аналізованому (рис. 3.17). Мінімальне значення було зафіксоване в 2014 році (11,68 балів), а максимальне – у 2022 і 2023 роках (19,87 балів). Середнє значення впродовж аналізованого періоду становило 15,8, медіана – 14,7, а коефіцієнт варіації – 0,234.

Рис. 3.16. Динаміка зміни ПРІ України за 2014-2023 рр., бали

Джерело: розроблено автором на основі [197]

Серед країн регіону «Європа та Центральна Азія» Україна займає 14 місце серед 15 аналізованих країн, поступаючись Польщі (70,74%) та Туреччині (50,07%). При цьому в глобальному рейтингу сусідами України за рейтингом є Індія (38,64%) та В'єтнам (40,74%).

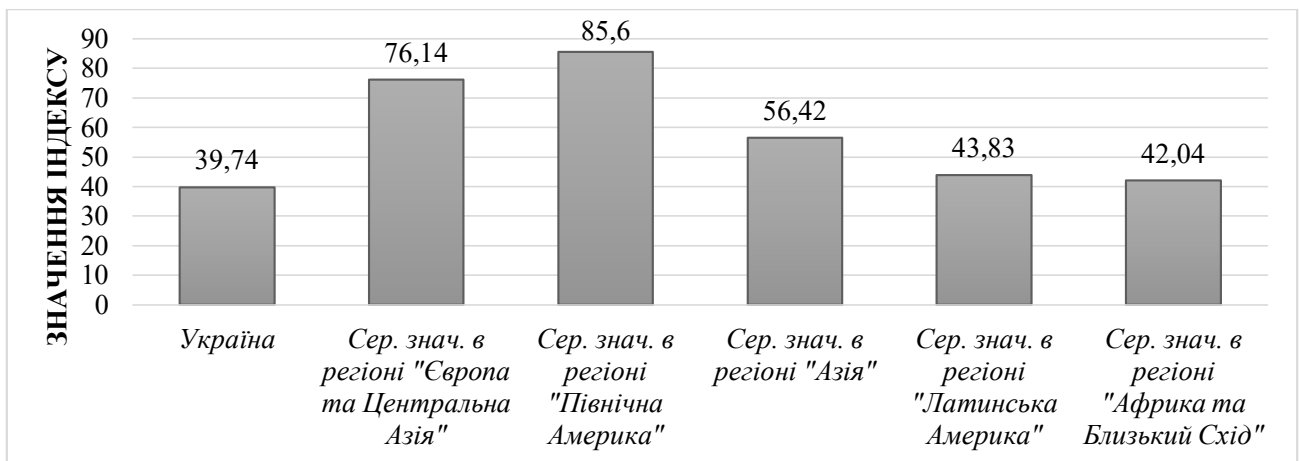

Рис. 3.17. Порівняння ПРІ України за 2023 рік із середніми значеннями в різних регіонах, % до максимально можливого результату

Джерело: розроблено автором на основі [197]

Щодо структури загальної оцінки України за ПРІ, то найбільшу кількість балів Україна в 2023 році отримала за категорією Членство в міжнародних договорах та їх ратифікація (7 балів із 7), а найменшу кількість за категорією Виконання (1,29 із 7 балів). Загалом із 9 категорій Україна лише в двох отримала хоча б 50% із максимально можливих балів. Більше інформації щодо категорій згідно з ПРІ України за 2023 рік наведено в таблиці 3.9 та Додатку Г.

Таблиця 3.9

Детальний аналіз категорій ІПРІ України за 2023 рік

№	Назва	Отримана кількість балів	Максимальний бал	% отриманих балів від максимально можливих
1 категорія	Патенти	3,25	9	36
2 категорія	Авторські права	1,83	7	26
3 категорія	Торговельні марки	1,75	4	44
4 категорія	Промислові зразки	1,25	2	63
5 категорія	Комерційна таємниця та захист конфіденційної інформації	0,75	3	25
6 категорія	Комерціалізація активів ІВ та доступ до ринку	1,75	6	29
7 категорія	Виконання	1,29	7	18
8 категорія	Системна ефективність	1	5	20
9 категорія	Членство в міжнародних договорах та їх ратифікація	7	7	100
Підсумок		19,87	50	39,74

Джерело: розроблено автором на основі [197]

Загалом в 11 індикаторах різних категорій або 22% від максимально можливої оцінки Україна отримала мінімальний бал (0 балів). Наприклад, це судова заборона та видалення вмісту в Інтернеті; впровадження політики щодо програмного забезпечення, що використовується в державних системах ІКТ; протидія онлайн-продажу контрафактних товарів; захист попередньо встановлені збитки та/або механізми визначення розміру збитків, завданих

порушенням; прозорість та публічне звітування митними органами про порушення прав ІВ тощо.

Серед ключових слабкостей України експерти викоремлюють:

- прогалини в всіх категоріях, окрім членства в міжнародних договорах та їх ратифікації;
- високий рівень піратства програмного забезпечення;
- високий рівень контрафактної продукції;
- відсутність ефективних процедур знищення контрафакту [197].

Таким чином сфера інтелектуальної власності в Україні також характеризується значними інституційними проблемами, серед яких варто окремо виділити:

- відсутність механізмів моніторингу та фіксації порушень прав інтелектуальної власності в інтернеті та захисту прав цих об'єктів;
- відсутність реальних прикладів притягнення до відповідальності адміністраторів сайтів з піратським контентом;
- використання неліцензійного програмного забезпечення в державних установах;
- відсутність розробленої стратегії протидії організованим ринками з піратським контентом та контрафактною продукцією [105, с. 63].

Необхідно також враховувати сучасні умови, в яких функціонує сфера ІВ в Україні. У 2022 році в межах завершення інституційної реформи у сфері ІВ і реалізації відповідного законодавства згідно ЗУ №703-ІХ створено Національний орган інтелектуальної власності (НОІВ) [113]. Із 8 листопада 2022 року Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (УКРНОІВІ) є суб'єктом, який виконує функції НОІВ згідно розпорядження КМУ від 28 жовтня 2022 року №943-р «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності» [39]. Ефективність зазначеної реформи в контексті модернізації механізмів охорони та захисту ІВ, а також сприяння інноваційній діяльності наразі оцінити неможливо через короткий період часу функціонування організації, однак у

перспективі поступового приведення законодавства про ІВ у відповідність до стандартів ЄС вона може бути оцінена як позитивна.

Однак у разі збереження інституційних проблем у сферах прав власності, зокрема інтелектуальної, у майбутньому деструктивний вплив інституційних дисфункцій на економічний розвиток тільки наростатиме. Більше того, подібні обставини можуть спровокувати поглиблення інших інституційних та економічних проблем, які є дотичними. Наприклад, у секторі інновацій доволі поширено практикою є те, що на певному етапі життєвого циклу автори інноваційних проєктів, започаткованих в Україні, вирішують передислокувати їх закордон, де існують сприятливіші умови для подальшого розвитку. Ідеться насамперед про інноваційні бізнес-інкубатори, грантові програми, інноваційну екосистему тощо. Подібний стан речей став можливим через те, що інноваційна діяльність потребує наявності відповідного інституційного забезпечення [227, р. 157], а його нездатність забезпечити ефективні механізми захисту прав власності творців підштовхує останніх шукати нові альтернативні способи захисту своїх розробок. Під захистом прав власності прийнято розуміти «правове забезпечення недоторканності цих прав із високим рівнем довіри, їх непорушності, а в разі порушення застосування заходів примусового характеру, спрямованих на відновлення цих прав» [74, с. 10]. Тому результати функціонування інноваційної системи України не мають синергетичного ефекту, який полягає в збільшенні ефективності національного виробництва товарів та послуг, а також посилення їх конкурентоспроможності за рахунок широкомасштабного впровадження результатів наукових досліджень і науково-технічних розробок [28, с. 32].

У цьому контексті варто проаналізувати Глобальний індекс інновацій (Global Innovation Index, GII), який оцінює спроможність та успіх країн в інноваціях і укладається спільно дослідниками та експертами Всесвітньої організації інтелектуальної власності починаючи з 2007 р. У GII-2023 розглядається 81 контрольний параметр для оцінки інноваційного розвитку, включаючи огляд політичної ситуації, стану справ у освіті, рівня розвитку

інфраструктури та бізнесу. Для охоплення всіх аспектів інноваційної активності параметри згруповані по вхідним показникам – витратам на інновації (інституції, людський капітал та дослідження, інфраструктура, ринок, бізнес) та вихідним показникам – результативності інновацій (знання та технології, творчі результати). Індекс розраховується шляхом знаходження середнього балу в зазначених групах, а їх оцінка розраховується за методом середньозваженого за включеними індикаторами. При цьому група результативності інновацій, де включені дві групи індикаторів, є рівним до витрат на інновації, де знаходиться 5 груп індикаторів.

У 2023 році Україна отримала 32,8 бали з 100 можливих і займає 55 місце в рейтингу згідно з ГПІ (рис. 3.18). Максимальне значення було зафіксоване 2018 року (38,5 балів), а мінімальне – 2022 року (31 бал) Середнє значення впродовж аналізованого періоду становило 35,7, медіана – 36,3, а коефіцієнт варіації – 0,067. Україна демонструє кращі показники по результативності інновацій, ніж по витратам на інновації, тобто порівняно з рівнем інвестицій в інновації виробляє більше інноваційного продукту. По відношенню до ВВП показники України перевищують очікування з урахуванням рівня її розвитку. При цьому в групі країн із середньо-низьким доходом Україна посідає 3 місце серед 37 країн, а серед європейських країн – 34 місце з 39.

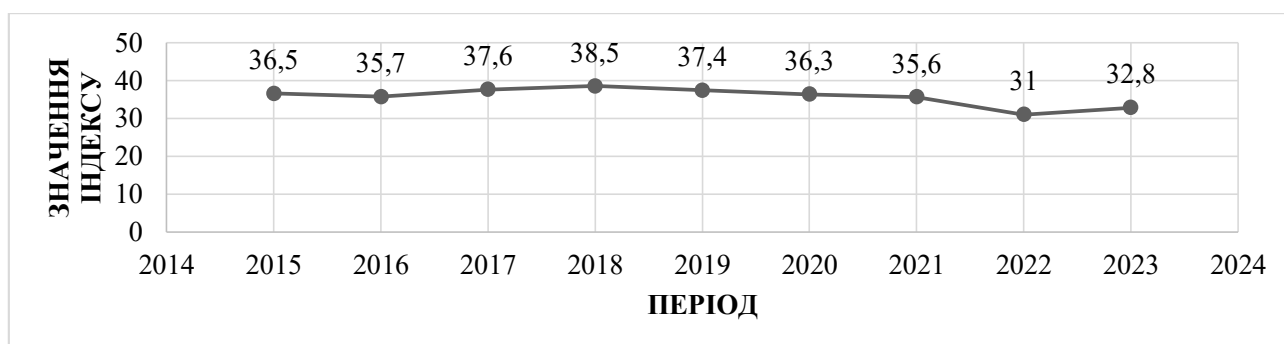

Рис. 3.18. Динаміка зміни ГПІ України за 2015-2023 рр., бали

Джерело: розроблено автором на основі [180]

Найближчими сусідами по загальносвітовому рейтингу до України (рис. 3.19) є Північна Македонія (54 місце) та Філіппіни (56 місце), у Європі ж менший загальний бал демонструють, наприклад, Молдова та Чорногорія.

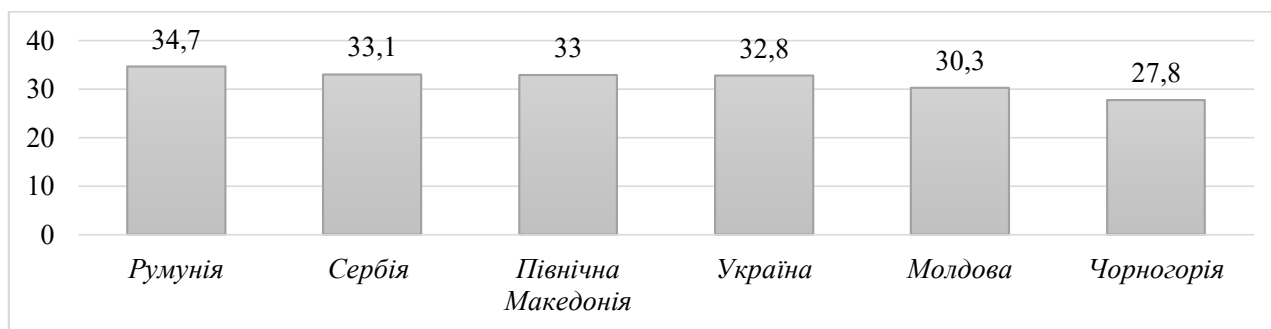

Рис. 3.19. Порівняння ГП України за 2023 рік в межах рейтингу країн європейського регіону, бали

Джерело: розроблено автором на основі [180]

Детальний аналіз індикаторів ГП України за 2023 рік наведено в Додатку Д. У цьому контексті варто виокремити переваги України до яких відносять, наприклад, індикатор відношення кількості корисних моделей до показника ВВП (код 6.1.3), а також індикатор частки працевлаштованих жінок із вищою освітою в % (код 5.1.5). За цими показниками в загальносвітовому рейтингу Україна посідає 1 та 2 місця загальносвітового рейтингу серед 132 країн відповідно. У свою чергу до слабкостей інноваційного розвитку згідно ГП варто віднести, наприклад, індикатор політичної стабільності (код 1.1.1), а також індикатор валового накопичення капіталу в % від ВВП (код 3.3.1), за цими індикаторами Україна посідає 130 та 124 місця відповідно. Особливої уваги заслуговує група показників, які стосуються інституцій, за якими Україна посідає 100 місце рейтингу, що свідчить про наявність суттєвих проблем за включеними індикаторами.

Важливого значення набуває аналіз показника легкості ведення бізнесу (Doing Business), який розробляється СБ із 2004 р. (станом на 2020 рік організація прийняла рішення призупинити публікацію рейтингу), та демонструє ступінь простоти здійснення підприємницької діяльності в країні, що дозволяє оцінити якість її інституційного забезпечення.

Зазначений індикатор може бути використаний як загальний показник розвитку інституційного середовища. Він підходить як для «вертикального»

(часова динаміка), так і для «горизонтального» (компаративне порівняння між країнами) аналізу якості інституційного середовища.

Зауважимо, що в 2020 р. Україна за цим показником посіла 64 місце серед 190 країн із загальним балом 70,25 [164]. Динаміку зміни показника легкості ведення підприємницької діяльності в Україні у відповідному рейтингу за період 2010-2020 рр. наведено на рис. 3.20.

Аналіз статистичних даних, наведених на рис. 3.20 доводить, що в загальному ситуація з легкістю ведення бізнесу в Україні з кожним роком покращувалася, а саме: за 10 останніх років основний бал підвищився майже вдвічі й мав яскраво виражену тенденцію до подальшого зростання. Мінімальне значення показника на рівні 39,35 балів було зафіксоване на момент початку спостережень у 2010 році, а найбільше 70,25 – у кінці аналізованого періоду в 2020 році. Середнє значення впродовж аналізованого періоду становило 57,39 балів, медіана – 62,22 бали, а коефіцієнт варіації – 0,197. Збереженням такої динаміки в майбутньому сприяло б покращенню інституційного середовища в Україні. Однак нині проблеми ведення бізнесу в Україні не вирішені, тому інституційні зміни в цій сфері має велике значення в контексті подолання існуючих інституційних дисфункцій.

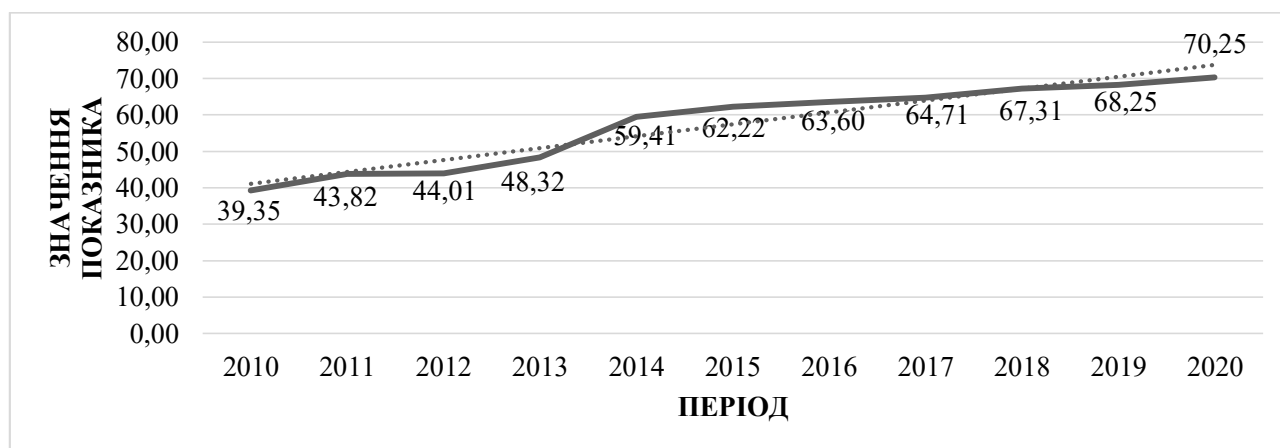

Рис. 3.20. Динаміка зміни Doing Business за період 2010-2020 рр., бали
Джерело: розроблено автором на основі [164]

Схожим індикатором за своєю сутністю є Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom, IoEF), який обчислюється газетою Wall Street

Journal разом із дослідницьким центром Heritage Foundation із 1995 року й залишається актуальним понині. Економічна свобода трактується як «відсутність урядового втручання або перешкоджання виробництву, розподілу й споживання товарів і послуг, за винятком необхідного громадянам захисту та підтримки свободи як такої» [192]. ЕоЕФ обраховується як середнє арифметичне від 20 рівнозначних показників, які поділені на основі чотирьох окремих груп: верховенство права, вплив уряду, регуляторної ефективності та відкритості ринків. Динаміка зміни ІоЕФ в Україні у відповідному рейтингу за період 1995-2022 рр. наведено на рис. 3.21.

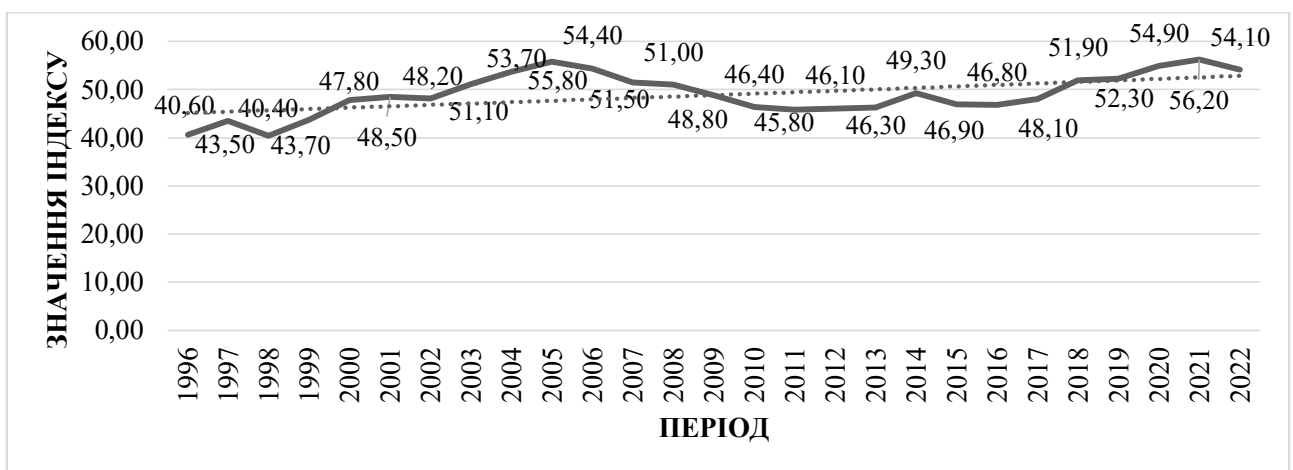

Рис. 3.21. Динаміка зміни ІоЕФ України за період 2010-2022 рр., бали

Джерело: розроблено автором на основі [196]

Аналіз статистичних даних, наведених на рис. 3.21 доводить, що в загальному ситуація з економічною свободою в Україні з кожним роком поступово покращувалася, однак темпи зростання є невеликими. Мінімальне значення показника на рівні 40,4 бали було зафіксоване в 1998 році, а найбільше 55,8 – у 2005 році. Середнє значення впродовж аналізованого періоду становило 48,71, медіана – 48,35, а коефіцієнт варіації – 0,0945. При цьому варто відмітити, що впродовж всього досліджуваного періоду найгірший результат демонструвала група індикаторів під назвою «верховенство права», зокрема показник прав власності, який визначає можливості індивідів до отримання й накопичення власності, захищеної дієвими законами, що мають виконуватися органами влади. Найкращі результати демонструвалися

показниками, які описуються стан податкового навантаження та фіскального здоров'я економічної системи.

Ефективним індикатором загального ступеня розвитку політичних інституцій можна вважати Індекс крихкості держави (Fragile State Index, FSI), який розраховується The Fund for Peace й журналом Foreign Policy з 2005 року. FSI відображає здатність влади контролювати процеси на своїй території, політичну, економічну та соціальну ситуацію, а також стабільність «правил гри». Він складається з 20 окремих субіндексів, які поділені на чотири окремі групи й включаються як політичні, економічні, соціальні індикатори так і спеціальну групу показників під назвою згуртованість. При цьому «слабка держава» є оціночним поняття й змістовно є наближеним до «держави, яка є недієздатною» (Failed state) [176]. Окремо варто наголосити, що FSI є дестимулятором, тобто кращий результат досягається при найменших значеннях. Динаміка зміни цього показника для України наведена на рис. 3.22.

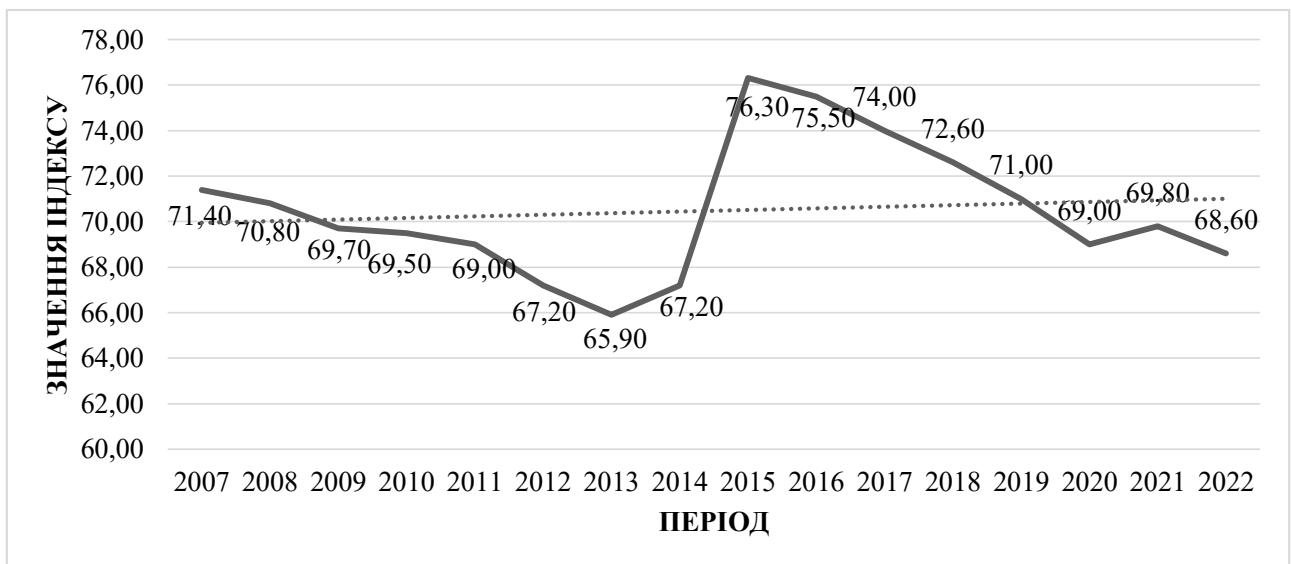

Рис. 3.22. Динаміка зміни FSI України за період 2010-2022 рр., бали
Джерело: розроблено автором на основі [176]

Упродовж аналізованого періоду FSI для України мав тенденцію до збільшення, що є негативним явищем. Максимальне значення показника на рівні 76,3 було зафіксоване в 2015 році, а найменше на рівні 65,9 – в 2013. Середнє значення впродовж аналізованого періоду становило 70,61, медіана –

69,8, а коефіцієнт варіації – 0,0411. При цьому станом на 2022 рік Україна посідала 92 місце серед 179 країн світу.

Наголосимо на показниках, які в 2014 році призвели до зростання FSI:

- у групі індикаторів під назвою «згуртованість» субіндекс «безпекового апарату» збільшився з 4,7 до 7 пунктів;
- у групі економічних індикаторів субіндекс «економіка» зріс з 5,5 до 6,5;
- у групі соціальних індикаторів зовнішня інтервенція зросла з 6,3 до 9,1.

Проміжний висновок на основі аналізу даних щодо інституційних аспектів функціонування економіки України на основі міжнародних індексів полягає в тому, що існуюче припущення в межах інституційної теорії про фокусування творців правил гри на суспільних потребах під час розробки будь-якої політики не справдилося в Україні, оскільки реальна практика інверсійних реформ засвідчила, що політичні діячі доволі часто опиралися та досі опираються на популізм як часткове врахування інтересів співгромадян, однак основною мотивацією залишається власний інтерес. Більш ніж 30-ти річна історія незалежності України підтвердила, що подібне співвідношення інтересів у межах економічної політики приводить до постійної незавершеності реалізованих економічних реформ та їх систематичне гальмування навіть при досягненні певних позитивних результатів та подоланні перешкод.

За таких обставин в економіці зберігається загострена ситуація з недовпровадженими правилами гри, які можуть не задовольняти одночасно всіх учасників економічних відносин, однак при цьому також існує брак прагнень до кардинальної зміни наявних інституцій, що не вписується у звичайні уявлення інституційної теорії, однак може бути теоретично обґрунтовано тим, що суб'єкти поступово пристосувались до такого статусу кво та не мають упевненості, що такі реформи не погіршать вже легко передбачувану поточну ситуацію. Як наслідок, практично всі міжнародні індекси все ж демонструють поступове зростання якості інституційного середовища, однак при цьому темпи зростання є вкрай низькими, враховуючи актуальні завдання, які постають перед економічною системою України у вигляді необхідності здійснення

повоєнного відновлення, інтеграції до ЄС, здійснення інноваційної модернізації економіки, підвищення рівня конкурентоспроможності та добробуту населення.

Також аналіз інституційних показників у сферах протидії корупції, тіньової економіки, рейдерства, інституційних проблем механізмів захисту прав власності, інституційного забезпечення інноваційної діяльності, легкості ведення бізнесу довів, що найвагомим обмежувальним чинником інституційного середовища України, в якому збереглися чимало інституційних дисфункцій, є природа цих самих інституцій. Згідно з вже згадуваною класифікацією Д. Аджемоглу, їх можна вважати екстрактивно-інклюдивними, оскільки рентоорієнтованість системи, великий рівень тіньової економіки, поширена корупція, наявність проблем з охороною та захистом прав власності доповнює відсутність авторитаризму, забезпечення базових прав і свобод громадян, формальною підтримкою принципів демократії й ринкової економіки. Це пояснюється тим, що бажання зберегти статус кво лише глибше консервує економіку України, аналогічно до вже розглянутої раніше в роботі пастки середнього доходу та інституційного парадоксу розвитку. Наслідком цього є погіршення інвестиційного клімату, підрив мотивації до підприємницької діяльності, поглиблення асиметрії інформації, утрата людського капіталу, зниження інноваційної активності та конкурентоспроможності, та низькі темпи економічного зростання.

Таким чином, сучасна економічна система України характеризується наявністю складноструктурованого переплетіння інституційних дисфункцій. Упродовж останніх років спостерігається зростання кількісних інституційних показників. Водночас відсутність дієвих механізмів подолання існуючих дисфункцій уповільнює економічну динаміку України. За цих умов актуалізується питання визначення пріоритетних напрямів інституційного реформування економіки України та ідентифікації практичних заходів, які могли б бути застосовані щодо протидії інституційним дисфункціям.

3.3. Пріоритетні напрями інституційного реформування економіки України в умовах глобальних біфуркацій

Як уже зазначалося, складнощі, що виникли під час здійснення ринкових трансформацій та інституційні дисфункції, у які потрапила національна економіка, загострюють потребу в здійсненні подальших інституційних реформ. Світовий досвід економічних реформ у країнах із різними засадами економічного, політичного, культурного устрою довів, що однією з складових їх успішної реалізації є як точкові, так і комплексні інституційні зміни [69, с. 32]

У цьому контексті зазначені зміни постають стратегічним завданням сьогодення для європейської інтеграції та інноваційної модернізації економіки України [54, с. 18]. Позитивний ефект від інноваційної модернізації проявляється як на рівні окремих секторів економіки, так і на рівні всієї економічної системи загалом (створення нових технологій, зміна структури робочих місць тощо) [200, р. 170]. Слід погодитися з тим, що за сучасних умов саме інноваційність є невід'ємною характеристикою будь-якої прогресивної економічної системи, базовим фундаментом її економічного зростання.

Потрібно почати з того, що планування комплексу інституційних реформ спрямованих на модернізацію економічної системи мають розпочинатися з ідентифікації чітких результатів, які повинні бути досягнуті по завершенню їх реалізації [123, с. 21]. При цьому необхідно додатково проаналізувати розроблений план реформ у контексті їх співвідношення з актуальним станом інституційного середовища та його основних компонентів, а саме неформальними нормами, зокрема панівними цінностями суспільства [87, с. 54].

Зазначене спрямовано перш за все на уникнення «шокового» переходу від попередніх формальних рамок до нових, мінімізацію ризику виникнення суперечностей між формальними і неформальними інституціями, підвищення рівня довіри між владою та суспільством через механізм установлення

двостороннього діалогу тощо. Окремо не варто забувати, що дослідники наголошують на необхідності створення спеціальних інституцій та установ [100, с. 43], що мають забезпечити стабільний перебіг трансформації.

Розробка комплексу реформ має враховувати компонент їх взаємодоповнюваності [101, с. 10]. Ураховуючи аспект комплементарності, інституційні реформи не мають заважати функціонуванню існуючих інституцій, а також конфліктувати з новоствореними одиницями, а доповнювати їх.

Фундаментальними принципами ефективних інституційних реформ вважається наявність:

- політичної волі, що проявляється через зацікавленість політиків у здійсненні змін, а також їх можливість робити політичний вибір та брати на себе додаткову відповідальність за його результати;
- наявність реалістичної мети та професійних реалізаторів;
- зворотній зв'язок та контроль зі сторони суспільства, корегування реформування за необхідності [96, с. 119].

Варто наголосити на тому, що сучасний період історії України, незважаючи на екзистенційні загрози, постає сприятливим для здійснення інституційних змін, зокрема для швидких радикальних перетворень із метою усунення впливу інституційних дисфункцій. У випадку економічної системи України слід додати наявний великий рівень суспільної довіри до влади й готовність до реалізації подібних реформ. Ідеться про заходи, які стануть основою повоєнне відновлення й інтеграцію до ЄС. При цьому необхідно не забувати, що в умовах відсутності інституційної модернізації глобальні виклики можуть призводити й до масштабування інституційних проблем, що додатково підкреслює важливість пошуку напрямів реформування.

За результатами попередньо проведеного теоретичного аналізу було висунуто наукову гіпотезу щодо негативного впливу інституційних чинників на сектор переробної промисловості економіки (мезорівень). Для підтвердження або спростування цієї гіпотези було здійснено економетричний аналіз із

використанням програмного пакету Gretl. Усі змінні, які використовуватимуться для побудови економетричної моделі, є стаціонарними:

1) «присутність» держави в економіці (GS) оцінена на основі аналізу співвідношення між бюджетними витратами та ВВП країни, % показник;

2) рівень тіньової економіки (SE) було оцінено з урахуванням затверджених Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки Міністерства економіки України № 123 від 18.02.2009 р., % показник;

3) корупція (CPI) була оцінена на основі використання Індексу рівня сприйняття корупції, індексний показник.

Окремо варто наголосити, що під час побудови моделі було видалено низку змінних, які щодо показників, які було проаналізовано в роботі. Наприклад, IPRI не був застосований через його незначимість, а кількість випадків рейдерства через малу кількість спостережень у вибірці.

Для відображення в моделі рівня економічного розвитку промислового сектору було обрано залежну змінну – обсяг реалізованої продукції переробної промисловості в порівняльних цінах 2010 року (Prom), що оцінюється в млн грн. Загальна статистична вибірка для залежної та незалежних змінних, які використані в моделі, наведено в таблиці 3.10.

Таблиця 3.10

Дані для моделі 1

	Prom	GS	SE	CPI
2010	703340	34,9	36	24
2011	852537,4	32	32	23
2012	871146,6	34,9	30	26
2013	817734,3	34,9	30	25
2014	903735,3	31,5	36	26
2015	1139213,2	29,1	35	27
2016	1312729	28,7	33	29
2017	1627504,3	28,1	32	30
2018	1885406,2	27,7	29	32
2019	1779235,3	26,9	28	30
2020	1879375,3	30,7	30	33
2021	2618398,1	27,3	32	32

Джерело: розроблено автором на основі [157; 97; 153; 237]

У результаті проведеного економетричного аналізу було отримано таку модель (табл. 3.11):

$$l_Prom = 11,6121 - 0,0607211*d_GS - 0,0304991*SE + 0,119658*CPI,$$

де:

l_Prom – натуральний логарифм обсягів реалізованої продукції переробної промисловості;

d_GS – приріст частки державних бюджетних витрат у ВВП, %;

SE – рівень тіньової економіки, % ;

CPI – Індекс сприйняття корупції.

Коефіцієнт детермінації становить 0,96, що свідчить про високий рівень лінійного зв'язку між аналізованими показниками.

Таблиця 3.11

МНК 1 (мезорівень), на базі спостережень 2011-2021 (T=11)

Залежна змінна: l_Prom

	Коефіцієнт	Ст. Похибка	t-статистика	p-значення
Const	11,6121	0,386767	30,02	1,17e-08
d_GS	-0,0607211	0,00919554	-6,603	0,0003
SE	-0,0304991	0,0101405	-3,008	0,0197
CPI	0,119658	0,00908106	13,18	3,39e-06

Середнє зал. змін.	14,09673	Ст. Відх. зал. змін.	0,401532
Сума кв. залишків	0,061721	С.П. регресії	0,093901
R-квадрат	0,961718	Скориг. R-квадрат	0,945311
F(3, 6)	58,68318	P-значення (F)	0,000025
Лог. Правдоподібн.	12,89830	Крит. Акайке	-17,79660
Крит. Шварца	-16,20502	Крит. Хеннана-Куїнна	-18,79987
параметр rho	0,085751	Стат. Дурбіна-Уотсона	1,540258

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Результати моделювання засвідчують, що модель пройшла всі тести (табл. 3.12) і може використовуватися для обґрунтування теоретичного аналізу. Вона є адекватною, усі незалежні змінні є значимими ($>0,05$) за рівня надійності 95%. Логарифмування залежної змінної (l_Prom) було застосовано для обезрозмірення, відтак можна вести мову лише про характер впливу та

кількісний вимір впливу одних змінних на інші. Таким чином, збільшення частки тіньової економіки на 1 призводить до зменшення обсягів реалізованої продукції переробної промисловості на 3%, а збільшення різниці частки державного сектору в економіці на 1 – на 6,1% відповідно. Водночас збільшення Індексу сприйняття корупції на 1, що розглядається як зменшення рівня корупційності національної економіки, призводить до зростання залежного показника на 11,9%.

Таблиця 3.12

Результати тестування моделі

Назва тесту		Результат	Висновок
RESET	квадрати та куби	p-значення - 0,415	<u>Тест пройдено!</u>
	тільки квадрати	p-значення - 0,424	
	тільки куби	p-значення - 0,428	
Нормальності розподілу залишків		p-значення - 0,631474	<u>Тест пройдено!</u>
Автокореляція	Дурбіна-Уотсона	Статистика = 1,54026 p-значення = 0,107852	<u>Тест пройдено!</u>
	Бройша-Годфрі	p-значення - 0,836733	
Гетероскедастичність	Вайт	p-значення - 0,331433	<u>Тест пройдено!</u>
	Бройша-Пейгана	p-значення - 0,668858	
CUSUM-тест стабільності параметрів		p-значення - 0,127048	<u>Тест пройдено!</u>
Перевірка ARCH-ефектів порядку 1		p-значення - 0,303861	<u>Тест пройдено!</u>
Мультиколінеарність		d_GS - 1,515 SE - 1,581 CPI - 1,149	<u>Тест пройдено!</u>

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Таким чином, на основі побудови економетричної моделі взаємозв'язку між інституційними показниками та показниками розвитку промислового сектору національної економіки, можна зробити висновок, що запропонована наукова гіпотеза є підтвердженою та інституційні чинники дійсно чинять негативний вплив на розвиток окремих галузей. Для того, аби встановити, чи мають вони вплив та за наявності, який його характер на загальний розвиток економічних систем (макрорівень), було вирішено провести додаткове економетричне моделювання впливу інституційних показників, але на макроекономічному рівні.

Автором під час побудови другої моделі було модернізовано перелік незалежних змінних. Наприклад, Міжнародний індекс прав власності, який не був застосований через незначимість у попередній моделі став значимим, а показник «присутності» держави навпаки – став незначимим. Аналогічно до попередньої моделі всі змінні є стаціонарними.

1) рівень тіньової економіки (SE) було оцінено з урахуванням затверджених Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки Міністерства економіки України № 123 від 18.02.2009 р., % показник;

2) корупція (CPI) була оцінена на основі використання Індексу рівня сприйняття корупції, індексний показник;

3) рівень захисту прав власності (IPRI) був оцінений на основі використання Міжнародного індексу прав власності, індексний показник.

У процесі дослідження було висунуто наукову гіпотезу щодо наявності негативного впливу інституційних чинників на розвиток економічної системи України, а саме: обсяг ВВП України в розрахунку на одного мешканця в порівняльних цінах 2015 року (GDPpC) оцінюється в дол.

Загальна статистична вибірка для залежної та незалежних змінних, які використані в моделі, наведено в таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Дані для моделі 2

	GDPpC	SE	CPI	IPRI
2010	2315,1	36	24	4,149
2011	2450	32	23	4
2012	2459,8	30	26	4
2013	2466,5	30	25	4,2
2014	2346,2	36	26	4,3
2015	2121,7	35	27	3,926
2016	2185,3	33	29	3,933
2017	2246,7	32	30	3,424
2018	2337	29	32	4,282
2019	2425,6	28	30	4,432
2020	2350,4	30	33	4,466
2021	2451,9	32	32	4,453

Джерело: розроблено автором на основі [157; 249; 97; 198]

У результаті проведеного економетричного аналізу було отримано таку модель (табл. 3.14):

$$l_GDPpC = 8,03569 - 0,0118991*SE - 0,00817410*CPI + 0,0806594*IPRI,$$

де:

l_GDPpC – натуральний логарифм ВВП у розрахунку на одного мешканця в Україні;

SE – рівень тіньової економіки, % ;

CPI – Індекс сприйняття корупції;

IPRI – Міжнародний індекс прав власності.

Вона є адекватною, усі представлені незалежні змінні є значимими ($>0,05$) за рівня надійності 95%. Коефіцієнт детермінації становить 0,64, що свідчить про середній рівень лінійного зв'язку між аналізованими показниками. Логарифмування (l_GDPpC) знову було застосовано для обезрозмірення, аналогічно до попередньої моделі.

Таблиця 3.14

МНК 2 (макрорівень), на базі спостережень 2010-2021 (T=12)
Залежна змінна: $\ln GDP_{рС}$

	<i>Коефіцієнт</i>	<i>Ст. Похибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>p-значення</i>
Const	8,03569	0,201652	39,85	1,73e-01
SE	-0,0118991	0,00330305	-3,602	0,0354
CPI	-0,00817410	0,00233664	-3,498	0,0070
IPRI	0,0806594	0,0319209	2,527	0,0081

Середнє зал. змін.	7,759509	Ст. Відх. зал. змін.	0,049437
Сума кв. залишків	0,009615	С.П. регресії	0,034669
R-квадрат	0,642350	Скориг. R-квадрат	0,508231
F(3, 6)	6,878424	P-значення (F)	0,013205
Лог. Правдоподібн.	25,74859	Крит. Акайке	-43,49718
Крит. Шварца	-41,55755	Крит. Хеннана-Куїнна	-44,21530
параметр rho	-0,06529	Стат. Дурбіна-Уотсона	1,810156

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Результати другого проведеного моделювання засвідчують, що розроблена модель пройшла всі необхідні тести (табл. 3.15) й може використовуватися для обґрунтування теоретичного аналізу. Таким чином, збільшення частки тіньової економіки на 1 призводить до зменшення обсягів ВВП у розрахунку на одного мешканця на 1,1%, а збільшення Індексу сприйняття корупції на 1 – на 0,8% відповідно. Водночас збільшення Міжнародного індексу прав власності на 1, що розглядається, як підвищення ступеню їх захисту, призводить до зростання залежного показника на 8%. Таким чином, побудована модель додатково підтвердила висунуту гіпотезу щодо здійснення негативного впливу інституційних чинників не тільки на окремі сектори економіки, а на загальний розвиток економічних систем.

Таблиця 3.15

Результати тестування моделі

Назва тесту		Результат	Висновок
RESET	квадрати та куби	p-значення - 0.119	<u>Тест пройдено!</u>
	тільки квадрати	p-значення - 0,88	
	тільки куби	p-значення - 0,878	
Нормальності розподілу залишків		p-значення - 0,70184	<u>Тест пройдено!</u>
Автокореляція	Дурбіна-Уотсона	Статистика = 1,81016 p-значення = 0,135744	<u>Тест пройдено!</u>
	Бройша-Годфрі	p-значення - 0,870569	
Гетероскедастичність	Вайт	p-значення - 0,35484	<u>Тест пройдено!</u>
	Бройша-Пейгана	p-значення - 0,415032	
CUSUM-тест стабільності параметрів		p-значення - 0,2301	<u>Тест пройдено!</u>
Перевірка ARCH-ефектів порядку 1		p-значення - 0,910872	<u>Тест пройдено!</u>
Мультиколінеарність		SE - 1,109 CPI - 1,302 IPRI - 1,317	<u>Тест пройдено!</u>

Джерело: власні розрахунки автора на основі попередніх даних

Варто окремо підкреслити, що розроблені моделі є лише частковим варіантом відображення впливу інституційних чинників на розвиток як окремих галузей економіки, так і економічної системи загалом. По-перше, статистична база визначена певним часовим інтервалом, що зумовлено обмеженістю можливостей обрахунку деяких показників. По-друге, економетричні моделі є спрощеним виразом економіки, адже вони побудовані на базі припущень та узагальнень, що не завжди відповідають дійсності, оскільки об'єктивно не можуть урахувати всі фактори впливу, що побічно виражено в реалізованих моделях через значення показника константи (С), який перевищує інші змінні. Загальновідомо, що на показники обсягу реалізованої

продукції переробної промисловості та ВВП у розрахунку на одного мешканця впливають й інші фактори від яких автор абстрагувався. У цьому випадку розроблені моделі можуть бути корисним інструментом для ідентифікації впливу інституційних чинників для спрощення здійснення виявлення можливих напрямів реформування національної економіки. Економетричне моделювання додатково підтвердило висунуті припущення щодо необхідності реалізації інституційних реформ із врахуванням описаних раніше концептуальних підходів із метою протидії інституційним дисфункціям економіки України.

Ураховуючи все, що було раніше описано в роботі, стосовно підходів до протидії інституційним дисфункціям, актуальних проблем інституційного середовища України та проведені кластерний та економетричний аналізи, можна констатувати, що в результаті здійсненого комплексу методів дослідження вдалося виявити пріоритетні напрями інституційного реформування економіки в умовах глобальних біфуркацій. Кінцевою метою пропонованих реформ має стати стабілізація та підвищення ефективності інституційного середовища через зменшення негативного впливу інституційних дисфункцій. Окрім цього, пропонується досягнення додаткових цілей, а саме: удосконалення інституційного забезпечення інноваційного розвитку в умовах розбудови цифрової економіки; протидія інституційним дисфункціям у сфері охорони й захисту інтелектуальної власності; детінізація економіки та протидія корупції, сприяння неформальним інституціям громадського суспільства (рис. 3.23).

Варто зазначити, що пропоновані інституційні зміни є взаємопов'язаними й не обмежуються виключною приналежністю до одного напрямку. Для прикладу, інтелектуальна власність нерозривно пов'язана з інноваційною діяльністю, детінізацією та неформальними інституціями, тому ідентифікація напрямку реформ є скоріше умовною.

Рис. 3.23. Пріоритетні напрями інституційного реформування економіки України

Джерело: розроблено автором

Варто зазначити, що особливістю напрямку *удосконалення інституційного забезпечення інноваційного розвитку в умовах цифрової економіки* є те, що для нього треба застосовувати другий концептуальний підхід (заохочення) у контексті інституційного реформування, а саме формування стимулюючих факторів (зниження рівня трансакційних витрат ефективною норми) у формі податкових пільг, створення інноваційної інфраструктури тощо, а не обмежувальних заходів. Це зумовлено високим рівнем ризикованості та невизначеності інноваційної діяльності [130, с. 47]. Наразі перш за все необхідно інституційно забезпечити створення інноваційних розробок у різних галузях і зберегти інтелектуальний потенціал креаторів в Україні, а серед заходів, які могли б сприяти цьому можна виділити:

- постійний моніторинг інноваційних показників для оперативного реагування інструментами інноваційної політики на основі виявлених проблемних аспектів;

- сприяння створенню та розвитку мережі інноваційних структур на рівні регіональних приватних та державних хабів, які забезпечать успішну комерціалізацію нових розробок;

- забезпечення доступу економічних суб'єктів, які займаються інноваційною діяльністю, до міжнародних баз даних із патентною інформацією, із метою усунення проблем асиметрії інформації;

- створення умов для ведення інноваційного бізнесу та провадження інноваційної діяльності на основі надання пільгового довгострокового кредитування інноваційним компаніям, забезпечення грантової підтримки, запровадження спеціального режиму оподаткування суб'єктів господарювання, які займаються інноваційною діяльністю, навчання фахівців у сфері ІВ та інновацій, впровадження дієвих державних гарантій тощо;

При цьому в контексті підтримки інноваційної активності важливого значення набуває державна політика у сфері ІВ, оскільки вона впливає на темпи інноваційної діяльності. Жоден економічний суб'єкт не буде зацікавленим у здійсненні інноваційних розробок, якщо не буде впевненим у високому рівні їх охорони й захисту. У загальному саме сфера охорони й захисту ОПІВ визначає можливості для комерціалізації інноваційних продуктів. У контексті зменшення рівня трансакційних витрат ефективних норм уже були реалізовані низка заходів, наприклад, упровадження дистанційної процедури реєстрації через застосування електронних засобів, однак при цьому залишаються не вирішеними питання стосовно термінів реєстрації інноваційних продуктів, найбільший рівень актуальності яких припадає саме на момент створення. Тому в цьому контексті пропонується оновити процедуру реєстрації прав на ОПІВ з урахуванням їх рівня затребуваності, наприклад, відповідно до нагальних потреб держави в умовах воєнного стану необхідно розглянути можливість створення пришвидшеного механізму проходження процедури реєстрації ОПІВ у сфері безпеки та оборони, що не було передбачено в Законі України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного

стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» [116].

Також враховуючи те, що за різними показниками, саме проблема «піратства» авторського права є інституційною дисфункцією у сфері охорони й захисту ІВ, пропонується збільшити рівень трансакційних витрат для неефективної норми розповсюдження нелегального контенту через підвищення розміру мінімального штрафу за порушення авторських та суміжних прав передбаченого ст. 176 ККУ [77] до 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Особливу увагу потрібну звернути на механізми моніторингу та фіксації порушень у сфері ІВ, оскільки без їх ефективною діяльності будь-яке покарання стає неефективним. Удосконалити механізми моніторингу за поширенням такого контенту в мережі Інтернет, стимулюючи надавачів послуг обмежувати доступ до сайтів з контентом, який порушує права ІВ (включаючи відмову в обслуговуванні таких абонентів), а також проведення постійного моніторингу щодо використання легального програмного забезпечення на робочих місцях, особливо в державних органах влади.

Напрямок детінізації економіки, як вже розглядалося в роботі, має бути орієнтованим на створення сприятливого середовища для виведення діяльності економічних суб'єктів у офіційну площину за рахунок зменшення трансакційних витрат знаходження в межах правового поля або ж переходу до нього. При цьому ця легалізація має охоплювати велике коло питань і вимагає «формування таких умов, що забезпечать змогу всім економічним суб'єктам реалізувати власний інтерес, а також зроблять не вигідною тіньову діяльність» [75, с. 79]. Одним із можливих шляхів детінізації економіки можна розглядати заходи з реалізації концепції економічного націоналізму, який у сучасних умовах усе частіше використовується багатьма країнами з метою стимулювання економіки. Економічний націоналізм – це різновид економічної політики, що здійснюють органи державної влади, який характеризується внутрішнім контролем над формуванням економіки, праці й капіталу, навіть, якщо це вимагає введення тарифів та інших обмежень [112, с. 7]. Можна з

упевненістю стверджувати, що елементи економічного націоналізму, які проявлялися через політику протекціонізму, застосовувалися багатьма країнами й були поширеними в епоху меркантилізму. У сучасних умовах економічний націоналізм набув нових особливих рис порівняно з тим станом, в якому він перебував декілька століть тому, що зумовлено змінами в специфіці економічних відносин. У контексті інституційних реформ ідеться про пільгове оподаткування для українських підприємств, активна підтримка внутрішніх інвесторів тощо, що зменшує мотивацію підприємців ухилятися від сплати податків та збільшити стимули до легальної активності. Зрештою, уже було доведено, що завжди існує необхідність включати в державну політику підтримку та розвиток українського бізнесу як ключового чинника розвитку національної економіки, так і чинника стабілізації соціальної сфери [161].

У контексті протидії тіньовій економіці варто взяти до уваги, що одномоментне значне штучне збільшення рівня трансакційних витрат для економічних суб'єктів, які працюють «у тіні», може мати наслідок у формі відпливу капіталу з країни. Тому варто повернутися до вже згаданого способу амністії капіталу, який передбачає зниження трансакційних витрат переходу від неефективної до ефективної норми. За результатами кампанії амністії в Україні 2021-2023 рр. можна з упевненістю констатувати, що вона виявилася неефективною, оскільки загалом було задекларовано близько 6,2 млрд грн із максимальною сумою в 379,5 млн грн при пільгових ставках в 2,5% за умови купівлі ОВДП України, 5% - для валютних цінностей, банківських металів, рухомого та нерухомого майна, 9% - для валютних цінностей, розміщених за межами України [114]. Подібний стан речей став можливим через такі обставини: відсутність системних змін у роботі державної податкової служби, короткий строк реалізації та вплив зовнішніх чинників. У разі повторної спроби реалізації податкової амністії з метою зменшення рівня тінізації економіки необхідно врахувати недоліки попередньої, а саме: покращити механізми підтримки інституцій у цій сфері, оскільки якщо суспільство буде впевнене в тому, що приховування нелегального доходу не

вплине на рівень його трансакційних витрат (оскільки механізм фіксації, моніторингу та примусу залишаться аналогічними), то воно не буде мати стимулів декларувати приховані тіньові доходи. Зазначене дозволить виконати одразу дві умови:

- 1) зменшити рівень трансакційних витрат переходу до ефективної інституції;
- 2) збільшити рівень трансакційних витрат для неефективної моделі поведінки.

До інших інституційних змін, які могли б бути ефективними в контексті зменшення рівня тінізації економіки, можна віднести:

- удосконалення системи контролю за фінансовими операціями та процесами укладання угод, зокрема це стосується фінансового моніторингу руху коштів, зміни власників бізнесу та створення нових фірм;

- розширення можливостей легальної зайнятості за рахунок стимулюючих факторів, як то розширення переліку офіційних гарантій, додаткових фінансових стимулів тощо.

Успішність реалізації реформ у напрямі подолання корупції впливає не тільки на загальну ефективність інституційного середовища економіки України, але й на успішність виконання умов щодо інтеграції з ЄС. У цьому напрямі очевидним є те, що громадяни не бажатимуть дотримуватися формальних і неформальних настанов, якщо не будуть переконані в соціальній справедливості. Більше того, ураховуючи те, що серед неформальних інституцій, які визначають український менталітет (загальна для соціально-політичної або етнічної групи людей сукупність політико-психологічних уявлень у сфері поведінки або мислення) [73], є підвищене прагнення справедливості, було б ефективним рішенням встановити пряму залежність між рівнем заробітної плати державних службовців від середнього рівня цього показника по країні з періодичним проведенням оцінки діяльності органів влади різних рівнів із метою оцінки ефективності їх діяльності.

У цьому ж контексті варто приділити увагу також створенню механізму переходу зобов'язань чиновників усіх рівнів на суспільні результати з фіксацією покарання за їх невиконання, тобто збільшення рівня трансакційних витрат для неефективної норми. Забезпечення цього можна досягти за рахунок продовження реформ у сфері оперативного контролю суспільства за роботою політиків, що має на меті зменшити рентоорієнтованість економіки. У цьому напрямі уже є певні напрацювання, наприклад, система DoZorro громадської організації ТІ, яка створена з метою забезпечення рівних правил гри для всіх стейкхолдерів сфери публічних закупівель та розвитку контролю за ними з боку громадянського суспільства [167].

Важливим у контексті подолання корупції є пропагування серед населення тези про те, що за послуги, які б мали забезпечуватися державою безкоштовно, платити або ж вимагати додаткову платню не варто, оскільки подібне порушення загальних правил буде мати відповідне покарання.

Серед інших заходів інституційного реформування, які спрямовані на протидію корупції в Україні, можна виокремити:

- удосконалення механізмів захисту осіб, які повідомляють про корупцію;
- надання більших повноважень та необхідних ресурсів для забезпечення виконання примусу, моніторингу та фіксації антикорупційним органам (але без збільшення кількості цих органів із дублюванням їх функцій між собою, оскільки це може призвести до появи нових дисфункцій антикорупційного інституційного забезпечення);
- стимулювання розвитку громадських організацій та незалежних засобів масової інформації та розширення їх взаємодії з державними органами влади.

При реалізації антикорупційних реформ також не варто забувати факт того, що неформальні норми поведінки можуть легко самовідтворюватися, тому реалізація напівмір або ж часткових реформ не дасть бажаного результату.

Необхідно окремо підкреслити, що паралельно з описаними реформаторськими заходами має здійснюватися активний *розвиток цифрової економіки*, оскільки остання – основа підвищення ефективності взаємодії не

тільки між індивідами та суб'єктами господарювання, але й на макрорівні з державою [31, с. 45]. Як вже зазначалося в дисертаційній роботі, цифровізація економічних процесів – один із найефективніших способів зменшення рівня трансакційних витрат ефективних інституцій.

Низка заходів цифровізації вже були описані в контексті інституційного реформування, однак, на нашу думку, необхідно окремо виділити ще низку, які можуть бути ефективними в контексті зазначених напрямів, наприклад, застосування баз даних як елементу стратегії протидії корупції:

- здійснення цифрового контролю наявності рентоорієнтованого зв'язку між політиками та бізнесом;
- контроль здійснюваних фінансових витрат та виводу коштів за рахунок внутрішніх та зовнішніх аудиторів;
- інформування суспільства стосовно дій влади за допомогою соціальних мереж та месенджерів тощо.

У контексті реалізації інституційних реформ не можна нехтувати й зміною неформальних складових інституційного середовища. Якщо формальну складову інституційного середовища можна відносно швидко змінити, то неформальну – ні, але при цьому тривала трансформація останніх відіграє ключову роль для забезпечення міцного підґрунтя довгострокового економічного зростання, а отже, може забезпечити більший кумулятивний ефект від реформ чим далі в часовому вимірі буде оцінюватися результат. Відповідно до описаних теоретичних підходів, держава не має можливості керувати цим процесом, оскільки вони базуються на вікових традиціях та культурних нормах, однак вона має змогу за допомогою інструментів впливу направляти соціум, підштовхуючи їх розвиток у певне русло, що в довгостроковій перспективі буде трансформовано в позитивні чи негативні зміни культурних норм.

Аналіз напрямку *змін неформальної складової інституційного середовища України* варто почати з того, що за його основну мету варто взяти сприяння неформальним інституціям громадянського суспільства через формування

національної свідомості. Передумовою цього є узгодження державної політики, а також створення відповідного інформаційного простору. Обов'язковими елементами політики підтримки інституцій громадянського суспільства повинні бути заходи у сфері національної безпеки, освіти та культури як фундаменту подальшої еволюції національного простору на основі традиційної траєкторії розвитку.

Також слід звернути увагу на домінуючі позиції в Україні цінностей традиціоналізму та особистої безпеки. Суспільство отримає більші вигоди, якщо будуть встановлені довгострокові довірчі відносини між владою та громадянами, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях, оскільки це призведе до упевненості в можливостях отримання потрібних соціальних послуг, зрозумілості напрямів подальшого розвитку тощо. Тому органи державної влади мають постійно надавати інформацію стосовно цілей державних програм та інструментів їх досягнення в середньо- й довгострокових перспективах. Описане дасть можливість громадянам передбачувати розвиток інституційного середовища та зменшити загальний рівень невизначеності в суспільстві, а отже, й рівень трансакційних витрат.

Пропагування таких норм як свобода та толерантність, а також поваги до результатів інтелектуальної діяльності інших, мають сприяти зниженню загального рівня трансакційних витрат і формуванню стійкого неформального підґрунтя інституційного середовища. Це пояснюється тим, що зазначені риси є характерними для економічних суб'єктів систем із високим рівнем розвитку, а також зі значним запасом потенціалу для подальшого зростання.

Необхідно почати формування культури слідування формальним нормам інституційного середовища серед населення, зокрема змінити суспільний принцип «дозволено все, що не є забороненим» до принципу «дозволено все, що є зафіксованим». Це є складним комплексним завданням, яке повинно стати основою нової державної політики на всіх рівнях, а за умови поширення серед громадян культури прозорості, описані заходи зумовлять максимізацію ефективності взаємодії економічних суб'єктів у межах економічної системи. Це

допоможе збільшити свідомість населення щодо важливості дотримання законів та доброчесності.

Таким чином, запропоновані напрями інституційного реформування національної економіки сприятимуть підвищенню ефективності інституційного середовища національної економіки шляхом подолання інституційних дисфункцій та забезпечать її конкурентоспроможний розвиток в умовах глобальних біфуркацій.

Висновки до третього розділу

На основі аналізу та узагальнення сучасних інституційних дисфункцій економіки України та напрямів їх подолання отримано такі наукові результати:

1. Формування інституційного середовища економіки України в період інверсійного ринкового реформування супроводжувалося інституційними змінами із успадкованими та набутими інституційними атрибутами, що було характерно й для інших постсоціалістичних країн. Компаративний кластерний аналіз впливу інституційних дисфункцій на трансформацію економічних систем на основі аналізу показників інституційного розвитку 18 постсоціалістичних країн у 2010 та 2019 роках підтвердив гіпотезу щодо дивергентного впливу інституційних дисфункцій на економічний розвиток зазначених країн. Збереження виявлених тенденцій сприятиме багатовекторності інституційного розвитку аналізованих країн у майбутньому.

2. Сучасна економічна система України характеризується наявністю складноструктурованого переплетіння інституційних дисфункцій. Аналіз низки інституційних індикаторів підтвердив зростання кількісних показників, що відображають позитивні інституційні перетворення. При цьому відсутність дієвих механізмів подолання інституційних дисфункцій уповільнює економічне зростання України. Серед таких інституційних дисфункцій особливо загрозливими є корупція, тінізація економіки, незахищеність прав інтелектуальної власності та відсутність належного інституційного забезпечення інноваційної діяльності.

3. Аналіз на основі побудови економетричної моделі взаємозв'язку між обсягом реалізованої продукції переробної промисловості та рівнем «присутності» держави в економіці, рівнем тіньової економіки та Індексом сприйняття корупції підтвердив гіпотезу щодо сповільнення економічної динаміки на мезорівні під впливом зазначених інституційних чинників. Економетричне моделювання залежності показників обсягу ВВП України в розрахунку на одного мешканця від рівня тіньової економіки, Індексу сприйняття корупції та Міжнародного індексу прав власності підтвердило негативний вплив інституційних чинників на макrorівні. На основі проведеного дослідження було визначено пріоритетні напрями інституційного реформування економіки України, а саме: удосконалення інституційного забезпечення інноваційного розвитку в умовах розбудови цифрової економіки, протидія інституційним дисфункціям у сфері охорони й захисту інтелектуальної власності, детінізація економіки та протидія корупції, а також сприяння неформальним інституціям громадянського суспільства.

Матеріали розділу викладено в наукових публікаціях автора [34], [35], [62], [63], [64], [183], [191].

ВИСНОВКИ

Результатом дисертаційної роботи є поглиблення теоретико-методологічних засад дослідження інституційних дисфункцій розвитку економічних систем та обґрунтування на цій основі науково-практичних рекомендацій щодо інституційного реформування економіки України в умовах глобальних біфуркацій. Основними висновками та рекомендаціями дисертаційної роботи є такі:

1. У процесі еволюції інституційної теорії відбулося збагачення теоретичних підходів до дослідження інституційного середовища як детермінанти економічного розвитку. Інституційне середовище сучасних економічних систем є складноструктурованим, таким, що визначає специфічні риси економічного розвитку через унікальне поєднання формальних і неформальних інституцій та механізмів їхньої підтримки. Його важливою структурною складовою є механізми підтримки інституцій, а саме: (1) механізми примусу, які забезпечують слідування сформованим правилам і нормам; (2) механізми моніторингу, що уможливають нагляд та контроль дотримання правил і норм; (3) механізми фіксації, покликані ідентифікувати факти недотримання сформованих у соціумі правил і норм. Функціональне призначення зазначених механізмів полягає у визначенні рівня трансакційних витрат суспільства та окремих індивідів. При цьому сформовані в процесі еволюції національної економіки «правила гри» зумовлюють як прискорення, так і сповільнення її економічної динаміки.

2. Інституційні зміни є складним, багатофакторним та суперечливим процесом трансформації інституційного середовища, який визначає вектори розвитку економічних систем та забезпечує їх диференціацію в часових і просторових координатах. Застосування процесного підходу до дослідження життєвого циклу формальних та неформальних інституцій уможливорює виокремлення таких його основних етапів: (1) формування (поява нового інституційного елемента, який має специфічні характеристики як реакція на певну потребу); (2) впровадження (використання інституції окремим індивідами, початок

слідуюнню нормі, яка може частково коригуватися відповідно до її затребуваності); (3) зрілість (масове призвичаєння до норми, її стабільне функціонування, поширення її використання. При цьому допустиме часткове редагування інституції та оновлення її окремих складових); (4) усунення (заміна або ліквідація інституції через зміну соціальних умов або її невідповідність новим вимогам).

3. У процесі інституційних змін можуть формуватися інституційні дисфункції, які є порушенням функціонування інституції або ж системи інституцій, що чинить вплив на економічний розвиток та стимулює інституційні зміни. Інституційні дисфункції вирізняються плюралізмом та суперечливим впливом на розвиток економічних систем. Плюралізм інституційних дисфункцій виявляється в багатогранності теоретичних підходів до визначення їхніх різновидів та критеріїв їхньої класифікації (за походженням, суб'єктивністю, рівнем прояву, стабільністю, масштабністю). Суперечливий вплив інституційних дисфункцій на розвиток економічних систем проявляється в тому, що вони одночасно можуть як сприяти економічному розвитку, так і сповільнювати його. При цьому сутнісне співвідношення понять «інституційна дисфункція» й «інституційна пастка» виявляється в тому, що вони позначають різнорівневий характер інституційних порушень, де інституційна дисфункція постає як загальне поняття, що охоплює всі відхилення в межах відповідного інституційного середовища, тоді як інституційна пастка відображає лише окремий випадок зазначених дисфункцій. При цьому етапи життєвого циклу інституцій є характерними також і для інституційних дисфункцій.

4. Формування та розвиток інституційного середовища як унікального набору формальних і неформальних обмежень, що структурують людську поведінку, зумовлює відсутність сталих чинників інституційних дисфункцій. Останні можуть генеруватися як випадково, внаслідок глобальних біфуркацій, так і цілеспрямовано – під час ініційованих інституційних змін. При цьому сучасні глобальні біфуркації, а саме: цифрова революція, пандемія COVID-19, повномасштабне вторгнення РФ в Україну зумовлюють виникнення нових та

загострення існуючих дисфункцій. Йдеться також про феномен інституційного шоку як порушення стійкості інституційної системи на формальному і неформальному рівнях у частині синхронних та асинхронних змін складових інституційного середовища. Зазначене диференціює альтернативні шляхи інституційного розвитку економічних систем, які характеризуються одночасною швидкою зміною формальних та неформальних інституцій або лаговим ефектом змін зазначених складових інституційної структури.

5. Укорінення інституційних дисфункцій в межах інституційного середовища відбувається за рахунок дії ефектів закріплення. При цьому зменшення рівня трансакційних витрат – головний чинник, який зумовлює їх поширеність. Інституційні дисфункції впливають на загальну ефективність інституційного середовища за рахунок зменшення рівня трансакційних витрат індивідів і одночасного нерівномірного збільшення цих витрат для соціуму в результаті чого інституції не можуть виконувати своє функціональне призначення щодо економії трансакційних витрат. За цих умов інституційний парадокс розвитку, що характерний для економік, які потрапили в пастку середнього доходу, є одним із одним із негативних наслідків закріплення інституційних дисфункцій.

6. Під час здійснення вибору між інституціями індивід віддасть перевагу варіанту, за якого сукупний ефект (перевищення вигоди над витратами) буде переважати альтернативу. Відтак протидія інституційним дисфункціям повинна враховувати зазначені поведінкові аспекти. Аналіз поведінкових особливостей вибору індивідів між двома альтернативами у формі ефективної та неефективної інституцій на основі міждисциплінарності вможливує виокремлення таких концептуальних підходів до протидії інституційним дисфункціям: (1) зменшення рівня трансакційних витрат ефективної норми (заохочення) або (2) збільшення рівня трансакційних витрат неефективної норми (стримування). Перший підхід реалізується за рахунок стимулювання індивідів до правової форми поведінки або ж шляхом полегшення методів слідування цим нормам. Прикладом застосування першого підходу є зменшення рівня необхідного мінімального капіталу для початку

підприємницької діяльності, запровадження центрів реєстрації. Другий підхід реалізується за рахунок впровадження покарання за дії поза правовим полем. Прикладом застосування другого підходу є санкції, які встановлюються державою як покарання за корупційну діяльність. Зазначені підходи є мікроекономічним підґрунтям здійснення інституційного вибору, що може слугувати теоретичним конструктом інституційного реформування економічних систем.

7. Особливості формування інституційного середовища в період інверсійного ринкового реформування економіки України полягають у поєднанні цілеспрямованих інституційних змін із успадкованими та набутими в процесі національного історичного розвитку інституційними атрибутами. Зазначені особливості характерні як для економіки України, так і для інших постсоціалістичних країн. Компаративний кластерний аналіз впливу інституційних дисфункцій на трансформацію економічних систем на основі аналізу показників інституційного розвитку 18 постсоціалістичних країн у 2010 та 2019 роках підтвердив гіпотезу щодо дивергентного впливу інституційних дисфункцій на економічний розвиток зазначених країн. Така дивергенція зумовлена ступенем конгруентності сформованого в країнах інституційного середовища з реалізованими інституційними новаціями, що знаходить відображення в інституційних дисфункціях. При цьому збереження дивергентних тенденцій зумовлюватиме подальшу багатовекторність інституційного розвитку країн колишнього соціалістичного табору.

8. Економіка України характеризується наявністю складноструктурованого переплетіння інституційних дисфункцій, сформованих у період інверсійного ринкового реформування національної економіки, з одного боку, та зумовлених сучасними глобальними біфуркаціями з іншого. Аналіз інституційних індикаторів (Індексу сприйняття корупції, рівня тіньової економіки, кількості випадків рейдерства, Міжнародного індексу прав власності, Глобального індексу інновацій) засвідчив зростання кількісних показників, що відображають позитивні інституційні зміни національної економіки. Водночас відсутність дієвих механізмів подолання існуючих

дисфункцій уповільнює економічну динаміку України. Серед таких інституційних дисфункцій особливо загрозливими є корупція, тінізація економіки, незахищеність прав інтелектуальної власності, відсутність належного інституційного забезпечення інноваційної діяльності, які зумовлюють погіршення інвестиційного клімату, поглиблення асиметрії інформації, втрату людського капіталу, скорочення інноваційної активності, зниження рівня глобальної конкурентоспроможності національної економіки та добробуту населення.

9. Економетричний аналіз досліджуваних процесів на основі побудови економетричної моделі взаємозв'язку між обсягом реалізованої продукції переробної промисловості та рівнем «присутності» держави в економіці, рівнем тіньової економіки та Індексом сприйняття корупції підтвердив гіпотезу щодо сповільнення динаміки сектору переробної промисловості України під впливом зазначених інституційних чинників. Економетричне моделювання залежності показників обсягу ВВП України в розрахунку на одного мешканця від рівня тіньової економіки, Індексу сприйняття корупції та Міжнародного індексу прав власності підтвердило негативний вплив цих інституційних чинників на економічне зростання. Деструктивні наслідки закріплення інституційних дисфункцій для розвитку окремих секторів економіки (мезорівень), так і для розвитку економічної системи загалом (макрорівень) актуалізують такі напрями інституційного реформування економіки України: удосконалення інституційного забезпечення інноваційного розвитку в умовах розбудови цифрової економіки, протидія інституційним дисфункціям у сфері охорони і захисту інтелектуальної власності, детінізація економіки та протидія корупції, а також сприяння неформальним інституціям громадянського суспільства. Пропоновані напрями інституційного реформування національної економіки сприятимуть підвищенню ефективності інституційного середовища національної економіки шляхом подолання інституційних дисфункцій та забезпечать її конкурентоспроможний розвиток в умовах глобальних біфуркацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверкина М.Ф., Окисюк Є.В. Тенденції та перспективи інституційного забезпечення антикорупційної політики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*: науковий журнал. 2021. 2(50). С. 4-10. DOI: [https://doi.org/10.25264/2311-5149-2021-22\(50\)-4-10](https://doi.org/10.25264/2311-5149-2021-22(50)-4-10)
2. Алексєєнко Д.Д. Інституціональні чинники підвищення ефективності виробництва локальних суспільних благ в Україні. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2020. 2(70). С. 21-29. DOI: <https://doi.org/10.33271/ev/70.021>
3. Бодров В.Г. Комплементарна інституціоналізація мікротрендів у розвитку сучасних економічних систем. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали II Міжнародного форуму. Дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.». 2021. С. 35-37.
4. Бодрова Д.В. Інституціональні аспекти розвитку цифрової економіки в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка та управління*. 2019. 4. С. 163-168. DOI: <https://doi.org/10.32838/2523-4803/69-5-57>
5. Бодрова Д.В. Інституціональні трансформації емерджентних економічних систем у процесі інклюзивного розвитку. *Економічний простір*. Збірник наукових праць. 2017. 118. С. 72-86.
6. Борщевський В.В. Вплив інституційних дисфункцій на ефективність використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій. *Регіональна економіка*. 2014. 3. С. 149-161.
7. Борщевський В.В., Василиця О.Б., Чех М. М. Глобалізаційні чинники соціально-економічного розвитку держав у контексті сучасних викликів. *Наукові перспективи*. 2022. 2 (20). С. 212-225. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-2\(20\)](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-2(20))
8. Борщевський В.В., Чех М.М., Матвєєв Є.Е. Інституційні фетиші: сутність явища та особливості його поширення в державному секторі. *Наукові*

перспективи. 2022. 7(25). С. 200-210. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7\(25\)-200-210](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7(25)-200-210)

9. Борщевський В.В., Чех М.М., Матвеев Є.Е. Інституційно-організаційні чинники та морально-етичні аспекти еволюції державного сектору в Україні. *Ефективність державного управління*. 2023. (70/71). С. 17-22. DOI: <https://doi.org/10.36930/507002>

10. Бунге Н. Про місце політичної економії в системі народної освіти, і про її відношення до практичної діяльності. М. Бунге: сучасний дискурс: за ред. В.Д. Базилевича. К. : Знання. 2005. С. 639-691.

11. Варналій З.С. Теоретичні засади детінізації економіки України. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. 1. С. 46-53.

12. Васенко В.К. Економічний націоналізм в політекономії Ф. Ліста та його актуальність для сучасної України. *Вчені записки університету «Крок»*. 2018. 4(52). С. 7-21. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2018-52-7-21>

13. Ватаманюк З.Г. Інституційні засади формування економічної системи України: теорія і практика. Львів: «Новий Світ-2000». 2005. 648 с.

14. Ватаманюк О.З. Індекс олігархізації економіки як чинник якості економічних та політичних інститутів у постсоціалістичних країнах світу. *Економічна теорія та право*. 2022. 48. С. 8-28. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2022-48-1-8>

15. Ватаманюк О.З. Раціональність поведінки людини в економічній науці: класичний та неокласичний підходи. *Економічна теорія та право*. 2018. 2(33). С. 11-25. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2018-33-2-11>

16. Вашків О.П. Шляхи та перешкоди виходу з інституційних пасток. *Регіональна економіка та проблеми муніципального розвитку: зб. мат. Міжнародної науково-практичної конференції: у 2-х ч. Ч. 2*. К.: Київський економічний науковий центр. 2014. С. 122-124.

17. Вірченко В.В., Кущинська О.О., Спасіченко О.В. Інституційно-організаційне забезпечення охорони прав інтелектуальної власності в Україні.

Економіка та суспільство. 2021. 34. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-60>

18. Волянська О.В. Інституційний характер корупції в недержавному секторі: соціологічний аналіз. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого*. Харків: Право. 2012. 1(11). С. 317-323.

19. Гаєк Ф.А. Індивідуалізм та економічний порядок. Переклад із англійської. Харків: Акта. 2002. 418 с.

20. Гайдай Т. В. Інституція як інструмент інституційного економічного аналізу. *Економічна теорія*. 2006. 2. С. 53-64.

21. Гайдай Т.В. Еволюція концептуально-методологічних основ теорії інституційних змін. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. 164. С. 13-17. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2014/164-11/2>

22. Гайдай Т.В. Інституційно-еволюційний підхід у дослідженні суті та суперечностей перехідних економік. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна*. 2005. 89-1. С. 66-72.

23. Гайдай Т.В. Категоріальна визначеність поняття інституції. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Економіка*. 2005. 75-76. С. 15-19.

24. Гайдай Т.В. Методологічний аналіз дослідної програми традиційного інституціоналізму: формування «жорсткого ядра». *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали II Міжнародного форуму. Дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.». 2021. С. 35-37.

25. Гайдай Т.В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2008. 296 с.

26. Гайдай Т.В. Теорія інституційних змін Д. Норта та проблеми перехідних економік. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна*. 2010. 38-1. С. 50-55.

27. Герасименко Т.В. Трансакційні витрати: сутність та динаміка в українській економіці. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2021. 2(74). С. 60-67. DOI: <https://doi.org/10.33271/ebdut/74.060>
28. Геращенко С.О., Чорнобаєв В.В. Інституціональні чинники розвитку інноваційного підприємництва в Україні. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2020. 2(70). С. 30-36. DOI: <https://doi.org/10.33271/ev/70.030>
29. Гордіца К.А. Неформальні складові інституту власності в Україні: історико-економічний аналіз. *Український соціум*. 2010. 2(33). С. 102-113.
30. Горняк О.В. Особливості аналізу фірми в теорії трансакційних витрат. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Економіка*. 2021. 4(89). С. 6-9. DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/4-89-1>
31. Горняк О.В., Стемблер Д.В., Черкез С.І. Цифровізація та пандемія як сучасні чинники розвитку економіки України. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова*. 2020. 6(85). С. 44-50. DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/6-85-9>
32. Гражевська Н. І. Конкурентоспроможність національної економіки в контексті сучасної парадигми модернізації. *Теоретичні та прикладні питання економіки: Зб. наук. праць*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011. 25. С. 6-13.
33. Гражевська Н.І. Компаративний підхід до аналізу глобальної конкурентоспроможності національних економік. *Теоретичні та прикладні питання економіки: Зб. наук. праць*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2014. Вип. 1 (28). С. 15-24.
34. Гражевська Н.І., Заваженко А.О. Інституційні пастки ринкового реформування економіки України. *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць*. 2019. 820. С. 3-7. DOI: <https://doi.org/10.31861/ecovis/2019-820-1>
35. Гражевська Н.І., Ходжаян А.О., Заваженко А.О. Інституційне середовище як детермінанта ефективності промислового розвитку України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2020. 210(3). С. 6-12. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/210-3/1>

36. Гриценко А.А. Інституційна архітектоніка: предмет, основні закони, методологія. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна*. 2006. 103-1. С. 31-37.

37. Данілова К.І. Інституційні пастки експортоорієнтованого економічного розвитку України в контексті виконання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. *Ефективна економіка*. 2015. 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4585>

38. Демидюк О.О. Підвищення інституційної ефективності економічної системи як чинник сталого розвитку України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. 160. С. 27-33.

39. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 №943-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#Text>

40. Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: у 2 ч. НАН України. Інститут економіки та прогнозування. К., 2012. Ч. 1. 332 с.

41. Ємельяненко Л.М., Заболотна С.І. Систематизація механізмів та інструментів державної політики детінізації економіки України. *Економічний простір*. 2023. 185. С. 124-131. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/185-22>

42. Жаліло Я.А. Децентралізація влади як інституційний чинник системної трансформації економіки. *Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць / За ред.: М.І. Зверькова*. Одеса. 2019. 1(69). С. 69-82. DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.1\(69\).2019.69-82](https://doi.org/10.33987/vsed.1(69).2019.69-82)

43. Жаліло Я.А. Тіньова економіка як «інституційна пастка» на шляху економічної модернізації. *Економічна теорія*. 2018. 2. С. 22-40. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.02.022>

44. Жилінська О.І., Бойко А.О. Ефективність державної політики протидії тінізації економіки: кількісна та якісна складова. *Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка*. 2020. 1. С. 147-154. DOI: <https://doi.org/10.21272/1817-9215.2020.1-16>.

45. Заваженко А.О. «Інституційний шок» національних економік в період пандемії covid-19. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали II Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.». Київ. 2021. С. 174-176.

46. Заваженко А.О. Еволюція концептуальних основ дослідження неефективних інституцій. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Економіка*. 2022. 4(94). С. 11-15. DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/4-94-2>

47. Заваженко А.О. Інституції та їх вплив на економічний розвиток: пастка середнього доходу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал*. 2022. 24(52). С. 4-10. DOI: [https://doi.org/10.25264/2311-5149-2022-24\(52\)-4-10](https://doi.org/10.25264/2311-5149-2022-24(52)-4-10)

48. Заваженко А.О. Інституційна стабільність економічних систем в періоди глобальних та локальних викликів. *Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень*. Київ. 2022. С. 29-30.

49. Заваженко А.О. Інституційне середовище як складова економічної безпеки національних господарських систем. *Конкурентоспроможність національної економіки: матеріали XX Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. Г.М. Филюк*. Київ. 2022. С. 72-74.

50. Заваженко А.О. Інституційний розвиток економічних систем у період глобальних викликів. *Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень*. Київ: 2021. С. 121-123.

51. Заваженко А.О. Інституційні аспекти забезпечення добробуту домогосподарств в умовах макроекономічної нестабільності. *Стійкість бізнесу і добробут домогосподарств: фінансові та соціальні аспекти: збірник тез доповідей XIV Міжнародної науково-практичної конференції*. За заг. ред. Н.В. Приказюк. Київ, 2022. XIV. С. 32-34.

52. Заваженко А.О. Інституційні дисфункції цифрової трансформації економіки України. *Шевченківська весна 2022. Цифрова трансформація економіки в умовах пандемії covid-19*. Матеріали XX міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ. 2022. С. 144.

53. Заваженко А.О. Інституційні пастки як прояв дисфункцій інституційного середовища. *Шевченківська весна: Економіка*, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. К., 2019. XVII. С. 11.

54. Заваженко А.О. Інституційні перешкоди інноваційної модернізації економіки України. *Шевченківська весна: Сучасні виклики економіки*, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. 2020. XVIII. С. 18-19.

55. Заваженко А.О. Компаративний аналіз протиепідеміологічного інституційного забезпечення національних економік у період пандемії covid-19. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2021. 1(73). С. 9-17. DOI: <https://doi.org/10.33271/ebdut/73.009>

56. Заваженко А.О. Концептуальні підходи державної політики подолання інституційних дисфункцій сучасних економічних систем. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2022. 3(220). С. 5-11. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2022/220-3/1>

57. Заваженко А.О. Корупція як інституційна пастка ринкової трансформації економіки України. *Шевченківська весна: Економіка*, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / За заг. ред. проф. А.І. Ігнатюк: К., 2018. XVI. С. 25.

58. Заваженко А.О. Корупція як інституційна перешкода модернізації економіки України. *Шевченківська весна: Економіка*, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / За заг. ред. проф. В.Д. Базилевича: К., 2016. XIV. С. 21.

59. Заваженко А.О. Модернізація економіки України в контексті теорії інституційних змін. *Шевченківська весна: Економіка*, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / За заг. ред. проф. В.Д. Базилевича: К. 2015. XIII. С. 14.

60. Заваженко А.О. Пандемія covid-19: інституційний виклик для економічних систем. *Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до*

сталого розвитку, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / За заг. ред. Л.А. Анісімової. К., Інтерсервіс, 2021. XIX. С. 148.

61. Заваженко А.О. Промислові політики: цілі, механізми, інструменти та результати. *Синергія знань, досвіду та креативності заради майбутнього: збірка студентських робіт*. UNICEF. 2021. С. 85-94. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&isSpecial=True&id=7e8e391e-fec3-43c0-89fe-07b1d06599f5&title=SinergiiaZnan-DosviduTaKreativnostiZaradiMaibutnogo>

62. Заваженко А.О. Суперечливий вплив інституційних змін на економічний розвиток країн європейського регіону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2023. 48. С. 18-24. DOI: <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2023-48-3>

63. Заваженко А.О. Тінізація економіки як інституційна детермінанта соціально-економічного добробуту населення в умовах макроекономічної нестабільності. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали II Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Міжн. наук.-практ. Конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності». Київ. 2021. С. 180-182.

64. Заваженко А.О. Формування та врегулювання інституційних дисфункцій трансформаційної економіки України. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2023. 1(81). С. 7-14. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2023-81-1>

65. Задерейко С.Ю. Особливості приватизації в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2012. 173(3). С. 168-173.

66. Захарченко В.І. Теоретико-методичні підходи до аналізу процесів тінізації української економіки. *Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки*. 2019. 53. С. 97-107. DOI: <https://doi.org/10.24025/2306-4420.0.53.2019.172196>

67. Кирилюк Є.М. Методологія дослідження процесів трансформації економічних систем у сучасних теоріях. *Механізм регулювання економіки*. 2011. 4. С. 172-179.

68. Кіндзерський Ю.В. Інституційна пастка олігархізму і проблеми її подолання. *Економіка України*. 2016. 12. С. 22-46.

69. Клепанчук О.Ю. Концептуальні засади впровадження структурних змін та інституційних реформ на внутрішньому ринку. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Економіка*. 2019. 1(74). С. 30-36.

70. Колодій С.Ю. Інституційні зміни та їх вплив на збалансованість фінансових ресурсів держави в умовах ринкових трансформацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: «Економіка та управління»*. 2011. 24(63). 2. С. 77-84.

71. Коломієць Г.М., Меленцова О.В., Чередниченко А.П. Рентоорієнтована поведінка як перешкода посткризового господарського розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал*. 2020. 17(45). С. 16-21. DOI: [https://doi.org/10.25264/2311-5149-2020-17\(45\)-16-21](https://doi.org/10.25264/2311-5149-2020-17(45)-16-21)

72. Краус К.М., Краус Н.М., Манжура, О.В. Управління інститутом довіри: принципи побудови структури і методи покращення. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2021. 32(71). С. 1-4. DOI: <https://doi.org/10.32838/2523-4803/71-1-1>

73. Краус К.М., Краус Н.М., Маслов А.О. Інституціонально-еволюційні фрейми ментальності «цифрової людини» як «генетичного коду» цифрового підприємництва. *Ефективна економіка*. 2021. 3. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.3.4>

74. Краус К.М., Краус Н.М., Осецький В.Л. Інститут власності та довіри в національній економіці: пріоритезація, імпульси розвитку та кристалізація обрисів. *Інфраструктура ринку*. 2020. 39. С. 9-14. DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastruct39-2>

75. Краус К.М., Краус Н.М., Панченко А.О., Шевчук В.С. Тіньова економіка в Україні: причини, масштаби та наслідки розвитку. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*. 2020. 1(5). С. 79-87. DOI: <https://doi.org/10.32750/2020-01>

76. Краус К.М., Краус Н.М., Поченчук Г.М. Інституціональні аспекти та цифровізація фінансової інклюзії в національній економіці. *Innovation and sustainability*. 2022. 2. С. 18-28. DOI: <https://doi.org/10.31649/ins.2022.2.18.28>

77. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. №25-26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

78. Купрійчук В. Проблеми та суперечності реалізації антикорупційної політики в Україні. *Вісник НАДУ*. 2011. 3. С. 97-103.

79. Кушнар'єв І.В. Інструменти боротьби з політичною корупцією в країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. *Науковий журнал «Політикус»*. 2017. 4. С. 58-61.

80. Липов В.В. Визначення моделі інноваційного розвитку України: чинники інституційної комплементарності. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2009. 5. С. 81-86.

81. Липов В.В. Еволюція інституційних форм конкурентних відносин: від першої до четвертої промислової революції. *Економічна теорія*. 2020. 1. С. 20-40. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2021.01.020>

82. Липов В.В. Зміни і оцінка інституційної комплементарності: проблеми та інструменти. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна*. 2009. 37-1. С. 62.

83. Липов В.В. Інституційна комплементарність: від моделі ринкової економіки до концепції множинності варіантів капіталізму. *Економічна теорія*. 2010. 2. С. 47-60.

84. Липов В.В. Непередбачувані наслідки і проблема забезпечення сталого розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2021. 4. С. 7-28. DOI: <https://doi.org/10.15407/eip2021.04.007>

85. Липов В.В. Оцінка інституціональної комплементарності: що ми вимірюємо. *Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна. Економічна серія*. 2010. 892. С. 81-88.

86. Лисенко Ю. Сучасна парадигма інституціональних пасток. *Економічна теорія*. 2014. 4. С. 48-60.

87. Литвиненко Н.І. Наслідки впливу інституціональних чинників на соціально-економічний розвиток. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2016. 4(56). С. 49-55.

88. Малініна Н.М., Причепя І.В. Проблеми та перспективи державного регулювання інноваційного розвитку вітчизняних підприємств. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. 12. С. 53-58.

89. Манжура О.В., Краус Н.М., Краус К.М. Інструменти та механізми регулювання валютного ринку в умовах інституціональних змін національної економіки. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*. 2022. 2(10). С. 4-18. DOI: <https://doi.org/10.32750/2022-0201>

90. Манцуров І.Г. Інклюзивний розвиток як основа протидії глобальним викликам сьогодення. *Економіка України*. 2018. 10. С. 71-87

91. Маслов А.О. Інституційна структура та її еволюція у творчості Дагласа Норта. *Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Спец. вип. Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія*. К. : КНЕУ. 2010. С. 80-91.

92. Маслов А.О., Гладковська А.Т. Сутність, типи, форми, можливості і загрози децентралізації. *Ефективна економіка*. 2019. 2. С. 1-9. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.2.11>

93. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки. Наказ Міністерства економіки України від 18.02.2009 р. № 123. URL: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38738.

94. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>

95. Михаліцька Н.Я., Верескля М.Р., Бойко О.Т. Проведення податкової амністії у світлі зарубіжного досвіду. *Ефективна економіка*. 2021. 11. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.11.73>

96. Михненко А.М., Макаренко Е.М., Кравченко С.О. Управління якістю суспільних реформ : навч. посіб. Київ: НАДУ. 2009. 192 с.

97. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Тенденції тіньової економіки URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.

98. Наумов М.С. Сучасний стан розвитку ринкової економіки в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. 1. С. 18-20.

99. Небрат В.В. Інституційні моделі суспільного порядку як чинник економічного розвитку та національного добробуту. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2021. 54. С. 93-117. DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.093>

100. Небрат В.В. Теоретичні основи дослідження інституційної трансформації економіки. *Економічна теорія*. 2017. 2. С. 34-49.

101. Нікіфоров П.Ю., Поченчук Г.М., Бабух І.Б. Пріоритети в інституційних трансформаціях економіки сучасної України. *Проблеми системного підходу в економіці*. Збірник наукових праць. 2020. 1(75). С. 7-12. DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2020-1-1>

102. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. К.: Основи. 2000. 198 с.

103. Носова О.В. Оцінка ставлення українців до цінностей Європейського Союзу: емпіричні результати. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Економічна»*. 2023. 104. С. 45-57. DOI: <https://doi.org/10.26565/2311-2379-2023-104-06>

104. Носова О.В. Трансформація соціально-економічних та політичних цінностей в Україні до цінностей Європейського Союзу. *Вісник Харківського*

національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Економічна». 2022. 103. С. 5-16. DOI: <https://doi.org/10.26565/2311-2379-2022-103-01>

105. Орлюк О.П. Захист прав інтелектуальної власності в контексті європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. 3(86). С. 58-74.

106. Основні тренди карткового ринку: безконтактні платежі та розрахунки в Інтернеті. URL: <https://bank.gov.ua>.

107. Остропольська З.М. Інновація як складова соціокультурної діяльності. *Вісник ХДАК*. 2018. 52. С. 209-220.

108. Пащук Л.В. Механізми державного регулювання інституційного розвитку підприємницьких екосистем. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2020. 12(235). С. 147-157. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.4564239>

109. Пилипенко Г.М. Інституціональні зміни економіки в контексті еволюції поглядів Д. Норта. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2020. 3(71). С. 9-17. DOI: <https://doi.org/10.33271/ebdut/71.009>

110. Питайло І. Особливості українського менталітету: чому ми такі, якими є? *Всеуніверситетська науково-практична конференція «Культура українського народу: історія, сучасність, перспективи»*. 2014. URL: <https://ukrconf.fl.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/12/6.-Pytaylo-Iryna.pdf>

111. Питома вага державного сектору в економіці. Міністерство економіки України URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=3f9cbf0b-24bf-48f8-8360-04d559e41d60&tag=UpravlinniaDerzhavnimSektoromEkonomikiIs>.

112. Попазогло В.С. Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми протидії. *Політичне життя*. 2018. 1. С. 85-90. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.1.14>

113. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності: Закон України від 01.01.2023 №703-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2020. 45. С. 387. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text>

114. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання детінізації доходів а підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження одноразового (спеціального) добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету: Закон України від 15.06.2021 №1539-IX. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2021. №34. С. 274. URL: <https://tax.gov.ua/baneryi/odnorazove-dobrovilne-deklaruvannya/normativno-pravovi-akti/75900.html>

115. Про запобігання корупції: Закон України від 03.08.2022 № 1700-VII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2014. 49. С. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

116. Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 01.04.2022 №2174-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-20#Text>

117. Про інноваційну діяльність: Закон України від 26.12.2002 № 380-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. 36. С. 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>

118. Про Національну програму боротьби з корупцією: Указ Президента України від 10.04.1997. №319/97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/319/97#Text>

119. Про невідкладні заходи щодо боротьби з організованою злочинністю і корупцією: Закон України від 07.05.1993 № 3207-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. 27. С. 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3207-12#Text>

120. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану: Постанова Правління НБУ від 24.02.2022 року №18. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/pb22027?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress01&_ga=2.243876037.1307718707.1659965909-938184788.1643392100

121. Пустовійт Р.Ф, Куклін О.В. Вплив інституційних факторів і ризиків політичної нестабільності на економіку держави. *Економіка України*. 2020. 2(699). С. 24-44. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.02.024>

122. Пустовійт Р.Ф. Інституціональні фактори клептократичної економіки. *Економіка України*. 2015. 12. С. 26-38.

123. Райчева Л.І. Концептуальні положення структурної модернізації економічних систем: сутність та трактування. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2022. 1(77). С. 16-23. DOI: <https://doi.org/10.33271/ebdut/77.016>

124. Рівень сприйняття корупції бізнесом: друга хвиля / Transparency International URL: <http://www.corruption-index.org.ua/>

125. Саловський О.Б. Трансформація української господарської системи у розрізі інституцій власності, влади, конкуренції, інновацій та цінностей. *Вісник Львівського університету. Серія Економічна*. 2019. 1(57). С. 271-281. DOI: <https://doi.org/10.30970/ves.2019.57.0.4029>

126. Саловський О.Б. Державна політика реформування інституційної системи України. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2020. 30(2). С. 66-71. DOI: <https://doi.org/10.36930/40300212>

127. Саловський О.Б. Еволюція поняття «інституції» в економічній науці. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2018. 40. С. 189-195.

128. Саловський О.Б. Інституційні зміни на шляху до добробуту: аналіз механізму, типів та особливостей. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2018. 5(1). С. 227-234. DOI: [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2018-262-5\(1\)-227-234](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2018-262-5(1)-227-234)

129. Саловський О.Б. Комплексна оцінка розвитку інституцій національної економіки: порівняльний аналіз країн Центральної та Східної Європи. *Evropský časopis ekonomiky a managementu*. 2020. 6(5). С. 6-13. DOI: <https://doi.org/10.46340/eujem.2020.6.5.1>

130. Стадник В.В., Йохна В.М., Любка В.С. Методологія інституційного підходу в процесах формування інноваційно-орієнтованих соціально-

економічних систем. *Scientific Collection «InterConf+»*. 2023. 31(147). С. 35-53. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.03.2023.004>

131. Стоянець Н.В. Інституційні пастки та їх вплив на сталий розвиток аграрного сектора економіки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. 17. С. 92-96.

132. Тарасенко Г.Д. Інституційні пастки і виходи з них за умов змішаної економіки під час реформ. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна*. 2009. 38-1. С. 169-175.

133. Таращанська О.Б. Рейдерство в Україні: причини виникнення та шляхи подолання. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. 2. С. 123-126.

134. Ущатовський Ю.В. Інституційне середовище підприємницької діяльності у площині економічної культури. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2023. 2(46). С. 90-94. DOI: [https://doi.org/10.26642/pbo-2020-2\(46\)-90-94](https://doi.org/10.26642/pbo-2020-2(46)-90-94)

135. Ущатовський Ю.В. Інституційні зміни та особливості імплементації інституцій в інституційне середовище. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. 2(100). С. 12-16. DOI: [https://doi.org/10.26642/ema-2022-2\(100\)-12-16](https://doi.org/10.26642/ema-2022-2(100)-12-16)

136. Ущатовський Ю.В. Методологічний потенціал інституційних досліджень у сучасній економічній науці. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. 2(104). С. 26-31. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2023-2\(104\)-26-31](https://doi.org/10.26642/jen-2023-2(104)-26-31)

137. Ущатовський, Ю.В. Імплементація формальних інституцій у дослідженнях Київської економічної школи XIX століття. *Економіка, управління та адміністрування*. 2020. 4(90). С. 67-71. DOI: [https://doi.org/10.26642/ema-2019-4\(90\)-67-71](https://doi.org/10.26642/ema-2019-4(90)-67-71)

138. Філюк Г.М. Адміністративні бар'єри входу на ринок в Україні та їх вплив на розвиток підприємництва. *Економіка України*. 2013. 6(619). С. 20-30.

139. Цибульська Е.І. Інституціональні аномалії в соціально-економічних системах перехідного типу. *Сучасні шляхи забезпечення стабільного*

економічного розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 2015. С. 116-119.

140. Чухно А.А. Інституціонально-інформаційна економіка: Підручник. / Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. К., 2010. 687 с.

141. Шульга М.А., Коновалова М.В. Інновації в державному управлінні як умова розбудови сервісної держави. *Державне управління*. 2018. 1. С. 97-100.

142. Acemoglu D., Restrepo P. Automation and New Tasks: How Technology Displaces and Reinstates Labor. *Journal of Economic Perspectives*. 2019. 33(2). Pp. 3-30. DOI: <https://doi.org/10.1257/jep.33.2.3>

143. Acemoglu D., Robinson J. The Role of Institutions in Growth and Development. *Review of Economics and Institutions*. 2010. 1(2). DOI: <https://doi.org/10.5202/rei.v1i2.14>

144. Acemoglu D., Robinson J.A. The Narrow Corridor: States, Societies, And The Fate Of Liberty. New York:Penguin Press. 2019. 576 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1537592720001838>

145. Ahmed F., Kousar S., Pervaiz A., Shabbir A. Do institutional quality and financial development affect sustainable economic growth? Evidence from South Asian countries. *Borsa Istanbul Review*. 2021. 22(1). Pp. 189-196. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.bir.2021.03.005>

146. Aksom H., Firsova S. Structural Correspondence Between Organizational Theories. *Philosophy of Management*. 2021. 20. Pp. 307-336. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40926-021-00163-3>

147. Aksom H., Zhylynska O., Gaidai T. Can institutional theory be refuted, replaced or modified? *International Journal of Organizational Analysis*. 2020. 28(1). Pp. 135-159. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJOA-02-2019-1666>

148. Aoki M. Endogenizing institutions and institutional changes. *Journal of Institutional Economics*. 2007. 3. Pp. 1-31. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1744137406000531>

149. Aron J. Growth and Institutions: A Review of the Evidence. *The World Bank Research Observer*. 2000. 15(1). Pp. 99-135. DOI: <https://doi.org/10.1093/wbro/15.1.99>

150. Ashari A., Nanere M., Trebilcock Ph. Corruption awareness and ethical decision making in Indonesia. *Business and Economic Horizons*. 2018. 3 (14). Pp. 570-586. DOI: <https://doi.org/10.15208/beh.2018.41>

151. Börzel T. Dysfunctional State Institutions, Social Trust, and Governance in Areas of Limited Statehood. *SFB-Governance Working Paper Series*. 2015. 67. 27 p. DOI: <https://doi.org/10.1111/rego.12100>

152. Branstetter L., Lima F., Taylor J.L., Venâncio A. Do Entry Regulations Deter Entrepreneurship and Job Creation? Evidence from Recent Reforms in Portugal. *The Economic Journal*. 2010. 124(577). Pp. 805-832. DOI: <https://doi.org/10.1111/eoj.12044>

153. Budget of Ukraine. State Budget of Ukraine - Ministry of Finance. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/>

154. Coase R.H. The Nature of the Firm. In: Estrin, S., Marin, A. (eds) *Essential Readings in Economics*. 1995. Pp. 37-54. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-24002-9_3

155. Coase R.H. The Problem of Social Cost. *The Journal of Law and Economics*. 1960. 3. Pp. 1-44. DOI: <https://doi.org/10.1086/466560>

156. Commons J. Institutional Economics. *American Economic Review*. 1931. 21(4). Pp. 648-657.

157. Corruption Perceptions Index. Transparency International. URL: <http://www.transparency.org/>

158. Council Regulation (EC) No 2117/2005 of 21 December 2005 amending Regulation (EC) No 384/96 on protection against dumped imports from countries not members of the European Community. *Official Journal of the European Union*. 2005. 48. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32005R2117>

159. David P. Clio and the Economics of QWERTY. *American Economic Review*. 1985. 75(2). Pp. 332-337.
160. David P. Path Dependence: a Foundational Concept for Historical Social Science. *Cliometrica*. 1(2). 2007. Pp. 91-114. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11698-006-0005-x>
161. Deineha I., Maslov A., Potryvaieva N., Berezhnytska U., Verbivska L., Koliadych O. Institutional Environment Tools for Small and Medium-Sized Enterprises Development. *Estudios de Economia Aplicada*. 2021. 39(3). 4798. DOI: <https://doi.org/10.25115/eea.v39i3.4798>
162. Dembinski P. The logic of the planned economy: the seeds of the collapse. Oxford: Clarendon Press. 1991. 264 p.
163. Dietrich M., McHardy J., Sharma A. Firm corruption in the presence of an auditor. *Review of Economic Analysis*. 2016. 8, Pp. 97-124. DOI: <https://doi.org/10.15353/rea.v8i2.1511>
164. Doing Business - Measuring Business Regulations. World Bank Group URL: <http://www.doingbusiness.org>
165. Doner R., Schneider B. The Middle-Income Trap: More Politics than Economics. *World Politics*. 2016. 68(4). Pp. 608-644. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0043887116000095>
166. Douarin E., Mickiewicz T. Economics of Institutional Change: Central and Eastern Europe Revisited. London: Palgrave MacMillan. 2017. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-0-230-29128-7>
167. DoZorro. URL: <https://dozorro.org/>
168. Durkheim É. The Rules of Sociological Method. New York: The Free Press, 1982. 285 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-16939-9>
169. Duval Y. Impact of implementation of digital trade facilitation on trade costs. *ARTNeT Working Paper Series*. 2018. 174. 57 p.
170. Eliaeson S., Harutyunyan L., Titarenko L. After the Soviet Empire: Legacies and Pathways. *Annals of the International Institute of Sociology*. 2016. 12. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004291454>

171. Epaphra M., Massawe J. Corruption, governance and tax revenues in Africa. *Business and Economic Horizons*. 2017. 4(13). Pp. 439-467. DOI: <https://doi.org/10.15208/beh.2017.31>

172. European Social Survey. Official website materials. URL: www.europeansocialsurvey.org

173. Felipe J. Tracking the Middle-Income Trap: What is It, Who is in It, and Why?: Part 1. *Asian Development Bank Economics Working Paper Series*. 2012. 306. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2069645>

174. Filipenko A., Bazhenova O., Stakanov R. Economic Sanctions: Theory, Policy, Mechanisms. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2020. 6(2). Pp. 69-80. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-2-69-80>

175. Firsova S., Bilorus T., Olikh L. Salimon O. The landscape of post-institutional practice variation theories: from traveling ideas to institutional inertia. *International Journal of Organizational Analysis*. 2023. Vol. 31 No. 6. Pp. 2300-2321. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJOA-12-2021-3061>

176. Fragile State Index Data. URL: <https://fragilestatesindex.org/data/>

177. Frenken K., Vaskelainen T., Fünfschilling L., Piscicelli L. An Institutional Logics Perspective on the Gig Economy, Maurer, I., Mair, J. and Oberg, A. (Ed.) *Theorizing the Sharing Economy: Variety and Trajectories of New Forms of Organizing*. Emerald Publishing Limited. 2020. Pp. 83-105. DOI: <https://doi.org/10.1108/S0733-558X20200000066005>

178. Fukuyama F. *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. Farrar, Straus and Giroux. 2014. 599 p.

179. Fukuyama F. *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. Farrar, Straus and Giroux. 2011. 585 p.

180. Global Innovation Index. URL: https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/

181. Góes C. *Institutions and Growth: a GMM/IV Panel VAR Approach*. IMF Working Paper. 2015. 15 p. DOI: <https://doi.org/10.5089/9781513555508.001>

182. Gradstein M. Institutional traps and economic growth. *International Economic Review*. 2008. 49(3). Pp. 1043-1066. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2354.2008.00505.x>

183. Grazhevskaja N., Gaidai T., Mostepaniuk A., Zavazhenko A. Institutional dysfunctions as a factor of convergent-divergent institutional development of post-socialist countries. *Access to science, business, innovation in digital economy*. ACCESS Press. 2021. 2(3). Pp. 290-308. DOI: [https://doi.org/10.46656/access.2021.2.3\(7\)](https://doi.org/10.46656/access.2021.2.3(7))

184. Greif A. Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade. Cambridge: Cambridge University Press. 2006. 526 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791307>

185. Guiso L. Cultural Differences and Institutional Integration. *Journal of International Economics*. 2016. Pp. 97-113. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2015.11.005>

186. Hamilton W. Institution. *Journal of Institutional Economics*. 2005. 1(2). Pp. 233-244. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1744137405210202>

187. Haugaard M. Concerted power over. *Constellations*. 2015. 22(1). Pp. 147-158. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12146>

188. Hirschman A. The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy. Cambridge. MA: Belknap Press. 1991. 224 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvjnrs9q>

189. Hodgson G. Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1988. 22. 365 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1042771600006001>

190. Hodgson G. What Are Institution? *Journal of Economic Issues*. 2006. 40(1). Pp. 1-25. DOI: <https://doi.org/10.1080/00213624.2006.11506879>

191. Hrazhevskaja N., Mostepaniuk A., Zavazhenko A. Institutional factors of the development of corporate social responsibility in transformational economies. *Globalization, the State and the Individual*. Varna Free University «Chernorizets Hrabar». 2020. 2 (26). Pp. 144-153.

192. Human Freedom Index. Cato Institutem. URL: <https://www.cato.org/search/category/human-freedom-index>
193. Huseyn A. When informal institutions change: institutional reforms and informal practices in the former Soviet Union. Michigan: University of Michigan Press. 2017. 304 p. DOI: <https://doi.org/10.3998/mpub.8772004>
194. Hwanghttps H., Höllererhttps M. The COVID-19 Crisis and Its Consequences: Ruptures and Transformations in the Global Institutional Fabric. *The Journal of Applied Behavioral Science*. 2020. 56(3). Pp. 294-300. DOI: <https://doi.org/10.1177/0021886320936841>
195. Indermit S. Gill, Homi K. An East Asian Renaissance. Ideas for Economic Growth. World Bank. 2007. DOI: <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6747-6>
196. Index of Economic Freedom Data. URL: <https://www.heritage.org/index/explore>
197. Intellectual Property Index. URL: <https://www.uschamber.com/intellectual-property>
198. International Property Rights Index. URL: <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/country/ukraine>
199. Istiak K. A comparison between corruption and smuggling: which one is worse? *Theoretical Economics Letters*. 2018. 8. Pp. 159-165. DOI: <https://doi.org/10.4236/tel.2018.82011>
200. Khodzhaian A., Ignatyuk A., Korneev V., Khodzhaian A. Modeling of the structural shift impact on economic dynamics of Ukraine's development. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2021. 2. Pp. 170-177. DOI: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2021-2/170>
201. Koebner R. The concept of economic imperialism. *The Economic History Review*. 1949. 2(1), Pp. 1-29. DOI: <https://doi.org/10.2307/2590079>
202. Koopmans T., Keizer P. The Concept of Institution in Economics and Sociology, a Methodological Exposition. 2007.
203. Kornai J. The Socialist System: The Political Economy of Communism. Princeton University Press. 1992. 644 p.

204. Krueger A. The political economy of the rent-seeking society. *American Economic Review*. 1974. 3(64). Pp. 291-303.

205. Kuder D. Impact of Institutional Factors on Economic Growth in the United States in the Years 1979-2007. *Oeconomia Copernicana*. 2015. 6(1). Pp. 137-159. DOI: <https://doi.org/10.12775/OeC.2015.008>

206. Lacobuta A.-O., Mursa G.C. Institutional factors associated with tax morale: a country group-level analysis. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 2018. 6(201). Pp. 64-71. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2018/201-6/10>

207. Lakatos I. Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. In Lakatos, I., & Musgrave, A. (Eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge University Press. 1970. Pp. 91-196. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139171434.009>

208. Lance D., North D. Institutional change and American Economic Growth: A First Step Toward a Theory of Institutional Innovation. *Journal of Economic History*. 1970. 30. Pp. 131-149. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050700078633>

209. Mahoney J. Path dependence in historical sociology. *Theory and Society*. 2000. 29(4). Pp. 507-548. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1007113830879>

210. Maucourant J., Plociniczak S. The Institution, the economy and the market: Karl Polanyi's institutional thought for Economists. *Review of Political Economy*. 2013. 25(3). Pp. 512-531. DOI: <https://doi.org/10.1080/09538259.2013.807675>

211. Menard C. Research Frontiers in New Institutional Economics. *Revista de Administração. Management Journal* 2018. 53(1). Pp. 3-10. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.rauspm.2017.12.002>

212. Nabli M., Nugent J. The New Institutional Economics and Its Applicability to Development. *World Development*. 1989. 17(9). Pp. 1333-1347. DOI: [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(89\)90076-4](https://doi.org/10.1016/0305-750X(89)90076-4)

213. North D. *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton University Press. 2005. 200 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400829484>

214. North D.C. A Transactions Cost Theory of Politics. *Journal of Theoretical Politics*. 1990. 2(4). Pp. 355-367. DOI: <https://doi.org/10.1177/0951692890002004001>

215. Nosova O., Lypov V. Cultural values in the formation of economic relations. *London Journal of Social Sciences*. 2022. 4. Pp. 20-33. DOI: <https://doi.org/10.31039/ljss.2022.4.86>

216. Olson M. Jr. The Devolution of the Nordic and Teutonic Economies. *American Economic Review*. 1995. 85(2). Pp. 22-27.

217. Opendatabot URL: <https://opendatabot.ua/>

218. Ostrom E. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Actions*. N.Y. Cambridge University Press. 1990. Pp. 149-153. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511807763>

219. Ostrom E. *Understanding Institutional Diversity*. Princeton University Press. 2005. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt7s7wm>

220. Pejovic S. The Market for Institutions Versus The Strong Hand of The State. *Economic Institutions, Market and Competition*. 1996. Pp. 111-125.

221. Perkins J. *The New Confessions of an Economic Hit Man*. Berrett-Koehler Publishers. 2016. 385 p.

222. Platje J. «Institutional capital» as a factor of sustainable development – the importance of institutional equilibrium. *Technological and Economic Development: Baltic Journal on Sustainability*. 2008. 14(2). Pp. 144-150. DOI: <https://doi.org/10.3846/1392-8619.2008.14.144-150>

223. Prakash A., Potoski M. Dysfunctional institutions? Toward a New Agenda in Governance Studies. *Regulation & Governance*. 2015. 10. DOI: <https://doi.org/10.1111/rego.12113>

224. Prozorro. URL: <https://prozorro.gov.ua/>

225. Pustoviit R., Kuklin O., Azmuk N., Yakushyk I., Gunko V. Institutional genesis of kleptocratic economy and its formation in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2021. 5. Pp. 180-187. DOI: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2021-5/180>

226. Pustoviit R., Kuklin O., Kryvoruchko M. An institutional approach to the analysis of kleptocratic economy in the context of europeanization. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2019. 5(4). Pp. 203-211. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-4-203-211>

227. Pylypenko H., Fedorova N., Huzenko I., Naumenko N. Paradoxes of economic development science and innovation in the modern world. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2020. 2. Pp. 153-159. DOI: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2020-2/153>

228. Pylypenko Y., Pylypenko H., Lytvynenko N., Tryfonova O., Prushkivska E. Pathway of the institutional development: practice of the liberal transformation in Ukraine and Belarus. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2019. 4. Pp. 120-127. DOI: <https://doi.org/10.29202/nvngu/2019-3/21>

229. Pylypenko Y., Pylypenko H., Lytvynenko N., Tryfonova O., Prushkivska E. Institutional components of socio-economic development. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2019. 3. Pp. 199-206. DOI: <https://doi.org/10.29202/nvngu/2019-3/21>

230. Rodrik D. Second-Best Institutions. *American Economic Review*. 2008. 98(2). Pp. 100-104. DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.98.2.100>

231. Schmoller G. Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre. *The Economic Journal*. 1906. 16(62). Pp. 261-266.

232. Schotter A. The Economic Theory of Social Institutions. New York: Cambridge University Press. 1981. 177 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511983863>

233. Shekhar A., Romain D., Damien P., Yiqun W., Longmei L. Growth Slowdowns and the Middle-Income Trap. *IMF Working Papers*. 2013. 63 p. DOI: <https://doi.org/10.5089/9781484330647.001>.

234. Slukhai S., Slukhai N., Bazhenova O. Economic Performance and Political Choice in Ukraine. *Ekonomika*. 2022. 101(1). Pp. 102-124. DOI: <https://doi.org/10.15388/Ekon.2022.101.1.6>.

235. Smiesova V., Pylypenko A., Ivanova M., Karpenko R. Economic and Institutional Conditions for Implementation of Economic Interests in the Countries of the World. *Montenegrin Journal of Economics*. 2019. 15(4). Pp. 75-86. DOI: <https://doi.org/10.14254/1800-5845/2019.15-4.6>

236. Somashekar N. Development and Environmental Economics. New Age International Publishers. 2003. 702 p.

237. State Statistics Service of Ukraine. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

238. Thorp R. Hernando De Soto. The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World. *Journal of Latin American Studies*. 1990. 22(1-2). Pp. 403-405. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022216X00015510>

239. Tullock G. Rents and rent seeking. The political economy of rent seeking. Topics in Regulatory Economics and Policy. 1988. 1. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4757-1963-5_4

240. Tversky A., Kahneman D. Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty. *Journal of Risk and Uncertainty*. Springer. 1992. 5(4). Pp. 297-323.

241. U.S. Grants Ukraine Market Economy Status. URL: https://2001-2009.commerce.gov/NewsRoom/PressReleases_FactSheets/DEV01_005260.html

242. Vatamaniuk O., Ostroverkh P., Salovskyi O. Basic institutions and economic development in central- and eastern-european post-communist countries. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2021. 5(40). Pp. 524-534. DOI: <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v5i40.245210>

243. Veblen T. Why is Economics not an Evolutionary Science? *The Quarterly Journal of Economics*. 1898. 12(4). Pp. 373-397. DOI: <https://doi.org/10.2307/1882952>

244. Veblen. T. The theory of the Leisure Class. 1992. 282 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315135373>

245. Virchenko V., Petrunia Y., Osetskyi V., Makarenko M., Sheludko V. Commercialization of intellectual property: innovative impact on global competitiveness of national economies. *Marketing and Management of Innovations*. 2021. 2. Pp. 25-39. DOI: <https://doi.org/10.21272/mmi.2021.2-02>

246. Williamson O.E. The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting. New York: Free Press. 1985. 450 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-8349-9320-5_6

247. Williamson O.E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*. 2000. 38(3). Pp. 595-613. DOI: <https://doi.org/10.1257/jel.38.3.595>

248. Williamson, O.E., Hierarchies, Markets and Power in the Economy: an Economic Perspective. *Industrial and Corporate Change*. 1995. 4(1). Pp. 21-49. DOI: <https://doi.org/10.1093/icc/4.1.21>

249. World Bank Open Data | Data. URL: <https://data.worldbank.org/>.

250. World Bank, Development Research Center of the State Council, the People's Republic of China. China 2030: Building a Modern, Harmonious, and Creative Society. World Bank. 2013. DOI: https://doi.org/10.1596/9780821395455_Overview

251. World Values Survey Association. Official website materials. URL: www.worldvaluessurvey.org

252. Zhylynska O., Bazhenova O., Zatonatska T., Dluhopolskyi O., Bedianashvili G., Chornodid I. Innovation Processes and Economic Growth in the Context of European Integration. *Scientific Papers of the University of Pardubice. Series D: Faculty of Economics and Administration*. 2020. 28(3). Pp. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.46585/SP28031209>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Додаток А1

**МІНІСТЕРСТВО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ, ТОРГІВЛІ
ТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
(Мінекономіка)**

вул. М. Грушевського 12/2, м. Київ, 01008, тел. (044)200-47-53, факс (044)253-63-71
E-mail: meconomy@me.gov.ua, http://www.me.gov.ua, код ЄДРПОУ 37508596

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача вищої освіти ступеня доктора філософії в аспірантурі
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Заваженка Андрія Олександровича

на тему: «Інституційні дисфункції розвитку економічних систем»
Спеціальність 051 «Економіка»

Основні наукові положення та рекомендації наукових досліджень аспіранта кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка Заваженка Андрія Олександровича стосовно інституційних дисфункцій економічних систем, зокрема аналізу розвитку промислового сектору в національній економіці через призму сформованого в країні інституційного середовища та обґрунтування на цій основі практичних рекомендацій щодо вдосконалення промислової політики в Україні, в рамках проекту «Синергія знань, досвіду та креативності заради майбутнього», мають наукову та практичну цінність, апробовані Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України та використовуються у процесі аналізу стану та тенденцій економічного і соціального розвитку України, розробки пропозицій щодо основних напрямів розвитку та реформування економіки, здійснення державного прогнозування економічного і соціального розвитку України та підготовки відповідних планів і програм.

**Директор департаменту стратегічного
планування та макроекономічного
прогнозування,
кандидат економічних наук**

Н. І. Горшкова

Орешняк В.Л.
067 259 80 33

ДОКУМЕНТ СЕД Мінекономіки АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B04000000A5220006B908900
Підписувач Горшкова Наталя Іванівна
Дійсний з 12.10.2020 0:00:00 по 12.10.2022 0:00:00

Мінекономіка
3012-06/72499-07 від 07.12.2020
16:28

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, 01601 тел. 239-33-33

17.08.2022 № 013/170

На № _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи
аспіранта кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Заваженка Андрія Олександровича**

Основні положення та результати дисертації Заваженка А.О. на здобуття ступеня доктора філософії на тему «Інституційні дисфункції розвитку економічних систем» у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 051 «Економіка» були впроваджені у навчальний процес на кафедрі економічної теорії, макро- і мікроекономіки економічного факультету у процесі викладання навчальних дисциплін «Сучасні економічні системи» студентам 2-го року бакалаврату та «Інституційна та еволюційна економіка» студентам 1-го року магістратури ОП «Економіка та економічна політика». Зокрема, Заваженком А.О. було систематизовано еволюцію наукових підходів до дослідження сутності інституційних змін; узагальнено теоретико-методологічне підґрунтя теорії інституційних змін; визначено основні стратегії реалізації інституційних змін в сучасних економічних системах; проаналізовано теоретичні засади дослідження сутності інституційних дисфункцій; подано класифікацію та основні форми прояву інституційних дисфункцій в національній економіці.

Впровадження результатів дослідження Заваженка А.О. у процес викладання зазначених навчальних дисциплін сприяє кращому засвоєнню студентами навчального матеріалу та підвищенню якості підготовки фахівців з економіки та економічної політики.

Проректор з наукової роботи

Ганна ТОЛСТАНОВА

МІНЕКОНОМІКИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ОРГАН ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
ДЕРЖАВНА ОРГАНІЗАЦІЯ
«УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ОФІС
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ІННОВАЦІЙ»
(УКРНОІВІ)

вул. Дмитра Годзенка, 1 (вул. Глазунова, 1), м. Київ, 01601, тел. (044)494-05-51
E-mail: office@nipo.gov.ua, код ЄДРПОУ 44673629

11 ЖОВ 2023

№ 962/к-9

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача вищої освіти ступеня доктора філософії в аспірантурі
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Заваженка Андрія Олександровича
на тему: «Інституційні дисфункції розвитку економічних систем»
Спеціальність 051 «Економіка»

Результати дисертаційної роботи аспіранта кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка Заваженка Андрія Олександровича на тему «Інституційні дисфункції розвитку економічних систем» були використані в діяльності Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій.

Основні теоретико-методологічні положення та науково-практичні рекомендації автора стосовно інституційного середовища національної економіки в частині захисту інтелектуальної власності, розвитку інноваційного сектору, інституційного вдосконалення державної політики захисту інтелектуальної власності та підтримки інноваційної діяльності в період повоєнної відбудови апробовані Українським національним офісом інтелектуальної власності та інновацій і були використані в процесі розробки пропозицій щодо здійснення моніторингу інституційних аспектів інноваційної діяльності, реформування сфери захисту інтелектуальної власності та підготовки «Плану заходів на 2024-2026 роки для підвищення місця України в міжнародних рейтингах у сфері інтелектуальної власності та інновацій».

Директор
державної організації
«Український національний офіс
інтелектуальної власності та інновацій»

О.П. Орлюк

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1

Визначення категорії «інституції»

Науковець	Визначення
<i>Аджемоглу Д.</i>	Правила, які визначають стимули до діяльності
<i>Аокі М.</i>	Норми взаємодії, які визначають особливості поведінки та можливості досягнення індивідуальних цілей
<i>Богардус Е.</i>	Процедури, які задовольняють потреби суспільства
<i>Вільямсон О.</i>	Шаблони взаємодій і мотиваційні механізми суспільства
<i>Гамільтон У.</i>	Суспільні звичаї та укорінені способи мислення
<i>Грейф А.</i>	Правила і переконання, які разом формують певну форму поведінки в суспільстві
<i>Гриценко А.</i>	Поведінка людей, що втілена у традиціях та стереотипах
<i>Кейзер К.</i>	Правила, які регулюють спосіб мислення та людських взаємодій
<i>Маслов А.</i>	Контрактні утворення, спрямовані на отримання вигод від обміну і розподілу праці, або правил гри у суспільстві
<i>Наблі М.</i>	Правила, які визначають особливості взаємодії
<i>Поланьї К.</i>	Правила і переконання
<i>Ходжсон Д.</i>	Правила та звичаї
<i>Чухно А.</i>	Формальні та неформальні правила, які обмежують поведінку економічних агентів та упорядковують їх взаємодії
<i>Шоттер Е.</i>	Певний тип людської поведінки

Джерело: розроблено автором на основі [36; 91; 140; 143; 148; 184; 189; 202; 210; 212; 232; 236; 246]

ДОДАТОК В

Таблиця В.1

СРІ за 2022 рік країн європейського регіону

Країна	СРІ	Місце в рейтингу	Динаміка за 10 років
<i>Австрія</i>	71	13	↓ (7 п.)
<i>Албанія</i>	36	101	↑ (5 п.)
<i>Бельгія</i>	73	18	↓ (2 п.)
<i>Білорусь</i>	39	91	↑ (15 п.)
<i>Болгарія</i>	43	72	↑ (10 п.)
<i>Боснія та Герцеговина</i>	34	110	↑ (2 п.)
<i>Велика Британія</i>	73	18	↓ (5 п.)
<i>Греція</i>	52	51	↑ (18 п.)
<i>Данія</i>	90	1	↓ (4 п.)
<i>Естонія</i>	74	14	↑ (10 п.)
<i>Ірландія</i>	77	10	↑ (2 п.)
<i>Ісландія</i>	74	13	↓ (9 п.)
<i>Іспанія</i>	60	35	↓ (2 п.)
<i>Італія</i>	56	41	↑ (17 п.)
<i>Кіпр</i>	52	51	↓ (9 п.)
<i>Латвія</i>	59	39	↑ (17 п.)
<i>Литва</i>	62	33	↑ (14 п.)
<i>Молдова</i>	39	91	↑ (10 п.)
<i>Нідерланди</i>	80	8	↓ (9 п.)
<i>Німеччина</i>	79	9	↓ (1 п.)
<i>Норвегія</i>	84	4	↓ (6 п.)
<i>Польща</i>	55	45	-
<i>Португалія</i>	62	33	↑ (1 п.)
<i>Румунія</i>	46	63	↑ (10 п.)
<i>Сербія</i>	36	101	↑ (3 п.)
<i>Словаччина</i>	53	49	↑ (13 п.)
<i>Словенія</i>	56	41	↓ (3 п.)
<i>Угорщина</i>	42	77	↓ (4 п.)
<i>Україна</i>	33	116	↑ (10 п.)
<i>Фінляндія</i>	87	2	↓ (7 п.)
<i>Франція</i>	72	21	↑ (2 п.)
<i>Хорватія</i>	50	57	↑ (10 п.)
<i>Чехія</i>	56	41	↑ (12 п.)
<i>Чорногорія</i>	45	65	↑ (5 п.)
<i>Швейцарія</i>	82	7	↓ (6 п.)
<i>Швеція</i>	83	5	↓ (10 п.)

Джерело: розроблено автором на основі [157]

ДОДАТОК Г

Таблиця Г.1

**Детальний аналіз індикаторів
Міжнародного індексу ІВ України за 2023 рік**

Індикатор		Результат
<i>Категорія 1: Патенти</i>		3,25
1	строки охорони	1
2	вимоги до патентоспроможності	0
3	патентоздатність комп'ютерних винаходів	0
4	строки та особливості охорони сортів рослин	1
5	механізм захисту патентів, пов'язаних із фармацевтикою	0,25
6	законодавчі критерії та застосування примусового ліцензування запатентованих продуктів і технологій	0
7	відновлення строку дії патенту на фармацевтику	0,75
8	членство в Patent Prosecution Highway	0
9	Заперечення проти патенту	0,25
<i>Категорія 2: Авторські права</i>		1,83
10	строки охорони	0,58
11	виключні права	0,25
12	судова заборона та вилучення вмісту в Інтернеті	0
13	наявність структур протидії у онлайн-піратству	0,25
14	обмеження і винятки	0,5
15	захист та законодавство про управління цифровими правами	0,25
16	впровадження політики щодо програмного забезпечення, що використовується в державних системах ІКТ	0
<i>Категорія 3: Торговельні знаки</i>		1,75
17	строки захисту	1
18	захист добре відомих торговельних марок	0,5
19	виключні права	0,25
20	протидія онлайн-продажу контрафактних товарів	0
<i>Категорія 4: Промислові зразки</i>		1,25
21	строки охорони	1
22	виключні права	0,25
<i>Категорія 5: Комерційна таємниця та захист</i>		0,75

<i>конфіденційної інформації</i>		
23	захист комерційної таємниці (цивільні засоби захисту)	0,25
24	захист комерційної таємниці (кримінальні санкції)	0
25	нормативні строки захисту даних	0,5
<i>Категорія 6: Комерціалізація активів ІВ та доступ до ринку</i>		1,75
26	бар'єри входу на ринок	0,25
27	бар'єри для трансферу технологій	0,25
28	вимоги до реєстрації та розкриття ліцензійних угод	0,5
29	пряме державне втручання у встановлення умов ліцензування	0,25
30	ІВ як економічний актив	0,5
31	оподаткування активів ІВ	0
<i>Категорія 7: Виконання</i>		1,29
32	рівень поширення контрафактної продукції	0,34
33	рівень поширення піратства програмного забезпечення	0,2
34	цивільні та процесуальні засоби захисту	0,25
35	попередньо встановлені збитки та/або механізми визначення розміру збитків, завданих порушенням	0
36	покарання, включаючи мінімальне ув'язнення та мінімальні штрафи	0,25
37	дієвість заходів контролю на кордоні	0,25
38	прозорість та публічне звітування митними органами про порушення прав ІВ	0
<i>Категорія 8: Системна ефективність</i>		1
39	координація заходів із захисту прав ІВ	0,25
40	консультації з зацікавленими сторонами під час формування політики ІВ	0,25
41	освітні кампанії та підвищення обізнаності	0,25
42	цільові стимули для створення та використання активів ІВ для малих та середніх підприємств	0
43	ІВ-інтенсивні галузі та їх вплив на національну економіку	0,25
<i>Категорія 9: Членство та ратифікація міжнародних договорів</i>		7
44	Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право	1
45	Сінгапурська угода про закон про товарні	1

	знаки та протокол до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків	
46	Договір про патентне право та Договір про патентну кооперацію	1
47	Членство в Міжнародній конвенції про охорону нових сортів рослин, Акт 1991 року	1
48	Членство в Конвенції про кіберзлочинність 2001 року	1
49	Гаазька угода про міжнародну реєстрацію промислових зразків	1
50	принаймні одна угода про вільну торгівлю після ТРІПС із суттєвими положеннями щодо ІВ та розділами відповідно до передової міжнародної практики	1
Разом		19,87

Джерело: розроблено автором на основі [197]

ДОДАТОК Д

Таблиця Д.1

Індикатори Глобального індексу інновацій України за 2023 рік

Індикатор		Результат	Місце в рейтингу
<i>Інституції</i>		38,4	100
1.1	Інституційне середовище	17,2	126
1.1.1	Політична стабільність	9	130
1.1.2	Урядова ефективність	25,5	95
1.2	Регуляторне середовище	58,9	77
1.2.1	Якість регулювання	37,5	91
1.2.2	Верховенство права	28,7	103
1.2.3	Вартість звільнення за штатом	13	41
1.3	Бізнес-середовище	39,2	88
1.3.1	Політика ведення бізнесу	39,2	85
1.3.2	Політика та культура підприємництва	-	-
<i>Людський капітал та дослідження</i>		35,6	47
2.1	Освіта	60,9	31
2.1.1	Витрати на освіту, % від ВВП	5,6	24
2.1.2	Державне фінансування / учень, середня школа, % ВВП на одного мешканця	28,5	10
2.1.3	Очікувана тривалість навчання, роки	14,9	56
2.1.4	Шкала PISA із читання, математики та природничих наук	462,7	40
2.1.5	Співвідношення учень-вчитель	8,3	14
2.2	Вища освіта	38,2	37
2.2.1	Зарахування до вищої школи, % валовий	82,7	21
2.2.2	Випускники науково-технічних спеціальностей, %	25,7	43
2.2.3	Академічна мобільність, %	4,9	50
2.3	Дослідження та розробки	7,8	68
2.3.1	Дослідники, кількість / млн населення	587,5	66
2.3.2	Валові витрати на дослідження та розробки, % ВВП	0,3	76
2.3.3	Глобальні корпоративні інвестори в R&D, топ-3, млн дол	0	40
2.3.4	Рейтинг університетів QS, топ-3	20,1	53
<i>Інфраструктура</i>		36,9	77
3.1	ІКТ	72,6	59
3.1.1	Доступ до ІКТ	82,2	68
3.1.2	Використання ІКТ	69,6	73
3.1.3	Урядові онлайн сервіси	79,5	34

3.1.4	Електронна участь	59,3	57
3.2	Базова інфраструктура	16,3	105
3.2.1	Виробництво електроенергії, ГВт год / млн населення	3604	60
3.2.2	Логістика	27,3	76
3.2.3	Валове накопичення, % ВВП	13,8	124
3.3	Екологічна стійкість	21,9	74
3.3.1	ВВП / одиниця використання енергії	5,4	115
3.3.2	Екологічна ефективність	52	43
3.3.3	ISO 14001 екологічних сертифікатів, млрд \$ ВВП	0,6	79
<i>Ринок</i>		23,2	104
4.1	Кредити	4,9	124
4.1.1	Фінансування стартапів	-	-
4.1.2	Внутрішні кредити приватному сектору, % ВВП	28,2	101
4.1.3	Позики від мікрофінансових організацій, % ВВП	0,1	52
4.2	Інвестиції	1,2	107
4.2.1	Ринкова капіталізація, % ВВП	4,3	75
4.2.2	Інвестори венчурного капіталу, угод / млрд \$ ВВП	0	67
4.2.3	Одержувачі венчурного капіталу, угод / млрд \$ ВВП	0	97
4.2.4	Отриманий венчурний капітал, вартість, % ВВП	0	90
4.3	Торгівля, диверсифікація та масштаб ринку	63,5	40
4.3.1	Тарифна ставка, середньозважена, %	1,7	52
4.3.2	Внутрішня диверсифікація індустрій	88,7	54
4.3.3	Внутрішній масштаб ринку, млрд \$	588,4	43
<i>Бізнес</i>		32,4	48
5.1	Знання працівників	44,6	42
5.1.1	Наукоємна праця, %	37,9	36
5.1.2	Фірми, що пропонують формальне навчання	24,3	67
5.1.3	GERD виконаний бізнесом, % ВВП	0,3	49
5.1.4	GERD профінансований бізнесом, %	30,5	58
5.1.5	Працевлаштування жінок із вищою освітою, %	30	2
5.2	Інноваційні зв'язки	19,4	77
5.2.1	Співпраця бізнесу та університетів у дослідженнях та розробках	44,7	63
5.2.2	Стан та глибина розвитку кластера	30	94
5.2.3	GERD фінансований за кордоном, % ВВП	0,1	36
5.2.4	Спільне підприємство / угоди стратегічного	0	109

	альянсу/ млрд \$ ВВП за ПКС		
5.2.5	Патентні сімейства / млрд \$ ВВП	0,2	47
5.3	Поглинання знань	33,2	66
5.3.1	Платежі ІВ / % загальної торгівлі	0,9	45
5.3.2	Інноваційний імпорт / загальної торгівлі	9,2	48
5.3.3	ІКТ імпорт/ загальної торгівлі	1,1	77
5.3.4	Чисті ПІІ, % ВВП	2,6	57
5.3.5	Дослідницький талант, % у бізнесі	27,3	46
	<i>Знання та технології</i>	30	45
6.1	Створення знань	32,9	28
6.1.1	Патенти / млрд \$ ВВП	2,2	33
6.1.2	РСТ патенти / млрд \$ ВВП	0,2	44
6.1.3	Корисні моделі/ млрд \$ ВВП	7,4	1
6.1.4	Наукові та технічні статті/ млрд \$ ВВП	8,2	85
6.1.5	Цитованість документів згідно з Н-індексом	17	51
6.2	Вплив знання	25,3	71
6.2.1	Ріст продуктивності праці, %	-3,4	129
6.2.2	Оцінка єдинорогів, % ВВП	0	48
6.2.3	Витрати на програмне забезпечення, % ВВП	0,7	4
6.2.4	Високотехнологічне виробництво, %	18,8	65
6.3	Поширення знань	31,8	48
6.3.1	Надходження від ІВ / % загальної торгівлі	0,1	57
6.3.2	Складність виробництва та експорту	58,5	49
6.3.3	Високотехнологічний експорт / % загальної торгівлі	1,6	66
6.3.4	Експорт ІКТ, % від загальної торгівлі	8,6	6
6.3.5	ISO 9001 сертифікати якості / млрд \$ ВВП	2,5	79
	<i>Творчі результати</i>	34,6	37
7.1	Нематеріальні активи	52,4	19
7.1.1	Інтенсивність нематеріальних активів, топ-15, %	-	-
7.1.2	Торгові марки / млрд \$ ВВП	75,1	22
7.1.3	Глобальна вартість брендів, топ-5000, % ВВП	-	-
7.1.3	Промислові зразки / млрд \$ ВВП	6	16
7.2	Творчі товари та послуги	6	82
7.2.1	Експорт культурних та творчих товарів, % загальної торгівлі	0,6	49
7.2.2	Національні художні фільми / млн населення	0,8	66
7.2.3	Ринок розваг та медіа / тис. населення 15-69	-	-
7.2.4	Експорт творчих товарів, % загальної торгівлі	0,2	86
7.3	Інтернет-творчість	27,6	44
7.3.1	Загальні домени верхнього рівня / тис.	5,7	55

	населення 15-69 років		
7.3.2	Код країни TLD / тис. населення 15-69 років	6,1	53
7.3.3	Отримано комітів GitHub / млн населення 15-69 років	20,8	43
7.3.4	Створення мобільних додатків / млрд \$ ВВП	78	12

Джерело: розроблено автором на основі [180]

ДОДАТОК Е

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію матеріалів дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Гражевська Н.І., Заваженко А.О. Інституційні пастки ринкового реформування економіки України. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Економіка*. 2019. 820. С. 3-7. DOI: <https://doi.org/10.31861/ecovis/2019-820-1>

2. Гражевська Н.І., Ходжаян А.О., Заваженко А.О. Інституційне середовище як детермінанта ефективності промислового розвитку України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2020. 210(3). С. 6-12. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/210-3/1>

3. Заваженко А.О. Компаративний аналіз протиепідеміологічного інституційного забезпечення національних економік у період пандемії Covid-19. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2021. 1(73). С. 9-17. DOI: <https://doi.org/10.33271/ebdut/73.009>

4. Заваженко А.О. Інституції та їх вплив на економічний розвиток: пастка середнього доходу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал*. 2022. 24(52). С. 4-10. DOI: [https://doi.org/10.25264/2311-5149-2022-24\(52\)-4-10](https://doi.org/10.25264/2311-5149-2022-24(52)-4-10)

5. Заваженко А.О. Концептуальні підходи державної політики подолання інституційних дисфункцій сучасних економічних систем. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2022. 3(220). С. 5-11. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2022/220-3/1>

6. Заваженко А.О. Еволюція концептуальних основ дослідження неефективних інституцій. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Економіка*. 2022. 4(94). С. 11-15. DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/4-94-2>

7. Заваженко А.О. Формування та врегулювання інституційних дисфункцій трансформаційної економіки України. *Науковий погляд: економіка*

та управління. 2023. 1(81). С. 7-14. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2023-81-1>

8. Заваженко А.О. Суперечливий вплив інституційних змін на економічний розвиток країн європейського регіону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2023. 48. С. 18-24. DOI: <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2023-48-3>

Статті у зарубіжних виданнях:

9. Hrazhevskа N., Mostepaniuk A., Zavazhenko A. Institutional factors of the development of corporate social responsibility in transformational economies. *Globalization, the State and the Individual*. Varna Free University «Chernorizets Hrabar». 2020. 2 (26). Pp. 144-153. URL: <https://gsijournal.eu/resources/html/article/details?id=214977&language=en>

10. Grazhevskа N., Gaidai T., Mostepaniuk A., Zavazhenko A. Institutional dysfunctions as a factor of convergent-divergent institutional development of post-socialist countries. *Access to science, business, innovation in digital economy*, ACCESS Press, 2021. 2(3). Pp. 290-308. DOI: [https://doi.org/10.46656/access.2021.2.3\(7\)](https://doi.org/10.46656/access.2021.2.3(7)) (Web of Science)

Тези доповідей у збірниках міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях:

11. Заваженко А.О. Пандемія covid-19: інституційний виклик для економічних систем. *Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до сталого розвитку*, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / За заг. ред. Л.А. Анісімової. К., Інтерсервіс, 2021. XIX. С. 148.

12. Заваженко А.О. «Інституційний шок» національних економік в період пандемії covid-19. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали II

Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.». Київ. 2021. С. 174-176.

13. Заваженко А.О. Тінізація економіки як інституційна детермінанта соціально-економічного добробуту населення в умовах макроекономічної нестабільності. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали II Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Міжн. наук.-практ. Конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності». Київ. 2021. С. 180-182.

14. Заваженко А.О. Інституційний розвиток економічних систем у період глобальних викликів. *Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень*. Київ: 2021. С. 121-123.

15. Заваженко А.О. Інституційні дисфункції цифрової трансформації економіки України. *Шевченківська весна 2022. Цифрова трансформація економіки в умовах пандемії covid-19*. Матеріали XX міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ. 2022. С. 144.

16. Заваженко А.О. Інституційне середовище як складова економічної безпеки національних господарських систем. *Конкурентоспроможність національної економіки: матеріали XX Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. Г.М. Филюк*. Київ. 2022. С. 72-74.

17. Заваженко А.О. Інституційна стабільність економічних систем в періоди глобальних та локальних викликів. *Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень*. Київ. 2022. С. 29-30.

18. Заваженко А.О. Інституційні аспекти забезпечення добробуту домогосподарств в умовах макроекономічної нестабільності. *Стійкість бізнесу і добробут домогосподарств: фінансові та соціальні аспекти: збірник тез доповідей XIV Міжнародної науково-практичної конференції*. За заг. ред. Н.В. Приказюк. Київ, 2022. XIV. С. 32-34.

19. Заваженко А.О. Інституційні чинники реалізації інноваційного потенціалу людського капіталу України в умовах повоєнного відновлення

національної економіки. *Шевченківська весна 2023. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми та перспективи*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ. 2023. Вип. XXI. С. 169.

Апробація матеріалів дисертації

Основні теоретичні та практичні висновки і рекомендації проведеного дослідження доповідались та обговорювались на 9 міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а саме:

1. XIX Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до сталого розвитку» (18-19 березня 2021 року, м. Київ);

2. II Міжнародний форум «Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління», дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (28 вересня - 1 жовтня 2021 року, м. Київ);

3. II Міжнародний форум «Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління», конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності» (28 вересня - 1 жовтня 2021 року, м. Київ);

4. VIII Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень» (18-19 листопада 2021 року, м. Київ);

5. XX Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2022. Цифрова трансформація економіки в умовах пандемії covid-19» (29-31 березня 2022 року, м. Київ);

6. XX Міжнародна науково-практична конференція «Конкретоспроможність національної економіки» (20-21 жовтня 2022 року, м. Київ);

7. IX Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень» (17-18 листопада 2022 року, м. Київ);

8. XIV Міжнародна науково-практична конференція «Стійкість бізнесу і добробут домогосподарств: фінансові та соціальні аспекти» (1-2 грудня 2022 року, м. Київ);

9. XXI Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2023. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми та перспективи» (29-31 березня 2023 року, м. Київ).